

ETIL

Limburglaan 10
Postbus 1016
6201 BA MAASTRICHT

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres: Boschstraat 73, Maastricht.

Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg

XXII

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS. J. F. R. PHILIPS

1977

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is faint and difficult to decipher but appears to contain several lines of script.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE IN LIMBURG	
Inleiding	I
Prof. Dr H. Balthazar, Industriële archeologen bestaan niet. Een verkenning van de Industriële Archeologie: definities en realisaties	4
Dr G. C. P. Linssen, De Industriële Archeologie in Neder- lands Limburg	18
A. Linters, Status questionis van de Industriële Archeologie in Belgisch Limburg	33
Drs W. J. M. Klaassen, Een Nederlandse mijn in conflict met de Duitse en Nederlandse fiscus. De belastingpolitiek van de Domaniale Mijn Maatschappij te Kerkrade in de jaren 1929- 1936	49
Drs L. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valken- burg gedurende de 18de eeuw	68
J. J. G. Luijten, Inventaris van het archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag' en van de overige papieren van J. J. H. Zeguers 1898-1944	110
Literatuuroverzicht	148
Jaarverslag 1976 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	169
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	201
Begunstigers en contribuanten	203
	V

WOORD VOORAF

Het begint een goede gewoonte te worden in het jaarboek telkenjare de inleidingen te publiceren, die gehouden worden op de Culturele Dag Limburg. Deze was in 1976 gewijd aan de industriële archeologie, — een onderwerp dat zoveel raakvlakken heeft met de economische en sociale geschiedenis, dat ons Centrum zich daarbij ten nauwste betrokken voelt. De algemene inleiding werd gehouden door Prof. Dr. H. Balthazar uit Gent; de situatie in Belgisch-Limburg werd geanalyseerd door A. Linters, medewerker van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg te Gent; de situatie in Nederlands-Limburg is nader in ogeschouw genomen door ons bestuurslid Dr. G. C. P. Linssen. De verwachting is gewettigd, dat deze eerste terreinverkenning niet zonder gevolgen zal blijven.

De overige bijdragen in dit jaarboek liggen min of meer in het kader van die van vorige jaren: Drs. W. Klaassen behandelt een facet van de internationale verwickelingen als gevolg van de mijnbouw van de Domaniale in de ondergrond van Duits territorium, Theo Engelen gaat nader in op de demografie van de 18e eeuw voor de Oostenrijkse Landen van Overmaas. Mijnbouw en demografie blijven zodoende terugkerende thema's, die de aandacht trekken.

In deze aflevering is een archiefinventaris opgenomen van onze medewerker J. J. G. Luijten betreffende het belangwekkend archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag' benevens overige gedeponeerde papieren van J. H. Zeguers. Uit de literatuuraanwinsten van de afgelopen jaren werd een selectie gemaakt, hetgeen geleid heeft tot een korte bespreking of aanduiding van een hoeveelheid werken, waarvan het belangrijk is kennis te nemen.

Het jaarboek wordt wederom besloten met het jaarverslag (1976) van het Sociaal Historisch Centrum inclusief een bijlage omtrent de archiefaanwinsten en gevolgd door een lijst van bestuursleden en van begunstigers en contribuanten.

De redactie.

INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE IN LIMBURG

INLEIDING

Op 27 november 1976 werd in het Gallo-Romeins Museum in Tongeren een Culturele Dag gehouden gewijd aan Industriële Archeologie. Het initiatief voor die gebeurtenis ging uit van de Culturele Raden van de beide provincies Limburg. Zij kregen de actieve steun van vele organisaties en instellingen in Nederlands en Belgisch Limburg¹ en mochten mede daardoor enkele honderden belangstellenden begroeten.

Tijdens deze manifestatie werden een drietal voordrachten gehouden, die hierachter worden afgedrukt. De Gentse hoogleraar H. Balthazar gaf een overzicht van de evolutie van de industriële archeologie als wetenschap en vorm van maatschappelijke actie. Hij wees op de onduidelijkheid in de definiëring van de industriële archeologie en op de verschillen in werkwijze en optreden in diverse landen van de geïnteresseerden in deze tak van vaak toegepaste wetenschap. Voor onze eigen omgeving schetsten A. Linters en G. Linssen het beeld. Hun overzicht van de industriële archeologie in Belgisch en Nederlands Limburg was weinig bemoedigend en opwekkend. Over de belangstelling voor hun specialiteit hadden zij nog de minste klachten. Met de voortgang van het werk, dat op dit terrein zou moeten gebeuren, bleek het droevig gesteld. Op allerlei punten was begonnen met activiteiten, die de industriële archeologie zeer ten goede zouden kunnen komen, maar het idee dat daarbij enige coördinatie nodig is, scheen nog niet geboren.

De conclusies van de beide Limburgse inleiders op deze studiedag waren voor het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum aanlei-

¹ Deze organisaties en instellingen waren: Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Provinciale Dienst voor het Kunstpatrimonium, Provinciaal Comité Limburg M'75, Icomos Vlaanderen, Rijksdienst voor Monumenten en Landschapszorg, het Bonnefantenmuseum te Maastricht, het Mijnmuseum te Kerkrade en het Sociaal Historisch Centrum.

ding tot een herhaald beraad. Laat het ons onmiddellijk en zeer duidelijk zeggen: het eerste, waarover overeenstemming bestond, was de vaststelling, dat industriële archeologie in geen geval door het Sociaal Historisch Centrum zou moeten worden gemonopoliseerd. Zelfs zou het Centrum geen concentratiepunt voor dit studie- en werkveld moeten zijn. Evenmin is het Bestuur er voorstander van ten behoeve van industriële archeologie een aparte instelling in het leven te roepen. De artefacten van de industriële ontwikkeling, die het voorwerp zijn van de activiteiten van de industrieel archeologen, raken zoveel instellingen en organisaties in Limburg, dat een goede zorg voor deze relictten eigenlijk alleen door coördinatie van de activiteiten van verschillende organisatorische verbanden tot stand kan komen.

Een beschrijving van wat binnen het raam van industriële archeologie nodig is, moge dat verduidelijken. Om te beginnen zal belangstelling moeten worden gewekt en bestaande interesse moeten worden verdiept. De geïnteresseerden hebben immers een zeer belangrijke taak bij de signalering van de z.g. 'physical remains'. Bovendien vereist het karakter van talrijke vraagstukken verband houdend met de opsporing en eventuele conservering van industrieel archeologische relictten een bundeling van geïnteresseerden. Hier zou een taak kunnen liggen voor het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, dat al vaak op talrijke gebieden van historische activiteit een coördinerende rol heeft gespeeld.

Identificatie, beschrijving en interpretatie van de industrieel archeologische relictten lijkt een aangelegenheid, waarbij talrijke instanties betrokken dienen te zijn. Voor zover het gebouwen betreft, schrijft de wet in deze al een gecompliceerde procedure voor. Buitendien is het voor industrieel archeologische objecten en sites van bijzonder belang uitvoerig gedocumenteerd te zijn. Door de snelle technologische ontwikkeling is er vaak in de loop der jaren aan gebouwen en uitrusting veel veranderd. Ook de kantoren en woningen, die tot het industrieel complex behoren, werden intensief verbouwd. Audiovisueel materiaal uit het verleden en archivalia zijn daarom bij identificatie, beschrijving en interpretatie van grote betekenis. Een nauwe samenwerking tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, archiefinstellingen en gespecialiseerde musea ligt derhalve voor de hand. Een deel van de hiermee verband houdende taken zou door het S.H.C. kunnen worden verricht.

Bij de conservering dient onderscheid gemaakt te worden tussen industriële producten, die soms al bij bestaande musea zijn ondergebracht,

werktuigen, waarvoor enkele gespecialiseerde musea bestaan, en sites, die als zodanig geconserveerd zouden moeten worden. Hier is het essentieel, dat ook de overheden een rol spelen. Met name hebben daarbij de Planologische Diensten een taak, omdat in Limburg vanwege de moeilijke economische toestand er rekening mee moet worden gehouden dat bij de bewaring van stede- en landschapsschoon sociaal-economische overwegingen van groot belang zijn. De betrokkenheid van meerdere instellingen bij de industriële archeologie in Limburg, de noodzaak van coördinatie en de rol, die met name het Provinciaal Bestuur daarin noodzakelijkerwijze moet spelen, doet ons Bestuur pleiten voor een initiatief van Gedeputeerde Staten tot oprichting van een direct of indirect aan haar verantwoordelijke werkgroep, die zich speciaal met deze vraagstukken bezig houdt. Wellicht kan dat in de vorm van een verbreding van doelstellingen en samenstelling van de thans functionerende werkgroep mijnmonumenten.

Het verheugt het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum dat het middels de publicatie van de inleidingen van het Congres in Tongeren een bijdrage kan leveren tot een systematische aanpak van industriële archeologie in Limburg.

INDUSTRIËLE ARCHEOLOGEN BESTAAN NIET

Een verkenning van de Industriële Archeologie: definities en realisaties

door

Prof. Dr H. BALTHAZAR

1. Men neemt aan dat de term Industriële Archeologie (verder aangeduid als I.A.) voor het eerst bekend werd in 1955 door een artikel van de Engelse historicus Michael Rix in 'The Amateur Historian'. Het ging over de noodzaak tot beschrijving of bewaring van de getuigenissen van de industrialisatie vooraleer ze definitief verdwenen. Dit is dus een goede twintig jaar geleden.

In Engeland begon ca. 1740 de Industriële Revolutie. Door deze revolutie groeide de 'first industrial nation' tot een nooit geëvenaarde macht. Ook het landschap en de mens ondergingen nooit geëvenaarde wijzigingen. Dit industriële Engeland kende een eerste vertraagde groei na de Eerste Wereldoorlog. In de streken van de steenkool- en ijzermijnen, de katoenindustrie en de scheepsbouw ontstond een structurele crisis. Dit oude industriële Engeland kreeg een tweede klap met de Tweede Wereldoorlog. Wanneer vanaf 1951 ongeveer de Westerse economie uit de moeilijke reconstructiejaren geraakte en de verbluffende opgang van de energie- en grondstoffenverslindende consumptiemaatschappij begon, kwam ook de grote tijd van de slopers. Groot-Brittannië was een uitgelezen terrein: enorme zones van oude, verlaten of slecht draaiende industriecomplexen konden door de bulldozers vernietigd worden. Uit de trots van de eerstgeborene, uit een diepe crisis van de Engelse economie en uit een veralgemeende en versnelde afbraak kwam een reactie los, die grote lagen van de bevolking beroerde. Sinds twintig jaar ontstaan op vele plaatsen en spontaan groepen van mensen uit vele beroepsgroepen. Zij willen allemaal iets doen om de herinnering van het industrieel verleden te bewaren. Vanuit dit spontane proces kreeg de term I.A. burgerrecht als een regulerende discipline.

De universiteit van Bath speelde hiervoor een belangrijke rol. Prof. Kenneth Hudson poogde als eerste een wetenschappelijk verantwoord referentiekader en methodologisch model uit te werken. Zijn hand-

boek van 1963 blijft een pionierswerk.¹ Hij was ook de uitgever van het eerste nationale tijdschrift 'Industrial Archaeology' (1964). Inmiddels was de noodzaak tot eenheid in de beschrijving van industriële relictten aangevoeld in de officiële Council for British Archaeology, die in 1959 een speciale commissie daartoe installeerde: het Industrial Archaeological Committee. Uit deze commissie en uit de interventies van een reeks andere ministeriële departementen en diensten kwam de *National Record of Industrial Monuments* (NRIM) tot stand, een enorm project om alle industriële monumenten op een beschrijvende fiche te brengen. Sinds 1965 gebeurt de coördinatie hiervan door het Centre for the Study of the History of Technology (Bath), o.l.v. Prof. Dr R. A. Buchanan. Buchanan nam dus de pilootrol over en organiseerde vanaf 1966 een jaarlijkse ontmoetingsdag voor alle beoefenaars van I.A. Dat waren er honderden geworden en de BBC-televisie begon, na de inzet van de regionale, geschreven media, ook een stimulerende rol te spelen. De jaarlijkse 'Industrial Archaeology Competition' begon in 1968 aan een populaire opgang.²

2. Het uitgangspunt en de eerste structurering in Groot-Britannië is nu geschetst, maar ik kwam nog niet aan een duidelijke definiëring. Ik sprak enkel van een 'regulerende discipline'. Ik weet dat we op dit cruciale punt van definiëring (en afbakening) moeilijk tot een zeer sluitend en algemeen aanvaard begrippenapparaat zullen komen. Best lijkt mij uit te gaan van Engelse omschrijvingen van recente datum, omdat daar tenminste kan gesproken worden van een middellange ervaring ter zake.

Een eerste reeks omschrijvingen zoeken we bij Angus Buchanan.³ Het is nuttig de auteur te situeren, omdat — dat zal ik meerdere keren onderlijnen — de populariteit van een nieuwe discipline en van de I.A. in het bijzonder toch sterk verbonden blijkt aan de concrete maat-

¹ K. Hudson, *Industrial Archaeology*, Londen, John Baker, 1963.

² De 'Industrial Archaeology Competition' komt in de rubriek 'Chronicle', geproduceerd door de BBC-2 Archaeology and History Unit. Filmploegen volgen I.A.-projecten van lokale groepen; deze films worden dan aan een jury onderworpen die de drie beste projecten begiftigt met een geldprijs. Op 26 juni 1973 werd de T.V.-film 'For love or money' uitgezonden, een overzicht van I.A.-initiatieven in vijf landen, w.o. België. Voor eventuele inlichtingen: Chronicle, Room 2056, BBC Television, Kensington House, Richmond Way, London, W.14.

³ R. A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain*, Penguin Books (A Pelican Original), 1972.

schappelijke context. Buchanan: geboren in 1930 te Sheffield (oud industriegebied), doctoraat in 1957 in hedendaagse sociale geschiedenis, vier jaar tewerkgesteld in sociaal-kultureel opbouwwerk, sinds 1960 in de Staff van het Bristol College of Science and Technology en van daaruit naar de universiteit van Bath waar hij hoofd is van de Humanities Group in de School of Humanities and Social Sciences en ook, zoals reeds vernoemd, directeur van het Centre for the Study of the History of Technology. Zijn belangstellingsveld is dus erg gericht op de interrelaties tussen technologie en sociale vooruitgang. Uit zijn prachtig handboek over I.A. vertaal ik:

'I.A. werd sinds tien jaar populair omdat het aan iedereen iets te bieden heeft. Zij houdt zich bezig met een gemeenschappelijke erfenis van het Britse volk, in het bijzonder dan de buitengewone geschiedenis van de laatste twee eeuwen. De essentie ervan ligt in het succes om een steeds stijgende bevolking een steeds stijgende levensstandaard te geven. Het is het scheppen van een hogere productiviteit, die uitmondde in de welvaart (affluence) van de westerse maatschappijen in de 20ste eeuw. Dit werd mogelijk door de industrialisatie, een dynamisch maar complex proces.

I.A. houdt zich bezig met het onderzoek van dit proces door een systematische studie van de overgebleven monumenten en artefacten. Het is een studie waar iedereen een stuk talent aan kan geven, de ambachtsman, de architect, de ingenieur, de handwerker, de huisvrouw, de onderwijzer, de historicus: zij vinden er een vruchtbaar en vruchtgevend onderzoeksveld.'

'I.A. is een studieveld van onderzoeken, opzoeken, inventariseren en, in sommige gevallen, bewaren van industriële monumenten. Daarenboven wil de I.A. de betekenis van deze documenten plaatsen in de context van de sociale en technologische geschiedenis. In algemene zin is een *Industrieel monument* elk overblijfsel van een industrie- of transportsysteem vanaf het neolithicum tot aan onze computer. In de praktijk echter is het nuttig de aandacht te beperken tot de laatste 200 jaar, omdat:

1. voor vroegere periodes meer de klassieke archeologische en historische technieken van pas komen;
2. de grootste massa van het materiaal begint vanaf de Industriële Revolutie.

De studie is 'archeologisch' omdat het te maken heeft met fysische

objecten en het ook veldwerk vereist, al komen daar zelden de klassieke opgravingstechnieken bij kijken.'

Een tweede benadering zoeken we bij Neil Cossons.⁴ Cossons: geboren in 1939 te Nottingham (ook in de Midlands, het oude industriegebied), master's degree in aardrijkskunde aan de universiteit van Liverpool, carrière in verschillende musea (Leicester Museums, Railway Museum in Swindon, Bristol City Museum, Liverpool Museums), in 1971 directeur van de Ironbridge Gorge Museum Trust.⁵ Cossons werkte veel voor de BBC en zorgde, samen met K. Hudson in de jaren 1969-1973, voor de zeer waardevolle *Industrial Archaeologists' Guide*.

Bij hem ontleen ik deze benadering:

In de geschiedenis van de mensheid was de Industriële Revolutie in Engeland een uniek fenomeen met repercussies voor de ganse wereld. Vandaag leven we in een maatschappij waarvan de economie in essentiële mate industrieel is; onze welvaart rust op de resultaten van industriële activiteit; onze omgeving — stedelijk en landelijk — is in grote mate bepaald door de gevolgen van twee eeuwen voortschrijdende industrialisatie. I.A. houdt zich in hoofdzaak bezig met deze omgeving. Het is in eenvoudige termen het onderzoek en de analyse van de fysische overblijfselen van de Industriële Revolutie.

De traditionele en aanvaarde archeoloog is iemand die oude beschavingen onderzoekt door te delven naar de overblijfselen ervan: zijn eerste techniek is dus vaak opgraven. Het resultaat ervan mondt uit in het vastleggen van kronologische en geografische scheidingslijnen in de maatschappelijke evolutie en in het classificeren van periodes aan de hand van specifieke kenmerken, vaak gebaseerd op een technologische typologie.

Het kan logisch klinken dat de periode van industrialisatie een gelijkwaardige behandeling zou krijgen, maar dit was tot kort geleden niet het geval. In de eerste plaats — en wellicht door de korte afstand in tijd — kwam men er niet toe om de volle implicaties van de Industriële Revolutie ook te bekijken in kulturele termen. Daarbij kwam

⁴ N. Cossons, *The BP Book of Industrial Archaeology*, David and Charles, Newton Abbot, 1975.

⁵ Ironbridge Gorge Museum Trust is het grootste museumopzet inzake I.A. Het is een enorm openluchtmuseum aan de Severn rivier, waar heel vroeg de industrialisatie begon en merkwaardige industriële monumenten bewaard blijven, o.m. de Iron Bridge.

een te duidelijk beeld van het leed en de schade die deze revolutie heeft veroorzaakt. Anderzijds waren de historici te benomen door documentaire bronnen voor de studie van de industriële periode: de onderzoekstechniek berustte dus op archiefstudie en niet op opgraving. Aldus speelt de historicus, die uitsluitend interpreteert op documenten, dezelfde rol als de archeoloog wiens enige informatiebron dat is wat hij kan vinden bij het opgraven.

Sinds een 20 jaar echter is er een groeiende erkenning van de fysieke overblijfselen van de Industriële Revolutie. Dit is meer te verklaren door diepgewortelde en emotioneel gegronde gevoelens dan enkel maar door de academische evidentie dat zij een bron van potentieel nuttige informatie zijn. Het belang is dus groter dan enkel maar 'archeologisch'. . . . Het is daarom essentieel om in het zoeken naar een definitie niet te vervallen in een extreme pontifiëring en om strikte en nauwe grenzen aan te geven voor iets dat zo nauw en zo dynamisch van karakter is in een zo vloeiend moment van ontwikkeling. I.A. zal zijn eigen grenzen, technieken en disciplines wel met de tijd afbakenen.

Heel sterk ook pleit Cossons om de I.A. te zien als een soort speciale landschappenstudie. De industriële revolutie was een uniek moment dat een zeer grote versnelling van innovaties meebracht, die het landschap fundamenteel wijzigden en waar de mens tot een gans nieuwe way of life kwam.

Bij Buchanan en Cossons, die we rustig kunnen aanvaarden als de meest gezaghebbende auteurs, komen we dus tot volgende definiëringen en begrenzingsbegrippen:

- populair: geen afgesloten academisme, maar inhakend op sociaal-kulturele behoeften van deze tijd en inhakend op eigen historisch erfgoed;
- multidisciplinair zonder voorrangspostities;
- historisch gebied: vanaf de industriële revolutie (2de helft 18de eeuw) omwille van de steeds snellere mutaties in het maatschappelijk leven. Men kan wel merken dat sinds kort die stormachtige opgang van de I.A. toch gevolgen heeft op de richting, die wordt ingeslagen.

Sinds maart 1974 is er voor het eerst een vaste nationale verenigingsstructuur tot stand gekomen: de Association for Industrial Archaeology.

In de herfst van 1976 kwam het eerste nummer van de 'Industrial Archaeology Review' uit.⁶ Het vernieuwde tijdschrift heeft duidelijk de ambities van een groot wetenschappelijk tijdschrift en hoofdredacteur John Butt, hoogleraar in economische geschiedenis aan de universiteit van Strathelyde, pleit in het editoriaal voor een meer gestructureerde aanpak van de academische studie van de I.A. Eén van de programmapunten is het invoeren van de I.A. als deel van historische studies in zes universiteiten binnen de komende tien jaar. Wel wordt de band met de buitenacademische wereld daarbij niet uit het oog verloren. De adjunct-hoofdredacteur is trouwens Ian Donachie, Staff Tutor in The Open University. In correlatie met dit tijdschrift en de overkoepelende vereniging tenslotte moet het '*Manifesto on the Industrial Heritage*' vermeld worden, een uitgave van de Association for Industrial Archaeology en de Council for British Archaeology. Het manifest wil een soort balans geven van de voorbije realisaties inzake I.A. en prioriteiten vastleggen voor de naaste toekomst.⁷ Men wil nu veel verder dan de National Record of Industrial Monuments naar een geplande overheidspolitiek voor behoud en reanimatie van industriële monumenten. I.A. in Groot-Brittannië is dus vanuit een spontane aanpak over enige wetenschappelijke coördinatie op het macropolitieke vlak geraakt.

3. Naast de situatie in het pioniersland Groot-Brittannië kan het wel verhelderend zijn ook eens elders te kijken vooraleer we de Belgische situatie aanpakken.

Noord-Amerika is hiervoor wel een uitgelezen voorbeeld. In de U.S.A. is de belangstelling voor de I.A. erg groot, maar toch ook pas in 1972 kwam het tot de oprichting van een *Society for Industrial Archaeology*. Basis van het initiatief lag (en ligt) in de Smithsonian Institution en het daaraan verbonden National Museum of History and Technology te Washington DC. Tevoren bestonden er in de U.S.A. geen lokale verenigingen voor I.A. zoals in Engeland, maar toch kon de Amerikaanse S.I.A. meteen op een sterke impact rekenen. Dit is ten dele reeds gereflecteerd in de stichtende Raad van Beheer, waar vrij bekende namen onder de gangmakers voorkomen, o.m. Ro-

⁶ *Industrial Archaeology Review*, vol. 1, nr. 1, Autumn 1976. Oxford University Press en Assoc. for I.A.

⁷ Exemplaren van dit *Manifesto on the Industrial Heritage* kunnen bekomen worden bij Prof. Dr. R. A. Buchanan, School of Humanities and Social Sciences, University of Bath, Claverton Down, Bath BA2 7A7.

bert M. Vogel van de Smithsonian Institution, de bekende socioloog Vance Packard en Theodore A. Sande, directeur van de National Trust for Historic Preservation. De aanwezigheid van een Vance Packard typeert de cultureel-psychologische achtergrond waarop ook in de U.S.A. de I.A. aan belangstelling wint. Op het einde van de vijftiger jaren werd Vance Packard de alom bekende criticus van onze stress- en consumptie maatschappij.⁸ 'Never confusing the possession of goods with the good life' was V. Packard één van de vroege predikers voor een kwalitatief beter leven. Het is onmiskenbaar dat ook in Amerika sterke belangstelling voor de I.A. in onze zeventiger jaren een nieuwe trend is in dit aangroeiend proces naast de milieuzorg en de consumentenbescherming. Theodore Anton Sande heeft net het eerste grote Amerikaanse handboek voor I.A. in Noord-Amerika gepubliceerd.⁹ Sande definieert I.A. als een combinatiegebied van geschiedenis, technologie, sociale wetenschappen en architectuur 'concerned with identifying, describing, interpreting and preserving industrial sites and structures of all kinds — as artifacts of American History, and as works that are rewarding in themselves.' In de U.S.A. ligt de nadruk wel sterker en bewuster op het aspect 'preserving': het verleden van de U.S.A. als natie is maar twee eeuwen oud en het valt dus helemaal samen met de industriële revolutie. De 'National Trust for Historic Preservation' steunt sinds enkele jaren zeer grote projecten en stimuleert ook wetenschappelijk onderzoek op I.A.-vlak. Men is er vooral verder gekomen met het bepalen van normen om te weten wat als belangrijk moet beschouwd worden en dus voor afbraak moet beschermd worden.¹⁰

De jonge Society for Industrial Archeology zocht vanaf de start een goed medium om met een breed publiek van experts uit verschillende disciplines en liefhebbers-geïnteresseerden contact te houden en haar functionele rol te toetsen. Dit medium werd de zeer verzorgde uitgave

⁸ Vance Packard haalde toen de best-sellerlijsten met *The Hidden Persuaders* (1957), *The Status Seekers* (1959), *The Waste Makers* (1960).

⁹ Th. A. Sande, *Industrial Archeology: A New Look at the American Heritage*, The Stephen Greene Press, Brattleboro, Vermont, 1976.

¹⁰ National Trust for Historic Preservation:

— *Legal Techniques in Historic Preservation*, 1972

— *A Guide to Delineating Edges of Historic Districts*.

Een mooi hoofdstuk ter zake ('Some preservation Definitions') komt voor bij: Tony P. Wrenn en Elisabeth D. Mulloy, *America's forgotten Architecture*, Nat. Trust for Hist. Preservation, 1976, blz. 205-215.

van de Newsletter, een tweemaandelijks publicatie.¹¹ In de zomer van 1975 kwam het eerste nummer van een prestigieus halfjaarlijks tijdschrift op de markt.¹²

4. Uiteindelijk kom ik bij België om comparatief een status questionis te geven van onze realisaties en opties in de I.A. Alhoewel het ook hier over een zeer kort stuk verleden gaat, zal het toch niet eenvoudig zijn om een volledig beeld op te hangen. De term is immers stormvloedig bekend geworden en geen enkel deel van het historisch navorsingswerk krijgt thans zo vaak en zo ruim een plaats in de massamedia. De verwarring over inhoud en plaats van de I.A. loopt wat evenredig met deze plotse populariteit. Ik zal derhalve een poging doen om enkele van de meest markante en/of significante feiten van deze snelle opmars aan te stippen.

Het past vooraan de naam van Georges van den Abeelen te plaatsen. G. van den Abeelen: een zeer gecultiveerd man, adviseur-generaal bij het Verbond van Belgische Ondernemingen (VBO, tevoren VBN), heeft vanuit persoonlijke belangstelling voor het rijk industrieel verleden van België de eerste wetenschappelijke zoektocht ondernomen naar parallele belangstellingssferen in het buitenland. In 1971 begon hij hierover te publiceren.¹³ Op 8 december 1971 kwam G. van den Abeelen naar Gent op uitnodiging van wijlen Prof. Dr J. Dhondt, directeur van het Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis. Dit was een dubbel gunstige bodem: Jan Dhondt was een stimulerende en kreative persoonlijkheid, die steeds bereid was in te haken op nieuwe richtingen; anderzijds was er onder de studenten een actiegroep S.O.S.-verleden ontstaan, waar dynamische jongeren, w.o. Adriaan Linters, hun studierichting concreet-maatschappelijk wilden valorise-

¹¹ *Society for Industrial Archeology Newsletter*, editor Robert M. Vogel, Smithsonian Institution (1e nr.: januari 1972). Af en toe verschijnen tevens *Newsletter Supplementary Issues* (8 van 1972 tot op heden, eind 1976). Het eerste nr., maart 1972 is een soort programmaverklaring: Ted Sande, *Some Thoughts on Industrial Archeology*.

¹² I.A. — *The Journal of the Society for Industrial Archeology*, vol. 1, nr. 1, Summer 1975, editor Emory L. Kemp, Department of Civil Engineering, West Virginia University.

¹³ G. van den Abeelen, *De industriële archeologie*, uitgave van het V.B.O., in stencil, s.d. (1971), 61 blz.

Een digest van deze tekst verscheen dan met rijke illustraties in franstalige en nederlandsstalige versie: ID., *De industriële archeologie*, speciaal nr. van Industrie, blad van het VBN, 1972, 30 blz.

ren. Als resultaat van deze eerste ontmoeting werd diezelfde dag de W.I.A.R.U.G. opgericht: Werkgroep voor I.A. aan de Rijksuniversiteit te Gent. Gent kende dus meteen twee componenten van groeiende belangstelling voor I.A.: top en basis, establishment en actiegroep. Daarbij was het gezelschap ook niet beperkt tot historici. Er waren verschillende disciplines aanwezig, vooral uit de groep van het Hoger Instituut voor Stedebouw en Ruimtelijke Ordening (H.I.S.R.O., w.o. ook de directeur Prof. Dr M. Anselin). De W.I.A.R.U.G. is sindsdien de I.A. op dezelfde wijze blijven benaderen: zeer open voor een multidisciplinaire aanpak, voor spontane acties en medewerking uit alle milieus.

Op 10 mei 1972 was de pionier Prof. Kenneth Hudson en een Engelse BBC-ploeg te gast in Gent en Brussel. De eigen BRT-televisie maakte kort daarop een eerste film over de I.A. in België.¹⁴ W.I.A.R.U.G. had inmiddels reeds de band gelegd met het Antwerpse Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis (U.I.A., Prof. Dr R. Baetens en A. Thijs), dat vanuit hoofdzakelijk archivalische belangstelling en beperking tot de Moderne Tijden (16de-18de eeuw) de lijn wou doortrekken naar I.A. Te Mons kwamen contacten tot stand met Prof. Dr Marinette Bruwier. Op 29 januari organiseerde de Vlaamse Geschiedkundige Kring onder impuls van A. Linters een eerste mini-colloquium.¹⁵ Inmiddels was voldoende los gekomen om op wetenschappelijk terrein een grotere sprong te maken. Een architect had in Henegouwen één van de meest merkwaardige sporen van de Belgische industrialisatie opgevocht en ten dele zelf gerestaureerd. In het complex Grand Hornu verliep op 26 en 27 mei 1973 het eerste Belgisch colloquium met een zeer ruim succes (150 deelnemers).¹⁶ Uit het colloquium kwam de gedachte aan de oprichting van een nationaal centrum voor I.A. onder voorzitterschap van G. van den Abeelen.¹⁷ Een concreet plan, materiële middelen en een duidelijk inzicht in de

¹⁴ Eerste uitzending 20 oktober 1972: 'De Toekomst van ons Verleden'.

¹⁵ V.G.K., Film en Paneelgesprek: De Rol van de I.A. in de hedendaagse geschiedenisbeoefening.

¹⁶ M. Bruwier, *A propos du Colloque d'Archéologie industrielle des 26 et 27 mai 1973. Université de l'Etat à Mons, Le Grand-Hornu*, Revue belge d'Histoire contemporaine, IV, 1973, 3-4, blz. 515-530.

¹⁷ Het C.I.A. kreeg, bij akte, gedaan te Brussel op 26 september 1974, de juridische vorm van een v.z.w. (bijlage tot het Belgisch Staatsblad, 13 februari 1975).

— *Après le premier colloque national d'Archéologie industrielle*, Une interview de Mlle Bruwier, MM. G. van den Abeelen, Ch. Léva et Fr. Roelants du Vivier, Bulletin F.E.B., nr. 18, 20 juni 1973.

objectieven van de I.A. had dit nieuwe centrum niet. Veruit het belangrijkste opzet kwam door de opdracht om de wetenschappelijke leiding te nemen van een grote tentoonstelling.

Met de imposante tentoonstelling 'En toen kwam de machine' in de Brusselse Passage 44 van 29 november 1975 tot 4 januari 1976 zat in naamgeving en opzet reeds een soort programma.¹⁸ Deze tentoonstelling bracht de I.A. helemaal in de publieke belangstellings sfeer met meer dan 80.000 bezoekers, waaronder 400 scholen. De opening was een echte high society-happening met honderden genodigden, te beginnen met de Koning en de Koningin in hoogsteigen persoon. De pers gaf brede commentaren en de rijk geïllustreerde catalogus was op minder dan geen tijd uitverkocht en diende verschillende keren in herdruk te komen. Deze catalogus bevat terzelfdertijd een uitgebreid methodologisch gedeelte, dat zowat de filosofie van deze nieuwe discipline weergeeft, zoals ook de opdrachtgevers — de machtige openbare bankiers van Gemeentekrediet en N.M.K.N. — het wilden. De eerste inleider is G. van den Abeelen, die hier nog scherper een kronologische afbakening verdedigt: van het einde van de Oostenrijkse periode (hij noemt de bekende 'Relevé général des manufactures, fabriques et productions des Pays Bas autrichiens' van 1766) tot een terminus post quem in 1914. Binnen deze tijdszone merkt hij aan als studie-objecten: gebouwen, werktuigen, machines, management, bewoning van arbeiders en patroons, transport, distributie (winkeltypes, 'passages', grootwarenhuis . . .). De methode begint met een inventaris in de zin van de Engelse 'National Record of Industrial Monuments'.¹⁹ Verder komt het aanboren van alle gedrukte bronnen (katalogi, briefhoofden, bundels van hinderlijke bedrijven of het zgn. onderzoek de commodo et incommodo, bedrijfsarchieven . . .). Tenslotte komt het iconografisch materiaal. Pas helemaal in de laatste alinea en evasief, sprekend over de verre taken van Morgen, spreekt Van den Abeelen over de problematiek van behoud en restauratie.

In een volgende bijdrage over de I.A. in België wijkt Prof. Marinette Bruwier (Rijksuniversitair Centrum Mons) amper af van de definiëring van Van den Abeelen. Het onderzoeksgebied is voor haar een

¹⁸ *En toen kwam de Machine. Ontmoeting met de Industriële Archeologie*, Brussel, uitg. Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid en Gemeentekrediet van België, 1975, 192 blz.

¹⁹ Opgemaakt door het 'Centre for the Study of the History of Technology' van de Universiteit van Bath (leiding Prof. Dr. R. A. Buchanan).

soort spiraal met als centrum en uitgangspunt de machine, die het hart van de maatschappelijk-economische vernieuwing vormt. Wanneer zij daarbij een overzicht wil geven van wat reeds aan effectief onderzoek gedaan is of aan de gang is, blijkt de oogst erg mager en uiterst dispaaraat te zijn.

Derde bijdrage is deze van een voortreffelijk 'klassiek' archeoloog, Prof. Dr J. Mertens (Katholieke Universiteit Leuven). Het is één van de pogingen om beproefde archeologische methodes op de I.A. toe te passen (prospecti via historische bronnen, topografische en pedologische kaarten, plans, toponymie, luchtfoto, natuurwetenschappelijke technieken . . .; behandeling in situ door opgraving en nauwkeurige beschrijving van het object in zijn milieu; interpretatie van de archeologische inlichtingen). Die inbreng kan natuurlijk verrijkend zijn, maar in algemene zin blijft het toch zo dat de klassieke archeoloog er moeilijk kan aan denken de I.A. als een nieuw verlengstuk in zijn discipline op te nemen. De term I.A. is hier weer eens misleidend. Paradoxaal zou men kunnen stellen dat het werkterrein van de I.A. zo moet zijn dat het werk van de archeoloog uit de 21ste eeuw uitgespaard zal zijn.

De ervaringen van Grieks-Romeinse, pre-Columbiaanse of Middeleeuwse archeologie zijn zelden rechtstreeks toepasbaar op een negentiende-eeuwse problematiek. Andere disciplines zoals de kunstgeschiedenis, bibliotheek- en archiefwezen en museumwetenschap moeten wellicht meer gewezen worden op hun potentieel zeer nuttige rol voor de ontwikkeling van de I.A.²⁰

Tenslotte heeft de grote tentoonstelling nog een zeer gunstig effect gehad omdat dezelfde opdrachtgevers te dier gelegenheid ook de sponsors waren van een nieuwe B.R.T.-televisiefilm over I.A., 'Het Zwarte Archief', op een script van A. Linters.²¹ Deze film kan als didactisch stuk zonder enige twijfel als het beste aangeprezen worden van wat over I.A. in de massamedia verscheen.

²⁰ In de catalogus van 'En toen kwam de machine' is ook in die richting gedacht met interessante bijdragen van L. Fr. Génicot, A. Lederer, A. Linters, L. Willem, H. Coppejans-Desmedt, L. Danckaert, G. Abeels en J. Stiennon.

²¹ Langs Waalse kant maakte Chr. Huart voor de RTB de film 'Ce pays est à vous'. Inmiddels werden in verschillende andere programma's van de dienst cultuur en vrijetijdsbesteding aandacht gewijd aan de I.A., o.m. op 22 januari 1976 in het programma 'Leef nu' over de activiteiten van de W.I.A.R.U.G. voor de conservatie van een oude kartonfabriek in Alsemberg.

5. Tot op heden is het dus wel duidelijk dat in ons land de activiteiten van en voor I.A. zeer vlug tot grote omvang zijn geraakt, maar dat men daarbij zeker nog niet veel verder is dan Engeland of Amerika, i.z. methodologie, definiëring en begrenzing. Dat men nog erg zoekende is kan goed geïllustreerd worden met een artikel van A. Thys van het Antwerpse Centrum voor Bedrijfsgechiedenis.²² Misschien is de auteur er zich niet van bewust dat hij met zijn lovenswaardige poging tot theoretische en methodologische fundering ons helemaal in de mist zet. Eerst verruimt hij immers het onderzoeksgebied: een verruiming in de tijd, want hij verzet zich tegen de beperking van het tijds kader tot de Industriële Revolutie; dan een verruiming tot de studie van de ganse materiële cultuur (voedsel, kledij, bewoning, levensstandaard veel meer dan oude industriegebouwen, werktuigen en machines). Staan we daar dan in dit gebied van tijd, noch omvang gemeten, dan poogt A. Thys een onderzoeksmethode op punt te stellen, geldig van de late Middeleeuwen tot nu. Het is een ideaal beeld dat het onderzoek fractioneert per gemeente, waar dan zowat alle denkbare primaire en secundaire bronnen voor bewerking aangeprezen worden. Erg praktisch en opwindend zal dat wel niet overkomen bij de disparate en steeds groter wordende groep belangstellenden in I.A. Elke krant of weekblad in dit land heeft een artikel of artikelenreeks aan de I.A. gewijd. De open lessencyclus, die de W.I.A.R.U.G. heeft ingericht vanaf 13 oktober 1976 in de Gentse Universiteit heeft een onverhoopt sukses: meer dan 200 mensen uit zeer verscheidene beroeps- en leeftijdsgroepen hebben zich reeds aangeboden.²³ Het zeer grote sukses van dit Tongerse colloquium en mooie tentoonstelling is opnieuw een aanduiding van grote belangstelling.

Zo ben ik aan de misschien gek klinkende titel: 'Er bestaan geen industriële archeologen' gekomen. Het zou doodjammer zijn dat men

²² A. Thijs, *Industrial Archaeology as a Branche of the Study of the History of Material Culture, some theoretical and methodological Considerations*, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, VI, 1975, 1-2, blz. 145-156.

²³ De eerste lessencyclus is opgebouwd vanuit een algemene introductie over I.A., algemene lessen over het sociaal-economisch kader, algemene lessen over het technisch-wetenschappelijk kader (in het Museum voor de geschiedenis van de wetenschappen van Prof. Dr. J. B. Quintyn) en dan een reeks lessen over specifieke onderwerpen: stoommachines, molens, textielproductie, drukpers, fotografie als techniek en als bron, kleiverwerkende nijverheid en baksteenproductie, kanalen en waterwegen, 19de en 20ste-eeuwse architectuurstijlen, ideologische arbeidershuisvesting en Britse films over I.A.

dit spontaan, cultureel-psychologische belangstellingsveld afremt door een te gesloten wetenschappelijk rigorisme of door inertie. Het nationaal C.I.A. lijkt momenteel te lijden aan deze inertie. Naast de uitvoerig besproken tentoonstelling is men slechts met vrij grote moeite gekomen tot de uitgave van een bescheiden tijdschrift.²⁴ De actie voor inventarisatie van industriële monumenten verloopt zeer traag. Men aarzelt over de verschillende aanpak in Wallonië en in Vlaanderen. Men aarzelt vooral in te spelen op het spontane en actieve proces aan de basis. In de W.I.A.R.U.G. vergeet men niet dat het nochtans vanuit spontane basisactie was dat men mensen en ervaringen verzamelde.²⁵ Zonder twijfel maakt men dan fouten of begaat men eens spijtige vergissingen, maar er groeit iets en er wordt iets gerealiseerd. Erg belangrijk voorbeeld hier is de geslaagde actie van de W.I.A.R.U.G. voor een textielmuseum in Gent, de eerste stad op het kontinent waar de Industriële Revolutie in de textielbranche begon. De stad heeft een oude weverij-spinnerij met oorsprong in de Napoleontische tijd aangekocht en er is een vaste organisatiecommissie opgericht. Binnen in de W.I.A.R.U.G. werkt dan een multidisciplinaire ploeg aan een gemotiveerd en wetenschappelijk referentiekader voor zo'n museum, vooral steunend op uitmuntende ervaringen in Nederland te Tilburg en te Enschede.²⁶

Het zou zeker onbillijk zijn en onjuist om dergelijke initiatieven als de enige en beste te noemen. Zij geven echter illustratief de m.i. interessantste richting aan voor de I.A.

Men mag niet vergeten dat ook in België, net zoals in Engeland en enkele andere vroeg-geïndustrialiseerde landen, de zeer grote belangstelling en de publieke opinie geleid hebben tot een concrete macropolitieke opvang van deze belangstelling. We merken dit zeer goed

²⁴ 'Informations-Centre d'Archéologie industrielle' en 'Mededelingen-Centrum voor Industriële Archeologie', redactie-secretariaat Koninklijke Bibliotheek — afdeling Kaarten en Plans, Keizerslaan 4, 1000 Brussel. Het eerste nummer verscheen in januari 1975. Nederlandse en Franse redacties zijn gescheiden.

²⁵ Een typisch voorbeeld van dit actieve groeiproces vindt men in het (gestencilde) artikel van A. Linters, *De Jeneverstokerij Theunissen te Hasselt. Een onderzoek naar de mogelijkheid en de wenselijkheid tot bescherming en revalorisatie van een industrieel-archeologische site*, Hasselt, 7 januari 1973.

²⁶ Cf. o.m. *Een eerste benadering van een inrichting van de permanente expositie in het Textielmuseum — Nieuwe Stijl*, Stichting Twents-Gelders Textielmuseum, Enschede, januari 1977. Interessante informatie vindt men ook in het *Mededelingenblad van de Vereniging Technische Verzamelingen* (sinds 1972) met hoofdzetel te Delft.

in de politiek van ons Ministerie van Kultuur en in de nieuwe politiek van een hele reeks stadsbesturen. De actieve Rijksdienst voor Monumentenzorg heeft duidelijk de I.A. in zijn werkingssfeer opgenomen.²⁷ Dit is vanzelfsprekend erg verheugend. Daarom, nu meer en sneller en effectiever nog, moet de I.A. zich ontwikkelen tot een regulerende wetenschapsdiscipline. De belangstellenden voor I.A. komen uit vele en soms contradictorische werelden: het is de zoon uit een industriële bourgeoisie, die de glorie van een stuk verleden wil op-poetsen; het is de verzamelaar of liefhebber van ouderwetse getuigenissen; het is de fan van stoomtreinen of briefhoofden; het is de buurtwerker die de oude kleuren van zijn wijk wil reanimeren; het is de sociale werker, die de herwaardering van oude beluiken belangrijker vindt dan het creëren van nieuwe beluiken in hoogbouw; het is de amateur-fotograaf, die vastlegt wat anders door vernieling onbekend wordt; enz. . . .

Voor dit bont gezelschap moeten historici, kunsthistorici, urbanisten, architecten, ingenieurs . . . samen werken, een gecoördineerde en wetenschappelijke aanpak voorstellen. Wetenschappelijk, d.i. controleerbaar, universeel kommuniceerbaar, vergelijkbaar, dienstig ten slotte voor een volmaakter beleid van een maatschappij, die uit de industriële tijd is gegroeid.

²⁷ Er zijn vele voorbeelden hiervoor op te noemen. Cf. A. Linters, *Het industrieel-archeologisch Landschap*, Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen, M75 + Berichtenblad, nr. 22, februari 1977, blz. 12-19.

DE INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE IN NEDERLANDS LIMBURG

door

Dr G. C. P. LINSSEN

De industriële archeologie genoot tot voor kort in Nederland nog maar weinig bekendheid, ook bij mij. Voor het eerst kreeg het onderwerp mijn gerichte aandacht in de loop van 1972, toen ik onder ogen kreeg de interessante publicatie, getiteld 'De industriële archeologie' van de hand van Georges van den Abeelen, directeur van het Verbond der Belgische Nijverheid. Het daarin vermelde voetennotenapparaat was voor mij een eerste gids om verdere nieuwsgierigheid op dit terrein te bevredigen. Pas een paar jaar geleden, om precies te zijn op 19 april 1974, vond in de Aula van de Technische Hogeschool te Delft het eerste in Nederland gehouden symposium Industriële Archeologie plaats, dat behalve het bieden van informatie over dit onderwerp, mede tot doel had de op het terrein van de industriële archeologie reeds bestaande initiatieven en activiteiten te coördineren en zo mogelijk verder uit te bouwen.

Enige tijd later werden door het Tweede Kamerlid Van Ooyen, zelf ook aanwezig bij dit symposium, aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vragen gesteld betreffende de nationale registratie van industriële monumenten, daarbij wijzend op het werk, verricht door de Council for British Archaeology. Ter toelichting: de Council for British Archaeology — van de grond gekomen in 1945 — treedt in Groot-Brittannië coördinerend op voor de klassieke archeologie. Aangemoedigd door de groeiende interesse voor het terrein van de industriële archeologie werd door de Raad in 1959 een Research Committee opgericht met als doelstelling te komen tot een National Survey of Industrial Monuments en zodoende ook tot een National Record of Industrial Monuments. Ook de Nederlandse pers wijdde aandacht zowel aan de industriële archeologie in het algemeen als aan het Delftse symposium in het bijzonder. Dat de industriële archeologie de aandacht bleef trekken, is waarschijnlijk mede te danken aan het daaropvolgende Europese Monumentenjaar, dat de aan-

LOI DU 21 AVRIL 1810.

MINES.

DEMANDE DE CONCESSION DE MINES DE houille

PAR pétition enregistrée à la Préfecture, le 29 Janvier 1811 sous le N.º 29 les Sieurs *Honoré Saffin, Dominique et Hédelfranch, maire de Richemont* Département de la Moselle *et Jean Baptiste Adrien Bonaldi à Richemont Canton de Roden Département de la Moselle, propriétaires au Canton de la Conception des mines de houille situées sous la paroi de l'ancienne Abbaye Commune de Richemont commune de Roden et de Richemont Commune de Richemont*

Qu'ils demandent pour le Royaume nommé Mullerbach depuis l'extrémité de la limite de la Conception à Ploycheyde jusqu'au point où le dit ruisseau traverse le Champ de Roden de l'ouest

Une voie et pour la dite Conception de Roden de l'ouest depuis un point nommé C. en l'air de la Conception de Roden jusqu'au point où le ruisseau de l'ouest traverse le dit Champ.

Qu'ils demandent pour les limites de la Conception de Roden et pour la dite Conception de Roden depuis le point C. et pour celle de la Conception de Roden jusqu'au point de partage de cette Conception avec celle de Ploycheyde

Qu'ils demandent pour les limites de la dite Conception de Ploycheyde depuis le point où se trouve le dit Roden jusqu'à la rivière de Mullerbach

Le pétitionnaire a offert aux propriétaires de la surface, le *une somme égale à la moitié du produit net de la concession de la dite mine* de l'indemnité de toutes terres quelconques qui s'opérait sous leurs fonds *pour l'art. 29 de la loi du 21 Avril 1810, au profit de l'Etat*

A cette fin Nous Préfet, Baron de l'Empire, ordonnons que la demande, analysée comme ci-dessus, soit insérée dans les journaux, affichée et publiée pendant quatre mois dans les Communes de Maastricht, *Rocher et de Roden*

Les Maires desdites Communes demeurent chargés de faire les affiches et publications, en se conformant à ce qui est prescrit par l'article 74 de la Loi du 21 Avril 1810; ils adresseront au Préfet le Certificat de ces publications et affiches, aussitôt le délai de quatre mois expiré.

Les demandes en concurrence et les oppositions qui seront formées, seront admises devant le Préfet jusqu'au dernier jour de 4.º mois, à compter de la date de l'affiche.

Le présent Arrêté sera adressé, en placard et en triple expédition, aux Maires des Communes ci-dessus indiquées; pour l'une être placardée, l'autre employée aux publications, et la dernière déposée aux archives de la Mairie.

Fait à Maastricht, en Préfecture, le 29 Janvier 1811 *Signé Boyer* *Après Copie conforme*
L. Bonaldi
M. Saffin

dacht vroeg voor alle monumenten, de industriële inbegrepen.

Als definitie van de industriële archeologie gaf men in het convocaat van het Delftse symposium de volgende tekst: 'de industriële archeologie houdt zich bezig met het vastleggen, het onderzoeken en in voorkomende gevallen het conserveren van wat vroegere industriële activiteiten, — met enige voorkeur voor die uit de periode van de industriële revolutie —, ons hebben nagelaten'. Deze tekst komt in grote mate overeen met de omschrijving die Dr R. A. Buchanan, directeur van het Centre for the study of the history of Technology aan de universiteit van Bath — gelegen bij het Engelse Bristol — geeft in zijn boek 'Industrial Archaeology in Britain'. Ook Neil Cossons, directeur van het Ironbridge Gorge Museum te Coalbrookdale, eveneens een autoriteit op dit gebied, geeft het begrip industriële archeologie ongeveer deze inhoud, evenals Kenneth Hudson, de stichter van het sinds 1964 in Groot-Brittannië verschijnende kwartaalschrift *The Journal of Industrial Archaeology*. Ik acht het een voor mijn doel — te komen tot een stand van zaken met betrekking tot de industriële archeologie in Nederlands Limburg — een voldoende bruikbare formulering.

Daarbij lijkt mij echter een korte toelichting op het begrip industriële revolutie nuttig. Met de woorden industriële revolutie wordt door mij bedoeld een periode van maatschappelijke diepingrijpende veranderingen, veroorzaakt door een technologisch transformatieproces. Een agrarische economie van landgoederen, boerenbedrijven en huisindustrie werd in toenemende mate tot een industriële economie van fabrieken, gedreven door nieuwe uitvindingen, zoals stroom, machine en electromotor; er ontstond in sommige streken een nieuw, industrieel landschap; de industriële revolutie leidde ook tot een nieuwe manier van leven: behuizing, menselijke contacten en maatschappelijke organisatie veranderden.

De industriële revolutie ving in Engeland reeds aan voor het uitbreken van de grote politieke revolutie van 1789 in Frankrijk. Pas na Napoleon ving de industriële revolutie op het continent aan, voornamelijk in Frankrijk en het toen nog bij het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden behorende België.

Voor Nederlands Limburg zou men misschien als begin mogen aannemen de industrialisatie van Maastricht met Petrus Regout als eerste grootindustriële. Vooral in de periode na 1839, toen de politieke situatie zich na de Belgische opstand in Zuid-Nederland had gestabiliseerd, verspreidden zich ook de eerste stoommachines, de voorposten

van de tijd van geavanceerde techniek, over de provincie. Ook de eerste spoorlijn in Limburg kwam in die jaren, in 1853 tussen Maastricht en Aken, tot stand. De echte grote start, die ook het landschap op veel plaatsen van karakter deed veranderen, vond plaats omstreeks de eeuwwisseling met de snelle ontplooiing van de kolenmijnbouw. Ook bij het woord archeologie zou ik graag nog een kanttekening maken. Met Prof. Dr Akos Paulinyi, verbonden aan de Philips-Universität te Marburg, ben ik van mening dat het begrip archeologie in dit verband eigenlijk niet geheel terecht gebruikt wordt, ook al houdt — zoals Buchanan beweert — de industriële archeologie zich bezig met het onderzoek van physical remains. Een zeer belangrijk onderscheid lijkt mij te bestaan met de klassieke archeologie; het onderzoek moet daar plaatsvinden zonder of practisch zonder schriftelijke bronnenondersteuning. Als interdisciplinair interesseveld behoort de industriële archeologie in de eerste plaats thuis bij de geschiedenis van bedrijf en techniek. Ik erken echter graag dat het begrip industriële archeologie als zodanig reeds in brede kring is ingeburgerd. Bij de hierboven gegeven omschrijving van de industriële archeologie zou ik voorts nog willen aantekenen dat de Engelsman A. Raistrick bovengenoemde omschrijving van industriële archeologie zowel in de tijd als ook thematisch te beperkt vindt. Raistrick is van mening dat de industriële archeologie als studieobject behoort te hebben de arbeidende mens met zijn werktuigen, zijn gebouwen, zijn grondstoffen en de onmiddellijke omgeving, waarin hij die arbeid vroeger heeft verricht.

De industriële archeologie heeft door zijn interdisciplinaire karakter naar mijn mening behalve als terrein van wetenschappelijke interesse op zich, vooral tot taak om tot steun te dienen voor de sociale, economische en technische wetenschapsbeoefening vanuit historisch perspectief, maar vooral ook om de traditionele, te strenge scheiding tussen de sociale geschiedenis, economische geschiedenis en technische geschiedenis te doorbreken.

Met betrekking tot de industriële archeologie wil ik mij nu beperken tot het stadium van conserveren van wat vroegere industriële activiteiten ons hebben nagelaten, daarmede tevens, welhaast on gezegd, beklemtonend hoe belangrijk de daaraan voorafgaande stadia van opsporing, onderzoek en selectie zijn.

Bij de conservatie kan men een drietal hoofdgroepen onderscheiden. Op de eerste plaats het aanleggen van verzamelingen voorwerpen en

De markt te Maastricht omstreeks 1900

objecten, die door hun relatief geringe volume of gewicht kans hebben in technische musea terecht te komen en andere daardoor juist niet. Zo bevat het Baggermuseum te Sliedrecht veel wetenswaardigs over het baggeren, maar geen echte baggermolen van vroeger.

Op de tweede plaats het verzamelen en dus verplaatsen van gebouwen, zoals dat in het Openlucht Museum te Arnhem, daterend uit 1912, en het Belgisch Limburgse Domein Bokrijk van ruim 40 jaar later plaatsvindt. In Engeland bezit men sinds 1968 het Blists Hill Museum, waar op een groot terrein van vroegere industriële bedrijvigheid technische monumenten bij elkaar zijn gebracht.

Ook de in 1948 begonnen Zaanse Schans in Noord-Holland is een dergelijke verzameling van bedrijfsgebouwen, in ieder geval van voornamelijk windmolens. Het oudste openluchtmuseum is bij mijn weten Skausen te Stockholm, in 1891 gesticht door A. Hazelius.

Op de derde en niet de minste plaats bestaat de mogelijkheid van het conserveren ter plekke, zoals dat met kerken en kastelen, de oude burchten van geestelijk en wereldlijk gezag, al zo lang het vanzelf-

sprekende geval is.

Aan deze drie mogelijkheden zal ik enige aandacht — toegespitst op de situatie in Nederlands Limburg — besteden.

Op de eerste plaats wil ik uw aandacht richten op de technische musea in Limburg. Van noord naar zuid zijn dat de volgende:

- het Pottenbakkersmuseum te Tegelen; hier bevindt zich onder meer een lokaal, ingericht als vroegere pottenbakkerswerkplaats, compleet met draaischijf, gereedschappen, werktafel en oven. Het museum bevat voorts een veelheid van pottenbakkersprodukten, waarbij overigens het fameuze zwarte aardewerk slechts schaars is vertegenwoordigd.
- het Nederlands Trammuseum te Weert; hier bevinden zich een drietal tramrijtuigen, benevens vele curiosa betreffende trams.
- het eerste Nederlandse Radio/Grammofoonmuseum te Haalen, geopend op 18 april van dit jaar, bevattende vele radio- en televisietoestellen, benevens platenspelers uit de beginperiode van deze apparaten, maar ook vele technische onderdelen, zoals radiolampen, condensators en dergelijke.
- de Steenkolenmijn Valkenburg, een initiatief uit 1917 van Emile Caselli; het is een in de Daelhemer mergelgroeve nagebootste mijn, uitgerust met origineel materiaal, zoals een volmechanische pijler en een hoofdbemalingspomp. Verder bevinden zich er diverse soorten locomotieven, ventilatieinstallaties en vele zaken die in de vroegere kolenmijn een functie hadden.
- het Mijnmuseum te Rolduc; hier treft men een veelheid informatie aan over de geschiedenis van de kolenwinning tot heden toe met pronkstukken als een houten mijnpomp uit de achttiende eeuw en een prachtige collectie mijnlampen.

Daarmee ben ik aan het einde van de rij van technische musea in Limburg. Een volledig beeld van de industriële bedrijvigheid bieden zij bepaald niet. Van de Maastrichtse industrie bijvoorbeeld vindt men nauwelijks ergens iets terug. Wel wil ik graag memoreren de tentoonstelling van Sphinx-produkten, die in februari 1976 plaatsvond in het Bonnefantenmuseum en daar veel publiek trok. De tentoonstelling had overigens met toelichtende catalogus en meer selectie en ordening van het wat te overdadig aanwezige materiaal voor datzelfde publiek naar mijn smaak veel informatiever kunnen zijn. Gelukkig nam een Maastrichtse drukker het initiatief om, zij het dan geen catalogus, maar wel een uiterst fraai geïllustreerd en met begrijpende pen geschreven publicatie uit te geven onder de titel 'Een boekje open over

Maastrichts aardewerk in de jaren 20 en de bange jaren 30'. Ook werd onlangs bekend dat de Koninklijke Sphinx bereid is haar uitgebreide collectie keramiek — de collectie, momenteel opgeborgen in 1600 kisten, telt 30.000 keramische producten — in bruikleen af te staan. Daarop is door het bestuur van het Bonnefantenmuseum te Maastricht, naar ik meen, positief gereageerd. Nader beraad over het vinden van voldoende ruimte zal echter nog wel nodig zijn.

Het op de tweede plaats genoemde verzamelen van gebouwen komt in Nederlands Limburg, dit in tegenstelling tot Belgisch Limburg — ik memoreerde Bokrijk — niet voor.

Dat brengt mij ras naar de derde mogelijkheid: het conserveren ter plekke.

Aangezien een zeer belangrijk stuk industriële archeologie zich afspeelt rondom gebouwen, in dit geval monumenten van bedrijf en techniek, is enig inzicht met betrekking tot de monumentenzorg in Nederland, die tenslotte ook in Nederlands Limburg van toepassing is, onontbeerlijk.

De eerste georganiseerde activiteiten van de rijksoverheid op het gebied van de monumentenzorg dateren uit 1875, het jaar dat in Nederland jonkheer Mr Victor de Stuers werd belast met de leiding van een afdeling Kunsten en Wetenschappen. In 1918 werd een Rijksbureau voor de Monumentenzorg opgericht, dat in 1946 werd omgevormd tot de huidige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, gevestigd in Zeist. Deze Rijksdienst probeert sloop en verminking van waardevolle gebouwen te voorkomen, monumenten te herstellen en steun te verlenen aan hen die zich voor het behoud van monumenten inzetten. Het wettelijk kader voor deze activiteiten wordt nu gegeven door de lang verwachte Monumentenwet van 20 juli 1961 — een wet reeds in de Troonrede van 1928 in het vooruitzicht gesteld — die aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk onder meer de taak oplegt tot het samenstellen van monumentenlijsten. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg verricht het voorbereidende werk. De bij de wet ingestelde Monumentenraad, die uit vijf afdelingen bestaat — oudheidkundig bodemonderzoek, monumentenzorg, musea, monumentenbeschrijving en monumentenbescherming tegen rampen en oorlogsgraven — beslist over de eerste keuze, de zogenaamde ontwerprijst. Vanaf dan ligt er een bescherming op het pand, echter van ten hoogste twee jaar. Nadat Gedeputeerde Staten en gemeentebestuur hun opmerkingen hebben gemaakt, brengt de Monumentenraad opnieuw advies uit, waarna door de Minister de lijst definitief wordt

vastgesteld. De Monumentenraad schrijft het object dan in het Monumentenregister in. De Minister heeft daarbij uiteraard nog meer taken. Een belangrijke daarvan is het aanwijzen van beschermde stads- of dorpsgezichten — vroeger genoemd Inventarisatie van het Stedschoon — die worden omschreven als groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen, bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren, welke met één of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel.

Het gevaar is immers niet denkbeeldig dat de vervanging van een op zichzelf pretentieloos gebouw door een nieuw, dat door schaal, materiaal en kleur uit de toon valt, grote schade toebrengt aan een stad- of dorpsgezicht, dat als geheel behoud waard is.

Mij beperkend tot het eerste, te weten het samenstellen van monumentenlijsten, moet allereerst worden opgemerkt dat de Monumentenwet — artikel 1 lid b — bepaalt dat de betreffende monumenten ouder moeten zijn dan vijftig jaar, een op zich arbitrair cijfer, maar ieder ander cijfer zou dat ook zijn. In ieder geval is het zo dat monumenten in Nederland, tot stand gekomen na 1926, ingevolge de Monumentenwet geen bescherming kunnen genieten. Dat betekent dat er monumenten van na 1926 zijn, die wel onmiddellijke bescherming behoeven, doch die daarop ingevolge de Monumentenwet van 1961 geen beroep kunnen doen. Deze bescherming kan wel gegeven worden door de lagere overheden, te weten provincie en gemeente. De provincies bezitten provinciale commissies wier activiteit in aard en intensiteit van gewest tot gewest verschilt. Voorts kan de provinciale zorg bestaan uit het hanteren van de verordenende bevoegdheid. Zo bezit Limburg sinds 1957 een provinciale molenverordening. Ook bestaan er, doorgaans bescheiden, provinciale subsidies, zowel voor restauraties als voor onderhoud. Ook op gemeentelijk niveau bestaan er mogelijkheden.

Daartoe heeft de Vereniging van Nederlandse Gemeenten een modelverordening ter beschikking, de zogenaamde 'Monumentenverordening'. Voor de zogenaamde jonge monumenten ligt dus een belangrijke, ook stimulerende taak bij de lokale overheid. Mij is geen complete opgave bekend, aangevend in welke mate tot op heden in ons land van deze gemeentelijke bevoegdheid gebruik werd gemaakt.

Op rijksniveau terugkerend, de eerste registratieronde van beschermde

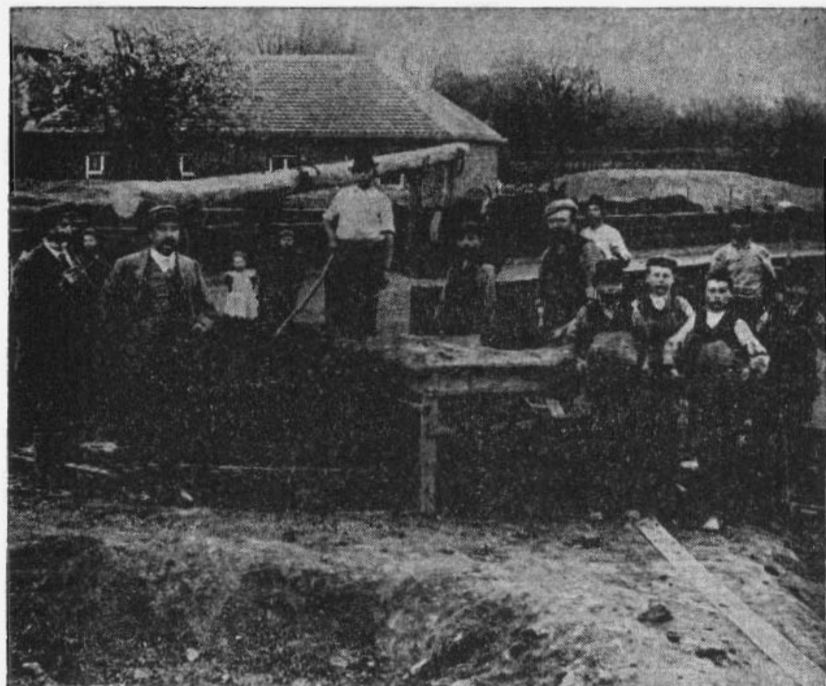
Reddingsbrigade van Staatsmijn 'Wilhelmina' te Terwinselen

monumenten werd in 1969 afgesloten. Deze omvangrijke operatie leidde tot een registratie van 40.000 beschermde monumenten in Nederland, een toch wel imponerend aantal. Bekijkt men dit getal nader, dan blijkt echter dat verreweg het merendeel van deze 40.000 monumenten dateert van voor 1850.

Dat betekent dat er in feite niet een periode van 50 jaar, maar van 125 jaar grotendeels van rijkswege nog onbeschermd is gebleven. Bezielt men het soort van beschermde monumenten, dan wordt duidelijk dat kastelen, kerken, raadhuzen en dergelijke vaak op de lijst voorkomen. Bij de monumenten van bedrijf en techniek is dit veel minder het geval met uitzondering dan van vooral windmolens — ons nationale handelsmerk — die men in ons Hollands landschap algemeen als mooi ervaart, hetgeen men van electriciteitsmasten en fabrieksschoorstenen, denkt u maar aan Lange Lies en Lange Jan te Heerlen, die afgelopen september sneuvelden, nog niet zo kan zeggen. De lijst van wettelijk definitief beschermde specimina van monumenten van bedrijf en techniek in de provincie Limburg per mei 1976, mij verstrekt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, telt 20 monumenten. Voor een oud industrieel gewest als Limburg is dat bitter weinig, zeker wanneer men in ogenschouw neemt wat voor monumenten dat nou eigenlijk zijn. Nuttig is om daarvan melding te maken.

Onze hoofdstad Maastricht komt er éénmaal op voor en wel met de voormalige papiermolen 'De Ancker'. Ook Heerlen vindt men vertegenwoordigd, zij het dan niet met een relict van de mijnindustrie, doch met een oliemolen. Kerkrade heeft gelukkig al een begin gemaakt met de restauratie van de Nulland-schacht, die weliswaar op de definitieve lijst nog niet is opgenomen, maar dat zal slechts een kwestie van voltooiing der procedure zijn. Een plaats als Sittard zal men echter op de lijst niet terugvinden, evenmin Roermond, Weert, Venlo en een oude industriegemeente als Tegelen. Deelt men de lijst naar object in, dan treft men aan: drie brouwerijen, zich bevindend in Elsloo, Eijsden en Asselt; voorts drie oliemolens, een rosmolen, een volmolen, een papiermolen, een smidse en dergelijke, maar ook twee spoorwegstations te Valkenburg en Meerssen.

Een van de belangrijkste monumenten van de definitieve lijst, althans van industrieel-archeologisch standpunt beschouwd, lijkt mij het uit 1853 stammende spoorwegstation van Valkenburg, het enige in Nederland overgebleven spoorwegstation uit de pionierstijd van de spoorwegen, te weten de periode tussen 1839, het moment dat de eerste Nederlandse spoorlijn tussen Amsterdam en Haarlem in gebruik

Veldoven in werking te Horn, 1898

werd gesteld, en 1860, de Spoorwegwet Van Hall, die een nieuw tijdperk voor het ijzeren paard inleidde.

Het schijnt mij toe dat voor de industriële archeologie in het kader van de monumentenzorg nog heel wat werk te doen valt. Het zou bovendien een nuttige zaak zijn, die de werkgelegenheid in de bouwsector zeer zou bevorderen. Aantrekkelijke werkgelegenheid omdat het ook gaat om hoogwaardige vakarbeid, waarbij men puike vaklieden nodig heeft. Graag wijs ik op de mening die de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de heer J. Jesserum, enige maanden geleden tijdens een studiedag van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming naar voren bracht: 'Wanneer de achterstand op het gebied van de monumenten in tien jaar zou worden ingelopen, zou dat extra werkgelegenheid betekenen voor twee à drieduizend man per jaar. In 1975 werd de achterstand van de restauratiewerkzaamheden vertaald in de daarvoor benodigde gelden, geraamd op 1¼ miljard gulden.'

Zonder enige overdrijving mag dan ook geconcludeerd worden dat het met de conservering van industriële monumenten in Limburg nog niet zo gunstig gesteld is, tenzij gemeentelijke overheden zich door middel van monumentenverordeningen over bepaalde industriële monumenten van waarde zouden hebben ontfemd. Ik weet echter niet of ik daar hoge verwachtingen van mag hebben. Veelal immers constateert men een lage esthetische en sociaal-economische appreciatie voor industriële negentiende eeuwse prestaties, die technisch van onmiskenbaar hoog niveau waren.

Vooral in Engeland spant men zich in, niet alleen bijvoorbeeld fabrieken van hoge industrieel-archeologische waarde intact te bewaren, maar zo mogelijk deze ook geheel of gedeeltelijk operationeel te houden. Zo is men vlak bij het industrieel openluchtmuseum van Blists Hill bezig een keramisch bedrijf opnieuw te laten functioneren. Het in 1963 te Stoke Bruerne, een dorpje in de buurt van Northampton, geopende Waterways Museum conserveert enige unieke gedeelten van het uitgebreide Engelse kanalenstelsel. De smalle Engelse kanalen met hun sluizen en aquaducten waren in onbruik en verval geraakt, doch worden nu weer bevaren, liefst in de authentieke woon- en transportschuiten, voor recreatie.

Wat dat functioneren betreft zijn ook de molenvrienden actief. De Molenstichting Limburg slaagde er bijvoorbeeld in om in 1973 de molen van Gronsveld weer graan te laten malen. Er bestaat zelfs een gilde van vrijwillige molenaars in Limburg. Ook locomotieven en stoomtrams worden her en der weer op de rail gebracht, met veel succes overigens, zoals bijvoorbeeld de stoomtram van Hoorn naar Medemblik en die te Hellevoetsluis. Zo ver hoeft u echter niet te gaan. In 1969 werd vlak over de grens te Schierwaldenrath de Interessengemeinschaft Historischer Schienenfahrzeuge e.V. opgericht, welke het 5½ km lange Selfkant-spoorbaantraject tussen Gillrath bij Geilenkirchen en Langbroich-Schierwaldenrath weer onder stoom bracht.

Het lag in Limburg voor de hand dat — toen de industriële archeologie zich als een expliciet interesseveld van geschiedvorming presenteerde — daar allereerst de gedachten uitgingen naar de sinds kort tot het verleden behorende mijnbouw. Gewezen werd reeds op het mijnmuseum te Rolduc en de kolenmijn te Valkenburg, de laatste een stuk industriële archeologie avant la lettre. Met het teloorgaan van de mijnbouw gingen er stemmen op die attendeerden op de mogelijkheid

om een aantal wezenlijke herinneringen aan de mijnbouw ter plekke vast te houden. Door geïnteresseerden werd gewezen op een schachtbok, een koeltoren, een kantoorgebouw en bepaalde mijnwerkerswijken. Behalve op het spectaculaire voorbeeld van de mijnbouw, die zo snel van het toneel verdween, wil ik echter ook de aandacht vestigen op andere belangrijke ondernemingen en interessante bedrijfstakken, die in de loop der jaren tamelijk geruisloos en soms zonder al te veel sporen achter te laten ophielden te bestaan.

De Limburgse sigarenindustrie bijvoorbeeld was indertijd een bloeiende doch nu geheel verdwenen bedrijfstak, die aan veel mensen werk verschafte. De Tegelse Vitola- en Vossen-Breurs-sigaar, het Roermondse merk Ernst Casimir en de in Maastricht vervaardigde Martinez-sigaren waren tot ver buiten onze provincie bekend. De ouderen kennen wellicht nog de succesvolle slagzin van de enige jaren geleden geliquideerde Venlose rijwielinindustrie Cyrus: 'Wie Cyrus rijdt, wint geld en tijd'. De Treebeekse Carisborg-bruinkoolbriketten zijn er al lang niet meer. Limburg telde ook vele tientallen bierbrouwerijen. Maastricht alleen al had er in 1850 nog 29; daarvan is er nog één overgebleven. Welhaast iedere Limburgse gemeente van agrarisch signatuur bezat tot voor kort een eigen zuivelfabriekje. Het aantal dakpan- en baksteenfabrieken is drastisch ingekrompen. De oude pannestap vindt men nauwelijks nog terug.

Deze misschien wat nostalgisch aandoende opsomming is met vele voorbeelden te verlengen. Mijn bedoeling is allereerst erop te wijzen hoe stil en snel het heden tot een ongekend, soms moeilijk naspeurbaar verleden wordt.

Op de tweede plaats dat er een taak ligt om te pogen enige relevante materiële sporen van dat recente verleden vast te houden. Het is echter niet zo'n eenvoudige zaak om deze monumenten van bedrijf en techniek op te sporen. Het zou wel al een hele steun zijn, wanneer bijvoorbeeld heemkundeverenigingen ook op de industriële archeologie — een terrein waarop de geïnteresseerde in economische en sociale geschiedenis, in de geschiedenis van de techniek en architectuur zich ontmoeten — hun aandacht zouden kunnen richten. Hun doorgaans respectabele detailkennis van de geschiedenis ter plaatse is welhaast onontbeerlijk om tot een begin van verkenning en inventarisatie te komen.

Daarbij kan men in Limburg terugvallen op de waardevolle steun van het op initiatief van pater Remigius Dieteren OFM reeds in 1949 opgerichte Sociaal Historisch Centrum, dat een uitgebreide dokumen-

tatie bezit over ons jongste industrieel verleden. Het Sociaal Historisch Centrum ontvangt gelukkig in toenemende mate bedrijfsarchieven en wordt zodoende steeds meer ook een centrum voor Limburgse bedrijfsgeschiedenis. Dat is van uitermate groot belang. Bedrijfsarchieven vallen immers niet onder de Archiefwet van 1918, die slechts het archiefwezen van rijk, provincie en gemeente regelt. Het bedrijfsleven is wel verplicht gedurende dertig jaar zijn relevante stukken te bewaren. Daarna is men vrij om deze te vernietigen, hetgeen ongetwijfeld, al was het alleen maar uit hoofde van ruimtegebrek, vaak gebeurt. Het reeds in 1914 door Prof. Dr N. W. Posthumus opgerichte Nederlands Economisch Historisch Archief kon echter in de loop der jaren een aantal bedrijfsarchieven van de ondergang redden. In verband echter met ruimte en personeelsbezetting besloot men in 1971 om het ongeveer zes strekkende kilometer grote archiefbezit te decentraliseren in die zin dat daarvoor in aanmerking komende archivalia teruggingen naar een archiefdepôt in eigen economisch milieu.

Sinds 1949 bezit Limburg, zoals gezegd, zijn eigen archiefdepôt in het Sociaal Historisch Centrum, dat ook voor de industriële archeologen van groot belang is; immers bij het naar waarde schatten van industrieel archeologische vondsten kunnen, het ligt voor de hand, bedrijfsarchieven van buitengewoon nut zijn.

In dit korte bestek was het uiteraard niet mogelijk een encyclopedisch compleet overzicht te geven van de stand van zaken op industrieel archeologisch terrein in Limburg. De moeite van een onderzoek zou waard zijn de ontwikkeling van de arbeiderswoningbouw, zoals die bijvoorbeeld in de mijnstreek gestalte kreeg. Zo zijn er uiteraard vele onderwerpen onbesproken gebleven of te opervlakkig aan de orde geweest. Wel hoop ik enige belangstelling gewekt te hebben voor de regionale industriële archeologie, een terrein waarop ook in Limburg nog veel te doen is. Naast of misschien bij ons cultureel verleden behoort tenslotte ook, en niet op de laatste plaats, ons industrieel verleden.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1973-1974, 3155 vraag 1576.

G. van den Abeelen, De industriële archeologie, Brussel 1972.

Achterstand in Monumentenzorg waard om aangepakt te worden, in: Het Financiële Dagblad, 15 juni 1976.

Beschermde Monumenten en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's-Gravenhage 1976.

- B. Bracegirdle en P. H. Miles, *The Darbys and the Ironbridge Gorge*, Newton Abbot/Devon 1974.
- R. A. Buchanan, *Industrial archaeology in Britain*, Harmondsworth 1972.
- Canal architecture in Britain, uitgave van de British Waterways Board, z.pl. z.j.
- N. Cossons, *The BP-Book of industrial archaeology*, London 1975.
- En toen kwam de machine; ontmoeting met de Industriële Archeologie, tentoonstellingsgids uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling Industriële Archeologie, gehouden in Passage 44 te Brussel van 29 november 1975 tot 4 januari 1976, Brussel 1975.
- De Gemeente en de Monumentenzorg, rapport van de Commissie Monumentenwet, ingesteld door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, VNG-Blauwe Reeks nr. 36, z.pl. 1974.
- G. C. P. Linssen, Een toekomst voor ons industrieel verleden, in: *De Maasgouw*, jrg. 94-1975, nr. 3/4, p. 65 t/m 81.
- Molentichting Limburg, jaarverslag 1973.
- Monumenten van een rijk mijnbouwverleden, in: *DSM Magazine*, 26 mei 1976, nr. 13.
- Nederlands Tram Museum Weert 1950-1975, Weert 1975.
- M. Ruyter, De liefde voor industriële monumenten en de angst voor de vuilnisman, in: *De Volkskrant*, zaterdag 8 februari 1975, blz. 15.
- Spoorwegstations op monumentenlijst, in: *De Nederlandsche Staatscourant*, 2 april 1974.
- Steenkolenmijn Valkenburg (museumfolder), z.pl. z.j.
- Symposium Industriële Archeologie, in: *De Ingenieur*, jrg. 86, 20 juni 1974 (thema nummer Industriële Archeologie), met bijdragen van J. H. Dirkzwager, Inleiding; M. Rix, *Industrial Archaeology*; N. Cossons, *Conserving our industrial past*; Ph. M. Bosscher, *Ons industrieel verleden*; J. M. Bos, *Slopen of beschermen*, p. 490 t/m 500.
- C. A. van Swighem, *Monumentenzorg in Nederland*, Bussum 1974.
- Waterways Museum Stoke Bruerne, uitgave van de British Waterways Board, z.pl. z.j.
- A. J. Looyenga, *Nederlandse Bedrijfsarchieven*, in: *Spiegel Historiaal*, maart 1975, 10e jrg., nr. 3, p. 168-175.
- A. Paulinyi, *Industriearchäologie, Neue Aspekte der Wirtschafts- und Technikgeschichte, Vortragsreihe der Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte e.V., Heft 19*, Dortmund 1975.
- A. Raistrick, *Industrial Archaeology, a Historical survey*, London 1972.
- Een boekje open over Maastrichts aardewerk in de jaren 20 en de bange jaren 30, Maastricht 1976.
- Plannen voor Keramiekmuseum in Maastricht, artikel in: *NRC/Handelsblad*, 10 november 1976.

STATUS QUESTIONIS VAN DE INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE IN BELGISCH LIMBURG

door

A. LINTERS

In deze uiteenzetting zal niet gehandeld worden over definities of theoretische beschouwingen, doch eerder over concrete problemen en mogelijkheden welke zich voor de industriële archeologie in Belgisch-Limburg thans en in de onmiddellijke toekomst stellen. De aangehaalde voorbeelden hebben slechts het exemplatieve doel dit te illustreren.

In de behandeling van deze status-questionis wordt 'industriële archeologie' bewust gezien als 'de studie van de materiële cultuur van de industriële periode'. Het onderwerp omvat aldus meer dan 'de fabriek', en zéker meer dan alleen maar het fabrieksgebouw — of de gevel daarvan —. Dit laatste is een jammerlijke verenging waaraan de industriële archeologie in Vlaanderen, doch ook elders, nog al te vaak lijdt. Voor uitwijdingen betreffende deze benaderingswijze, verwijzen wij naar enkele andere publikaties van onze hand¹, naar de opbouw van de begeleidende tentoonstelling en naar de wijze waarop wij de tijdens het voormiddagprogramma geprojecteerde film 'Het Zwarte Archief' uitwerkten.

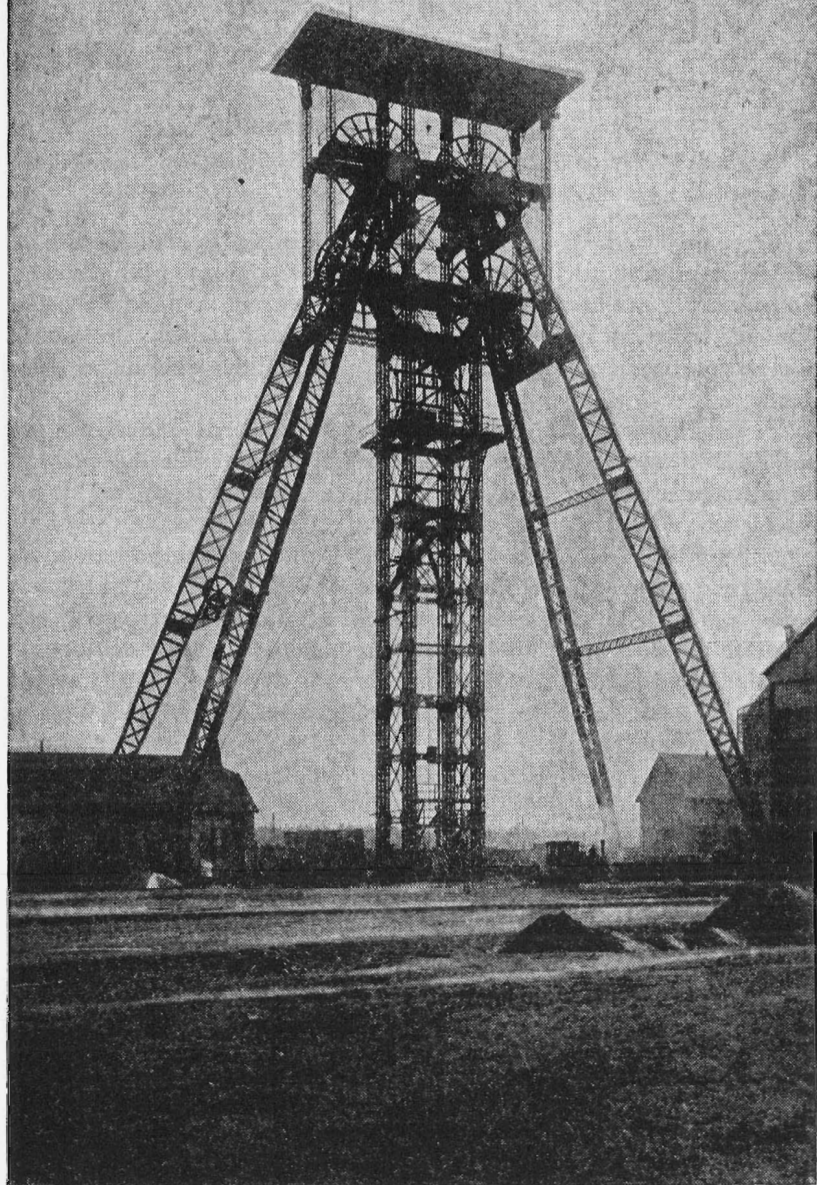
Een rem op de mogelijke ontwikkeling van de industriële archeologie in Belgisch-Limburg, is een gebrek aan voorkennis betreffende de industriële rol welke deze 'agrarische streek' speelde; algemeen wordt nog verondersteld dat de provincie niet voldoende belangrijke relikten zou bezitten om een uitgebreide belangstelling te rechtvaardigen.

Dat zulks een verkeerde opvatting is, meenden wij best te kunnen

¹ *Mens en Machine 1750-1940. — Ontwikkelingen op het terrein van de industriële archeologie in Belgisch- en Nederlands-Limburg*, (red.), St. Truiden, Provinciale Dienst voor het Kunstpatrimonium, 1976 (Kunst en Oudheden in Limburg, 17); cfr. tevens: *Industriële Archeologie: een nieuwe opdracht voor monumentenzorg*, in: *Natuur- en Stedschoon*, 1-4/1975, pp. 69-74; *Het Industriël-Archeologisch Landschap*, Brussel, Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, 1976 (Tentoonstelling Landschappen in Limburg, 14 mei-13 juni 1976).

Beeringen *Werken der koolmijnen – Ophaaltoestel*
Travaux de charbonnages - Chevalement du puits d'extraction

aantonen via de samenstelling van een tentoonstelling.

Dat hier en daar inmiddels enige inspanningen en onderzoeken geschieden op industrieel- en archeologisch of aanverwante gebieden, is eerder aan een toeval, aan toevallig-geïnteresseerden toe te schrijven² dan aan een geplande politiek. De georganiseerde studie der recentere sociaal-ekonomische en industrieel-bedrijfshistorische geschiedenis moet echter nog beginnen. D.w.z.: men moet het stadium der toevalligheden nog overstijgen.

Een aantal aspecten hiervan zullen infra aangestipt worden.

1. Onroerend patrimonium

Conditio sine qua non voor elke wetenschappelijke aanpak, is een voorafgaande inventarisatie van het beschikbare materiaal. Dit omvat dan niet enkel dokumenten, voorwerpen, doch ook gebouwen en sites (en vice versa).

In de loop van 1974 werd in samenwerking met de Provinciale Dienst voor het Kunstopatrimonium en het Centrum voor Industriële Archeologie een poging ondernomen tot het samenstellen van een eerste spoedinventaris van gebouwen, sites en installaties voor het leveren van drijfkracht. Via een enquête, die rondgezonden werd aan alle gemeentebesturen, aan historische en heemkundige kringen, aan tal van individuen, werd gehoopt een serie basis-gegevens op een minimum van tijd te verzamelen... De hoop bleek ijdel. Alhoewel het aantal weergezonden formulieren procentueel zeer hoog lag, bleken achteraf slechts een drietal dokumenten bruikbaar.

De enige konklusie die uit de binnengelopen gegevens te trekken viel, was dat zelfs de meeste gemeentebesturen hun eigen gemeente niet kenden — of niet wilden kennen. Wat moet men bv. denken van een gemeentebestuur, dat via zijn veldwachter, antwoordt dat er op zijn grondgebied geen watermolens voorkomen, terwijl in zelfs de meest bescheiden toeristische gidsjes de weg getoond wordt naar twee dergelijke instellingen...?

Vermeld moet ook worden de steekkaarten-aktie 'Maak uw industrieel verleden bekend', welke eveneens door het vroegere Centrum voor Industriële Archeologie ondernomen werd. Op een tweehonderd-

² Deze verwezenlijkingen vonden hun weerslag in de tentoonstelling welke deze kongresdag begeleidt, doch ook reeds in de dia-reeks met begeleidende tekst welke door de R.M.L.Z. werd voorgesteld t.g.v. de tentoonstelling 'Het Limburgs Landschap'.

tal rondgezonden steekkaarten in de provincie kwamen er slechts een handvol terug binnen . . .

Op dit ogenblik wordt door de Rijksdienst voor Monumenten en Landschapszorg, in het kader van de nationale spoedinventaris van het bouwkundig erfgoed — in de reeks 'Bouwen door de Eeuwen Heen' — in het arr. Hasselt-St. Truiden eveneens een aantal specimina van industriële archeologie opgenomen.³ Een eerste bedoeling van deze inventarisatiecampagne is uiteraard de publikatie van een wetenschappelijk werkdokument, doch vervolgens dient dit eveneens aan de basis te liggen van een verantwoorde *konserveringspolitiek*. In Nederland is men reeds lang vertrouwd met dit begrip inventarisatie: het gebeurde er reeds bij het begin van de eeuw, en de resultaten werden sedertdien herhaaldelijk aangevuld en bijgewerkt.

Dit initiatief van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg is uiteraard een eerste stap in de goede richting van systematisch onderzoek. De 'stap' dient echter noodgedwongen bescheiden te blijven, vooral door gebrek aan mankracht. Dit brengt nochtans — gelukkig — mee dat één van de originele doelstellingen der industriële archeologie maximaal dient uitgebouwd te worden: de z.g. 'demokratische aanpak', waarbij tal van geïnteresseerde vrijwilligers interdisciplinair bij de zaak betrokken worden.

Wat vrijwilligers tot op heden bijbrachten in de inventarisatie en het onderzoek, is — behalve voor een aantal weergezonden inventarissteekkaarten en enkele artikels — moeilijk te evalueren, vooral gezien het huidige gebrek aan coördinatie.⁴ Toch dienen enkele organisaties geciteerd.⁵

³ In dezelfde reeks verschenen zopas de delen over de oudste kernen van Gent en Antwerpen; in sept. '77 komt het deel over het arr. Aalst van de pers; behalve het deel over het arr. Hasselt-St. Truiden staan voor de onmiddellijke toekomst eveneens Groot-Gent, Groot-Antwerpen, het arr. Antwerpen, het Waasland en het arr. Kortrijk-Menen op stapel.

⁴ Hieraan tracht men wel te verhelpen door in het mate van het mogelijke informatiemateriaal ter beschikking te stellen, door het geven van uiteenzettingen en filmprojecties. Geïnteresseerden wenden zich best tot:

Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg

Inventaris industrieel patrimonium

t.a.v. A. Linters

Jozef II-straat 30

3de verdieping

1040 BRUSSEL

⁵ Voor een bibliografie van reeds verschenen artikels verwijzen wij best naar de literatuurlijst en de verwijzingen in de catalogus '*Mens en Machine, 1750-1940 . . .*'

Op de eerste plaats is er de Hasseltse Tamera-Stichting vzw., die zich o.m. hardnekkig inzette voor het behoud van de jeneverstokerij Stellingwerff-Theunissen (waarover in haar tijdschrift enkele artikels verschenen), en een buitengewoon waardevolle survey van de laatste resten van het 'S.A. de Céramiques Décoratives de Hasselt' (o.m. een archeologische opmeting van een aantal oude funderingen) verrichtte. Doch ook het werk van de Limburgse Molenstichting (As) dient vermeld. Via hun voorzitter kwamen we een prachtige Lister-dieselmotor op het spoor te Lommel, dit naast hun aanpak van het molenpatrimonium der provincie. Het is echter jammer te moeten konstaten dat de meeste der Limburgse heemkundige en historische kringen zich hoofdzakelijk blijven bezig houden met de pre-industriële periode. Artikels over de 19e en — vooral! — over het begin der 20ste eeuw ontbreken vaak schromelijk in de inhoudstafel van hun publicaties... op een ogenblik dat dit braakliggend terrein gemakkelijk toegankelijk wordt, en thans zelfs het leeuwenandeel van het wetenschappelijk onderzoek aan universiteiten en in centra in beslag neemt.

Een tweede aspekt van het onroerend patrimonium is uiteraard de *bescherming* van dit, in het kader van een aktueel en maatschappelijk gericht monumentenbeleid. Belgisch-Limburg genoot de eer en het genoegen het eerste gebouw van België te bezitten, dat op basis van een zuiver industrieel-archeologische motivering bij Koninklijk Besluit wettelijk beschermd werd: de jeneverstokerij Stellingwerff-Theunissen aan de Wittenonnestraat te Hasselt (K.B., 21.08.1975). Deze site biedt tal van mogelijkheden, naast een diversiteit van industrieel-bouwtechnische details, een meer dan voldoende historische relevantie (nl. één van de oudste jeneverstokerijen van België, en het laatste volledige kompleks in het Hasseltse). Toch is het thans pijnlijk te moeten vaststellen hoe, door gebrek aan belangstelling of zelfs tegenkanting van de plaatselijke instanties, dit pand — dat ideaal is om het door de Stad Hasselt geplande jenevermuseum te huisvesten — ten prooi wordt gelaten aan vandalisme, brandstichting (twee maal!), diefstal van onderdelen (zoals dakpannen en eiken balken), en last but not least: de weersinvloeden.

Naast deze bescherming zijn er uiteraard nog tal van andere sites welke voor gelijkwaardige maatregelen in aanmerking komen. Wij denken bv. aan:

- een klein hoeve-brouwerijtje te Zonhoven;
- de laatste originele delen van de Willemsvaart, als symbool van het

De schamele restanten van het céramiquefabriek te Hasselt

- trait d'union tussen het handeldrijvende Noorden, en het industriële Zuiden;
- de laatste originele stations, zoals dat van Neerpelt, Leopoldsburg; een aantal van de meest typische zijn echter reeds tijdens de laatste jaren met de grond gelijk gemaakt in de algemene 'vernieuwingstendens' der NMBS: St. Truiden, Hamont, Wijchmaal;
 - de typische schachttorens van de mijnen en een steenberg; enz. . . .

Het dekreet van de Cultuurraad der Nederlandstalige Cultuurgemeenschap, dat op 3 maart 1976 uitgevaardigd werd tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, geeft de industriële archeologie tal van nieuwe mogelijkheden. Zo wordt in art. 2, par. 2 en par. 3 de industrieel-archeologische waarde van een gebouw of omgeving *nominatim* vermeld als motivatie voor een bescherming. Een unicum in West-Europa!

Doch tevens schept dit dekreet de mogelijkheid om de industrieel-archeologische relikten — die meer dan alle andere een landschapskreërende werking hadden en een diepgaande invloed uitoefenden op stad en platteland — te benaderen binnen hun bestaansomgeving. Wanneer weldra de beschermingsprocedure ingezet wordt voor de binnenstad van Hasselt — of wat daar nog van over blijft — dan zullen in dit stadsgezicht tal van industrieel-archeologisch waardevolle elementen als monument, begeleidingsarchitectuur, of beeldbepalende architectuur opgenomen worden.

De wijze waarop Limburg erin zal slagen om van dit dekreet gebruik te maken, hangt uiteraard af van het beschikbare ambtenarenbestand, de medewerking en bereidwilligheid van de lokale instanties, de participatiemogelijkheid en -bereidheid van elk individu. Voor wat de industriële archeologie betreft dient nog veel belangstelling te worden gewekt om de idee, het onderwerp en het conserveren van dergelijke relikten te doen accepteren. De wettelijke mogelijkheden bestaan echter, evenals een aantal lichtende voorbeelden in het buitenland en elders in Vlaanderen.

2. *Het roerend patrimonium*

In de totaliteit der industriële archeologie dient eveneens het onafscheidelijke aspekt der museale objekten, van de archivalia en van het dokumentatiemateriaal behandeld te worden.

2.1.1. *Officiële Dokumenten*

Door een toeval beschikken we in België over een bijzonder rijk bronnenmateriaal, dat echter tot op heden door historici praktisch onbekend en ongebruikt bleef en dat wij hier in het kort zullen aanduiden. Deze ruime waaier van bronnen verplicht ons tot een eerder 'historische' aanpak van de industriële archeologie: analyse van hetgeen tijdens de voorbije decennia tot stand kwam, en op basis van deze gegevens evaluatie van het heden nog bestaande patrimonium.

Waar in Engeland de industriële archeologie door de defektiviteit der bronnen eerder archeologisch (nl. op loutere basis van een analyse der restanten) dient te werk te gaan — en dit is er dan tevens één der ontstaansredenen van deze wetenschap — lijkt het aangewezen de methode in eigen land te herzien, in het kader van deze mogelijkheden. Alhoewel de *bouwaanvragen* meestal op wat onduidelijke gemeentelijke reglementeringen berusten, bezaten heel wat gemeenten oorspronkelijk een ruim archieffonds van bouwtekeningen, bestekken enz. Helaas lijkt een dergelijk fonds in Limburg praktisch nergens bewaard te zijn, in elk geval niet de bijbehorende plans en eventuele technische tekeningen; voor grote gemeenten als Hasselt en St. Truiden rest er bij ons weten geen enkel 19de eeuws dokument.

In 1824 werd bij dekreet van Willem I de procedure *de commodo et incommodo* verplichtend gemaakt voor de vestiging van hinderlijke, gevaarlijke en ongezonde bedrijven, evenals voor de plaatsing van stoomketels en -machines. Dit fonds zou een onmetelijke schat aan gegevens bevatten betreffende de technische evolutie van het industrieel initiatief. Jammer genoeg bleef dit fonds voor Belgisch-Limburg uiterst fragmentair bewaard in de gemeentelijke archieven; de gelijklopende reeks in het provinciaal archief werd tijdens de tweede wereldoorlog door oorlogshandelingen vernietigd.⁶

Daarentegen bezit Limburg toevallig het meest volledige *kadaster-archieef* van België, zeker wat betreft de voorbereidende en primitieve registers. Het kadaster kwam voor deze tussen België en Nederland

⁶ In het Rijksarchief te Hasselt berust een quasi-volledige reeks voor Hasselt, tot ca. 1858-1859, en een gelijkaardige reeks voor Diepenbeek, tot het begin der 20ste eeuw. Voor de meeste andere gemeenten werd dit fonds niet, of zeer fragmentair bewaard.

Te vermelden valt tevens dat in het Provinciale Archief toevallig toch een aantal bundels bewaard bleven i.v.m. Limburgse uitvindingsbrevetten.

betwiste provincie pas in 1843 klaar — dit i.t.t. 1833-34 voor de meeste ander Vlaamse gewesten — doch dit geeft een doorsnede precies op het ogenblik dat de traditionele industriële structuren nog maar minimaal aangetast waren.

Probleem is echter dat de konsultatie van de registers en schetsboeken niet vergemakkelijkt wordt door het feit dat zij bewaard bleven bij de administratie van het kadaster zelf, en dat zij nog steeds niet gedeponeerd zijn bij een openbaar archiefdepot. De mogelijkheden die dit kadastraal archief biedt zijn enorm, gaande van een kwantitatieve en statistische verwerking (wat bv. een sterk overwicht van de — agrarisch-verwerkende — nijverheid in Haspengouw toont) tot, via de methode der perceelsrekonstruktie, een historisch-geografische analyse van een wijk (door de massa der gegevens is een grotere regio enkel per computer te verwerken), of een mikro-bouwhistorische schets van de groei van een bedrijf. Waar de eerste methoden reeds toegepast werden, o.m. door J. HANNES,⁷ werd van de laatste twee nog geen gebruik gemaakt.

2.1.2. *Dokumenten van privé-activiteiten*

Van de persoonlijke en bedrijfsarchieven in privébezit bestaat tot op heden nog geen enkele inventaris of overzicht.

In de Rijks- en Gemeentelijke Archieven zijn — in tegenstelling tot Nederland — maar bitter weinig fondsen van bedrijfshistorische en economische aard bewaard/verzameld.

Een opsomming van deze laatste is vlug gegeven. In het Rijksarchief te Hasselt berusten enkel:

- de stokerijen Ponet en Theunissen uit Hasselt (als enige van de bijna veertig stokerijen, die er einde 19de eeuw bestonden . . .)
- de melkerij St. Antonius uit St. Truiden (doch slechts enkele registers).

In enkele familiearchieven bleven een aantal dokumenten bewaard, bv.

⁷ J. Hannes, *Provincie Limburg 1842-1844. — Uitgave van kadastrale statistieken*, Brussel, 1974, 2 dln.

Hierin wordt duidelijk de agrarische background van de Limburgse nijverheid, zowel qua aard, als qua vestigingsplaatsen aangetoond. Deze toestand bleef in tal van gebieden zeer lang en zeer zuiver bewaard. In Limburg mag de i.a. nog minder dan in andere streken beperkt blijven tot een behandeling van louter en alleen de zware en verwerkende nijverheden. Zulks zou een onvergeeflijke benaderingsfout zijn.

- het familiearchief de Pitteurs (i.v.m. zijn suikerfabriek te Ordingen)
- het familiearchief Stellingwerff (enkele dokumenten i.v.m. de jeneverstokerijen)
- het familiearchief de Corswarem (enkele dokumenten van de hoedenfabrikant Wauters uit Hasselt).

Uiterst dringend dient dus:

1° — een onderzoek ingesteld naar de bewaarde bedrijfs- en economische archieven in privébezit;

2° — een systematische en uitgebreide rekuperatiepolitiek gevoerd te worden voor het veiligstellen van deze en andere fondsen.

Dit kan uiteraard enkel wanneer de overheid — en wij denken hier op de eerste plaats aan de provinciale verantwoordelijkheden — de nodige financiële middelen, aangepaste ruimten, en het vitale minimum aan wetenschappelijk en administratief personeel wil ter beschikking stellen.

2.2. DOKUMENTATIEMATERIAAL

Wij kunnen weer kort zijn: Belgisch-Limburg bezit *geen enkele* noemenswaardige bruikbare openbare ikonografische kollektie voor de 19de en 20ste eeuw.

Wij vragen ons af wat er zal gebeuren of reeds gebeurd is met de oude negatieven, glasplaten en foto's van de eerste fotografen, die in de provincie actief waren (in de tentoonstelling komen een aantal werken van de fotografen Blanckart en Laskiewicz uit Hasselt voor, wat hun aktiviteit op dit vlak bewijst). Waar zitten bv. de tal van technische en andere foto's welke genomen werden ter gelegenheid van de proefboringen en het zinken der Limburgse mijnschachten (bij Foraky vonden wij vier foto's terug, waarvan er één op het zinken van schachten in Limburg betrekking had). Een schat aan gegevens dreigt thans verloren te gaan in de vorm van foto-albums van bedrijven en privé-personen.

Over de bewaring van de recentere audio-visuele registratiemiddelen (magnetofoon, film, video, . . .) durven wij hier niet spreken, maar eens zal men naar deze dokumenten op zoek trekken.

In Hasselt werd een aantal jaren geleden een aanvang gemaakt met een film over de plaatselijke jenevernijverheid. Door het gebrek aan financiële middelen kwam dit projekt nooit klaar; de shots zitten thans bij verschillende medewerkers verspreid. Kan iemand de moge-

lijkheden schenken tot montage en eindafwerking? Bepaalde bedrijven lieten/laten uit public relationsoogmerken een film over hun activiteiten, of over bepaalde gebeurtenissen draaien: bv. een film over het stilleggen van de laatste thermische zinkovens bij de Métallurgie Hoboken-Overpelt te Overpelt.

Wat gebeurt er met interviews, welke in het kader van bv. sociologische projekten werden gehouden, of met de opnamen, welke bij de BRT niet onmiddellijk voor uitzending in aanmerking kwamen, maar voor andere doeleinden wel hun belang kunnen hebben? Zijn er bv. ooit ergens interviews van oude arbeiders afgenomen, en zijn deze bewaard???

Weer eens: het is op dit ogenblik meer dan dringend noodzakelijk een rekuperatiepolitiek te voeren, doch tevens lijkt het nuttig — in een eerste fase — een inventarisatie door te voeren van bewaarplaatsen en hun inhouden.

2.3. MUSEALE OBJEKTEN

Tot op dit ogenblik ontbreekt ook hier een systematische en doelmatige gekoördineerde rekuperatiepolitiek. Het Openluchtmuseum Bokrijk, dat meestal als eerste hulp in nood gezien wordt als het op rekuperatie aankomt, houdt zich echter konsekvent aan zijn doelstellingen om enkel pre-industriële relikten te aanvaarden. Nochtans wordt deze instantie er meer en meer mee gekonfronteerd dat industriële voorwerpen binnensijpelen (zoals uit de tentoonstelling blijkt), niet alleen omdat de grens tussen pre-industriële en industriële artefakten vaak moeilijk te trekken is. Het aanbod aan industriële relikten neemt de laatste jaren toe — en waar gaan ze dan achteraf naar toe, als 'Bokrijk' ze niet aanvaardt?

Toch dient hier duidelijk te worden gesteld, dat men op internationaal vlak de voorkeur geeft aan een behoud in-situ boven het transplanteren van gebouwen en installaties naar een (openlucht)museum — zonder dan nog te spreken van de technische en financiële konsekventies van de transplantatie van bv. een mijnschacht. Voorwerpen en gebouwen dienen zoveel mogelijk geïntegreerd ter plaatse behouden te blijven. Voor gevallen, waar enkel een museale aanpak de enigreddende kan zijn, dient men er op te letten dat de relikten niet *buiten* hun leefregio verplaatst worden.

Dat objecten toch in een museum opgenomen werden, berust op toevalligheden, of omdat deze in een aanbod-pakket opgenomen waren

(waarbij vaak door de leiding van het museum bepaald werd, dat deze voorwerpen enkel *tijdelijk* 'veilig' gesteld zouden worden). Deze objecten stellen echter het Openluchtmuseum, dat reeds met plaatsgebrek kampt, voor een ernstig ruimteprobleem, typisch voor al de industrieel-archeologische relikten: de vergelijking is te maken tussen een vlegel en een dorsmachine-met-bijbehorende-lokomobiel . . .

Na deze situatie van het roerende patrimonium in ogenschouw te hebben genomen, wordt het duidelijk waarom voor het Belgisch-Limburgs onderdeel der tentoonstelling een beroep moest gedaan worden op heel wat spuurwerk (wààr zitten de dingen?), en dat 24 fondsen aangesproken dienden te worden. Voor Nederlands-Limburg geschiedde de voorbereiding in een mum van tijd, en behoefde slechts op drie bewaarplaatsen — waarvan één dan nog het leeuwenandeel in beslag nam — een beroep te worden gedaan . . .

3. *Recente initiatieven*

Na bovenstaande bemerkingen vragen wij ons af waarom men een dergelijk gebrek aan voorzieningen en organisatie, en vooral een dergelijke versnippering nog steeds tolereert. Maar vooral: waarom men niet tracht nieuwe initiatieven in een gekoördineerd en zinvol kader uit te bouwen.⁹ Van een inhoudelijke verwerking van het gegeven is nog steeds geen sprake.

Wij denken in dit verband aan de uitbouw van het mijnmuseum in Zwartberg, waarvoor bij ons weten de inhoudelijke vormgeving en doelstellingen nog niet ten gronde bediskussieerd worden. Anders zouden wel vragen gesteld zijn rond de mogelijke vestigingsplaats: de ten dele gesloopte mijn van Zwartberg, waarvan de meest typische merktekens (nl. de schachttorens) reeds enkele jaren geleden verdwenen. Ook mag de vraag gesteld worden of dan het direktiegebouw van een mijn de meest geschikte ruimte is om een historisch — en vooral sociaal-ekonomisch historisch — overzicht te geven van fenomenen

⁹ I.v.m. de idee van de uitbouw van industrieel-archeologische musea, verwijzen wij naar A. Linters, *Industriële Archeologie en Musea in Vlaanderen*, in: En toen kwam de Machine. — Ontmoeting met de Industriële Archeologie, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1975, pp. 52-57. De problemen van een industrieel-archeologisch museum dienen ruimer gesteld dan deze van één gebouw, volgepropt met de meest diverse technische . . . voorwerpen en kollekties. Eén groot museum lijkt niet relevant, doch wel een aantal lokale/thematische initiatieven, verweven in de maatschappelijke omgeving, en gekoördineerd met elkaar.

die gans het maatschappelijk wezen van een provincie bepaalden, ware één der *werk*plaatsen niet meer aangewezen, of hoe kon de ruimte-opbouw ideaal verlopen doorheen de verschillende gebouwen. Tenslotte: in hoeverre is/was deze mijn in haar structuur, in haar ouderdom, in haar bouwtechnische, in haar visuele . . . gegevens representatief voor de Limburgse mijnontwikkeling . . .

En: ware het niet beter tot een maximale samenwerking en taakverdeling te komen met andere gelijklopende initiatieven aan weerszijden van de Maas, of in het Maas-Rijn-bekken?

Al deze probleemstellingen hebben hun invloed op een ernstige voorstudie naar mogelijke vestigingsplaatsen, en op de totaal-museologische, of 'eco-museologische' konsekwenties van deze. Uit de wijze waarop het projekt gelanceerd werd, vrezen wij dat deze visies er in ontbreken of zullen ontbreken.

Een andere soortgelijke situatie is het Automuseum, of de tentoongestelde kollektie Mahy te Houthalen. Hier mag men zich de vraag stellen in hoeverre het *zinnig* is een totaal provincie-vreemde kollektie, privé-eigendom van een privé-kollektionneur uit Gent, op kosten van de gemeenschap, temidden van een — thans toeristisch 'gevaloriseerd' — natuurgebied neer te ploffen in een moderne, niet-geïntegreerde tentoonstellingsruimte. De situatie wordt problematisch wanneer men er niet in slaagt een zinvol verband te leggen tussen deze tentoongestelde kollektie, en het volkseigene en historische karakter van de streek. En vooral: wanneer men bemerkt dat in dit initiatief geen enkel inzicht — of begripsbijbrengende functie ingebouwd werd — de brug slaan tussen verleden en heden, voor een beter begrip van het heden is nog steeds de primordiale rol van elk museum en van elke vorm van 'konserven'. Het 'museum' blijft dan louter beperkt tot een konsumptief 'kijken naar' een mooie kollektie auto's, of naar een kollektie mooie auto's . . . Hier bestond in principe nog een mogelijkheid om aan te sporen tot bezinning, nadenken, over kommunikatie in een provincie, tussen mensen . . .

Tegenover deze openbare initiatieven staan deze van een aantal individuen. Deze laatste *zijn* belangrijk, al ware het maar omdat zij ontspruiten uit een persoonlijke verbondenheid van de initiatiefnemer(s) met het objekt. Zij verdienen daarom waardering en aanmoediging, doch deze moet niet ten koste van eender wat geschieden. De nodige kritische ingesteldheid naar een *breder* maatschappelijke functie dient bewaard.

Wij denken aan de Heer JANS uit Kuringen, verzamelaar van alles

wat met stoomtraktie en tramwegen te maken heeft. Hij bezit een aantal oude stoomlokomotieven, en hoopt deze ooit te kunnen inzetten op één — of enkele oude lijnen in de provincie. Kwestie van het Limburgse landschap ook even vanuit die hoek — i.p.v. vanuit een autoraampje — te laten bekijken. Tot nu toe kreeg hij vanwege de meeste instanties, en eveneens vanwege de NMBS — eigenaar van de lijnen — enkel negatieve reacties . . .

Wij denken aan de Heer Directeur COPPENS, van de Métallurgie Hoboken-Overpelt NV te Overpelt, en een aantal van zijn medewerkers, die — nu men daar een volledige bedrijfsreorganisatie doorvoert — zich inspannen voor het redden van foto's en objekten, die nauw verbonden zijn met de geschiedenis van het bedrijf . . . en dus met de beginfase van de industrialiseringsgeschiedenis der Noorderkempen. Dit is een waardevol initiatief. Het is echter jammer te moeten constateren dat de laatste thermische zinkovens (einde 19de eeuw, met latere aanpassingen) van België waarschijnlijk onherroepelijk genivelleerd zullen worden — tenzij de overheid met nodige subsidiëring en faciliteiten ter hulp komt. Ook een aantal pitch-pine hangars, meesterwerken van de eind 19de eeuwse houtbouw, zijn ter plaatse rechtstreeks bedreigd.

Wij vernamen onlangs dat de Brouwerij Martens uit Bocholt het initiatief nam tot oprichting van een eigen bedrijfsmuseum.

Dit zijn maar enkele voorbeelden. Wij kennen nog talloze verzamelaars van voorwerpen die van ver of nabij met de industriële en technologische geschiedenis verbonden zijn. Hier ligt een taak deze particuliere activiteiten te bundelen.

4. *Besluit*

Het is opmerkelijk hoe een aantal initiatieven, in sommige gevallen spontaan, de goede richting uitgaan. Maar meer dan herhaaldelijk moesten wij wijzen op het begrip 'organisatie' en 'koördinatie'.

Het lijkt dringend nodig een inventaris aan te leggen van de bestaande initiatieven in deze provincie — dit kan best door één der provinciale instanties — om deze in een volgende fase actief te stimuleren en te koördineren.

De nodige organisaties en instellingen dienen in het leven geroepen te worden, zodat de mogelijkheden geschapen worden (en hieraan bekendheid gegeven kan worden) tot het inwinnen van informatie door elk der geïnteresseerden; tot het deponeren van archieven, dokumen-

tatiematerialen, ikonografie, voorwerpen enz. . . .

Om de drempel van het 'officiële' (Rijks . . . , Provinciaal . . .) te vermijden, en om de basis waarop beroep kan gedaan worden, zo breed mogelijk te maken, dient best *een stichting* (bv. een v.z.w.) opgericht, met participatie van staat, provincie, gemeenten, specifieke organisaties en verenigingen, partikulieren en bedrijven. Het feit dat men via een dergelijke weg in ruime mate beroep kan en zal doen op vrijwilligers, zal een stimulerend effect hebben op de betrokkenheid, en de belangstelling vergroten.

In een eerste fase kan o.i. gedacht worden aan de oprichting, op zuiver vrijwillige basis, van een *Vereniging of Werkgroep voor Industriële Archeologie in Limburg*, welke een werking zou kunnen hebben gelijkaardig aan deze van bv. de Werkgroep voor Industriële Archeologie aan de Rijksuniversiteit te Gent, de vrijwilligers rond het Centrum voor Bedrijfsgechiedenis in Antwerpen, enz.¹⁰

Deze organisatie zou zich bv. tot doel kunnen stellen:

- de geïnteresseerde individuen te koördineren en de informatie-uitwisseling te bevorderen;
- een sensibiliserende werking uit te bouwen;
- een eerste inventarisatie aan te vatten van sites, objecten en initiatieven;
- het optreden als mogelijke gesprekspartner voor de overheid;
- het streven naar het ter beschikking stellen van voorlopige berg-ruimten, waarin door de groep geredde materialen ondergebracht kunnen worden.

Het werk- en actieprogramma voor een wetenschappelijke aanpak van de industriële archeologie in Limburg¹¹ dient derhalve in te houden:

1. Historisch onderzoek.

Er dient absolute prioriteit gegeven te worden aan het historisch onderzoek van de moderne industriële maatschappij en haar oorsprong.

Dit onderzoek dient inter- en transdisciplinair uitgebouwd met inschakeling van o.m. de volgende disciplines: technologische geschiedenis, sociale en economische geschiedenis, kunst- en architek-

¹⁰ Ook hier kan men zich tot het sub (4) geciteerde adres wenden, ofwel tot de Provinciale Dienst van het Kunstpatrimonium, Begijnhof 39, 3800 St.Truiden.

¹¹ Dit memorandum werd door de aanwezigen unaniem goedgekeurd, en werd reeds aan de verantwoordelijke instanties overgemaakt.

tuurgeschiedenis, historische kulturele antropologie, archeologie enz.

2. Dokumentatie.

De hoofdvoorwaarde om een behoorlijke dokumentatie uit te bouwen is het veilig stellen van het bronnenmateriaal, zowel van archieven en van technische en andere werken als van het vastleggen van handelingen, technieken, sociale activiteiten, en het dagelijks leven . . . als bronnenmateriaal, en dit met alle mogelijke en moderne middelen. Deze dokumentatie dient op lokaal, provinciaal, nationaal en internationaal vlak opengesteld en bruikbaar te worden door standaardisatie en systematisering, door algemene coördinatie, samenwerking en informatie-uitwisseling.

Er dient druk uitgeoefend te worden op reeds bestaande en/of op te richten lokale, regionale en nationale archieven en dokumentatie-instellingen om dit werk ter hand te nemen. Uiteindelijk moet gestreefd worden naar een mogelijke wettelijke bescherming van archiefmateriaal.

3. Inventarisatie.

Men moet streven naar een adequate en onmiddellijke inventarisatie van bekend en onbekend bronnenmateriaal, gebouwen en sites met inbegrip van hun inboedel.

Het doel van deze inventarisatie is enerzijds inzicht te krijgen in het beschikbare materiaal en anderzijds daarmee een wetenschappelijke basis te bieden voor een toekomstige conserveringspolitiek.

4. Conservering.

Conservering dient op drie hoofdgronden overwogen te worden:

a. tijdelijke bescherming van elk materiaal, en van alle sites die mogelijk belangrijk zouden kunnen zijn voor permanente conservering, of waarvan de tijd nodig voor de bestudering zulks eist;

b. permanente conservering van elk materiaal en van alle sites, welke *relevant* zijn voor de omgevende maatschappij;

c. een aangepast voortbestaan van gebouwen en sites, die een nieuwe bestemming kunnen krijgen, bv. omdat ze door structuur en aard hiervoor geschikt zijn, bv. omdat re-use ecologisch-ekonomisch verantwoord lijkt . . .

5. Presentatie.

Deze dient op zinvolle wijze geïntegreerd in de regionale of lokale samenleving en leefruimte, op de mens afgestemd, bewustmakend en verhelderend te geschieden (bv. in de zeer brede betekenis van eco-musea).

EEN NEDERLANDSE MIJN IN CONFLICT MET DE DUITSE EN NEDERLANDSE FISCUS

*De belastingpolitiek van de Domaniale Mijn Maatschappij
te Kerkrade in de jaren 1929-1936*

door

Drs. W. J. M. KLAASSEN

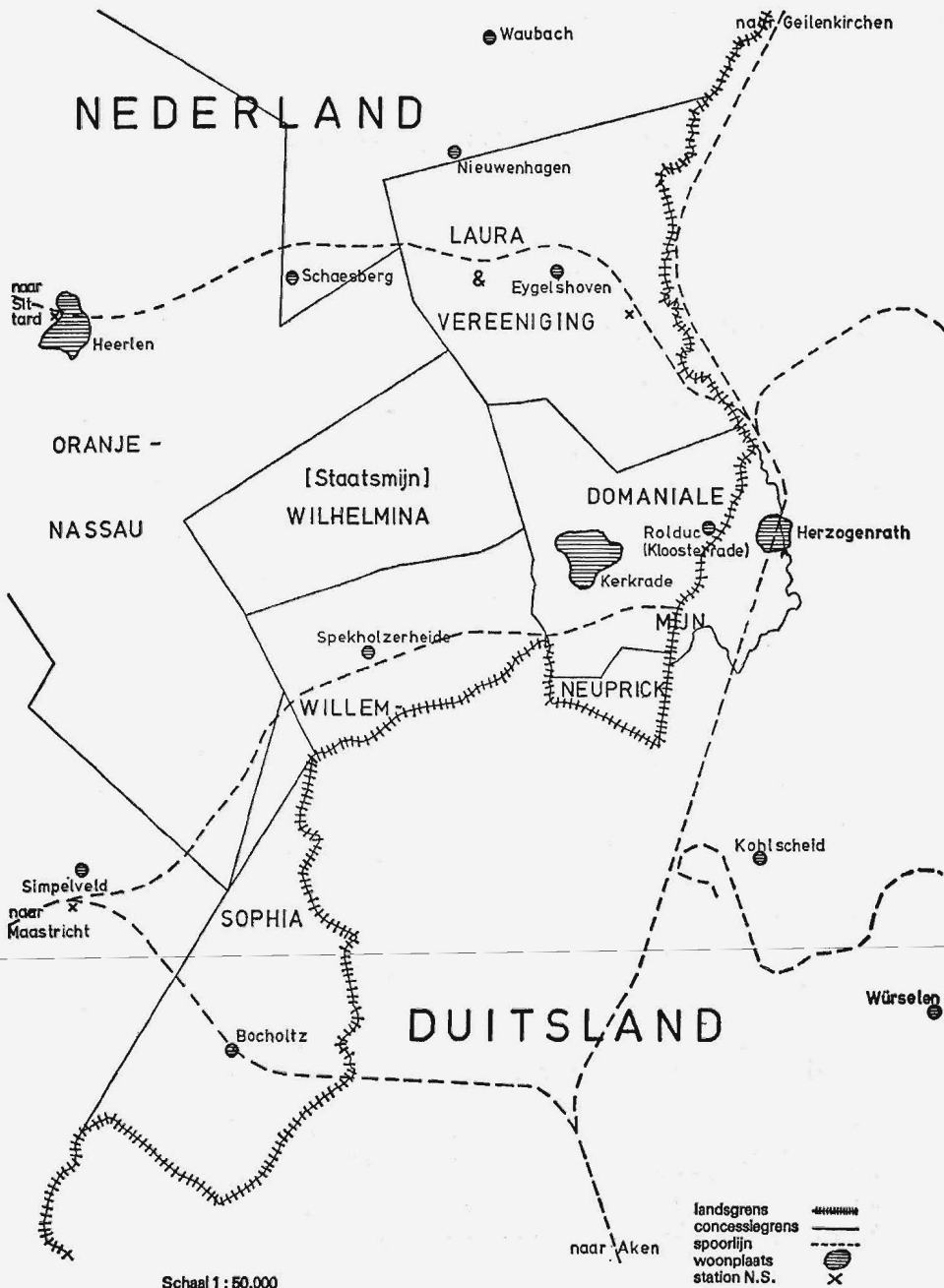
In het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage bevindt zich betreffende het Limburgse mijnwezen onder meer een dossier, getiteld Beslaglegging gelden Domaniale Mijn Maatschappij.¹ Dit dossier werpt een helder licht op de juridische strijd die de Duitse en Nederlandse regeringen tussen 1929 en 1935 voerden. De inzet van deze strijd was een al dan niet voordelige interpretatie van het uit 1816 stammende grensverdrag tussen Pruisen en Nederland. Bovendien wordt uit de bestudering van deze stukken duidelijk, hoe de Domaniale mijn te Kerkrade van de nood, veroorzaakt door het feit dat de steenkolen gedeeltelijk onder Duits gebied gedolven moesten worden, een 'deugd' probeerde te maken.

De behandeling van het hoofdonderwerp, de controverse op diplomatiek niveau om de belastbaarheid van de produktie van de Domaniale mijn, steunt op eigen onderzoek. Dit wordt voorafgegaan door een schets zowel van de economische als juridische positie van deze onderneming in de loop der jaren, als van de houding die de Pruisische instanties daartegenover innamen, vooral op het terrein van de belastingen. Voor het eerste hebben wij veel te danken aan de, tegelijkertijd instructieve en stimulerende samenvattende studie van Raedts²; bij de beschrijving van het tweede is een oudere, op Duitse bronnen gebaseerde, scriptie van de Akense mijnningénieur Schlüter³ ons behulpzaam geweest. Het artikel wordt, afgezien van de conclusie, besloten door een overzicht van de wijze waarop de Domaniale mijn zich, tijdens en na haar verzet tegen de belastingheffing van Duitse zijde, op fiscaal en financieel terrein tegenover de Nederlandse overheid opge-

¹ Dit dossier behoort tot no. A-197 bis van het departementsarchief.

² C. E. P. M. Raedts, De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg, Assen 1974 (Maaslandse Monografieën, no. 18).

³ Richard Schlüter, Staatswissenschaftliche Probearbeit vom 15. Februar 1934, ter beschikking gesteld door het Rijksarchief in Limburg.

De concessievelden van de particuliere steenkolenmijnen in oostelijk Zuid-Limburg omstreeks 1900

steld heeft. In het bijzonder hiervoor is naast het archief van Buitenlandse Zaken ook dat van het Ministerie van Financiën gereedpleegd.⁴

De ontwikkeling van de Domaniale mijnen in de 19de eeuw

De Franse tijd (hier 1794-1814) bracht enkele belangrijke veranderingen met zich mee voor de steenkolenmijnen, die vanaf de 16de eeuw onder toezicht van de abten van Kloosterrade (Rolduc), en sinds ongeveer 1750 onder de directe leiding van die grootgrondbezitters vanuit het dal van de Worm geëxploiteerd waren. Allereerst werden de vijf bestaande abdijmijnen onder beheer van de staat gebracht; vervolgens werden de gouvernementsbedrijven, onder de naam 'Mines domaniales', verplaatst naar het plateau bij Kerkrade. Verder werd de Franse mijnwetgeving ook op deze mijnen van toepassing, waardoor het beschikkingsrecht over de ondergrond definitief in handen van de staat kwam, die ook zorgde voor een georganiseerd toezicht op de veiligheid.

Na een kort Pruisisch intermezzo kwamen de 'Domaniale Steenkolenmijnen' in 1815 onder beheer van Nederlandse diensten (resp. Domeinen en het Amortisatie-syndicaat). Bij de strijd om de loop van de nieuwe grens tussen het koninkrijk Pruisen en het koninkrijk der Nederlanden koos men als scheidingslijn bovengronds de straatweg Aken-Geilenkirchen, de grens van de gemeente Rolduc en de loop van het riviertje de Worm; daardoor kwam het concessieveld van de Domaniale mijnen gedeeltelijk onder Pruisisch gebied te liggen (zie het kaartje). Omdat de Duitse regering later hierop haar aanspraken op belastingbetaling door de Kerkraadse mijn baseerde, geven wij het voornaamste artikel uit het grensverdrag, door Nederland en Pruisen op 26 juni 1816 in Aken gesloten, volledig weer in de bindende Franse versie⁵:

Artikel 19

La cession des parties de Kerkraede et de Rolduc, dont il vient d'être fait mention à l'article précédent, ne portera aucun préjudice à l'exploitation des mines de houilles, qui, ayant ci-devant appar-

⁴ Het archief van de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij, dat zich in het Rijksarchief te Maastricht bevindt, is nog ongeordend en ontoegankelijk. Uit het semi-statisch archief van het Ministerie van Financiën hebben wij de nummers 270 van de Belastingdienst en van de afdeling Domeinen betreffende de Domaniale mijn bestudeerd.

⁵ Zie *Staatsblad* 1850, no. 10.

tenu à l'abbaye de Rolduc, se continue aujourd'hui dans les Communes de Kerkraede et de Rolduc pour le compte du Gouvernement des Pays-Bas; de manière que ce Gouvernement, ou tout autre concessionnaire, qui le représenterait, pourra faire dans les parties cédées tels ouvrages qu'il trouvera bon, soit pour l'extraction de la houille, soit pour l'épuisement des eaux; s'entend en indemnisant les propriétaires de la surface de gré à gré ou à dire d'experts.

Le Gouvernement Prussien ne pourra en aucune manière entraver cette exploitation, ni sous prétexte de direction à donner par ses ingénieurs, ni d'impôt à établir sur l'extraction ou la sortie de la houille; ni enfin y apporter d'autres entraves quelconques qui pourraient nuire à l'exploitation ou gêner son débit.

Le Gouvernement Prussien ne pourra non plus accorder des concessions particulières dans les parties cédées; celles existantes aujourd'hui devront se renfermer dans les limites à elles assignées par leurs actes de concession, ou pas les lois sous l'autorité desquelles ont été accordées.

De eerste helft van de 19de eeuw was, met uitzondering van de periode 1830-1839 (toen dankzij de Belgische opstand de concurrentie van de steenkolen uit het bekken van Luik wegviel), een slechte tijd voor de Domaniale mijnen. Mede daarom was de regering in Den Haag blij met het initiatief van een aantal Maastrichtse ondernemers, gesteund door in hoofdzaak Pruisisch kapitaal, om een spoorwegverbinding aan te leggen van Maastricht naar Aken, met een zijlijn naar Kerkraede. Op 19 juni 1845 verscheen in het Staatsblad (no. 29) de wet 'betreffende den tijdelijken afstand van het beheer en genot der domaniale steenkolenmijnen te Kerkraede'. Hierdoor werden deze mijnen voor 99 jaar verpacht aan de Aken-Maastrichtsche spoorwegmaatschappij.

Deze regeling bracht geen plotselinge verbetering in de financiële resultaten van de Domaniale mijnen. Dat de aandacht van de nieuwe beheerder in de eerste plaats uitging naar de spoorlijn Maastricht-Aken, werd geïllustreerd door het feit dat de mijnen pas in 1871 een aansluiting daarop kregen (aanvankelijk met paardentractie!). De in een nadere overeenkomst toegestane maximumproductie van 30.000 ton steenkool per jaar werd bij lange na niet gehaald; zo bedroeg de productie in 1852 bijvoorbeeld ruim 11.700 ton. Pas door de industriële opleving in Duitsland na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 begon de winst van de Domaniale mijnen te stijgen, tot boven 100.000 gulden in 1873.

Zowel de bedrijfsbelangen als de fiscale interesse van de Nederlandse staat bevorderden de totstandkoming van een nieuwe overeenkomst in 1881 (Staatsblad no. 132), waardoor de beperkende bepalingen van 1845 kwamen te vervallen. Daarna steeg de produktie dan ook vrij snel tot meer dan 100.000 ton steenkolen (voor het eerst in 1897). Naast de oude Aken-Maastrichtsche spoorwegmaatschappij werd in 1900 een Nederlandse naamloze vennootschap opgericht onder dezelfde naam, die alleen de Domaniale mijnen en de zijlijn Kerkrade-Simpelveld zou beheren. Deze vennootschap kon de vergoeding, die voor de nationalisatie van de spoorlijn Maastricht-Aken ontvangen was, aanwenden voor het tot verdere ontwikkeling brengen van de steenkolenmijn. Vooral daardoor bleef de produktie in stijgende lijn; in 1913 bedroeg zij liefst 444.570 ton.

Het gebrek aan steenkolen tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte het belang van de mijnen voor Nederland duidelijk. De Scheepvaart- en Steenkolenmaatschappij te Rotterdam ging zich daarom voor de Domaniale mijnen interesseren. Haar vertegenwoordiger W. van der Vorm slaagde er in 1919 zelfs in, de meerderheid van de aandelen uit Duitse handen te verwerven. Mede door zijn weigering de betalingsverplichtingen aan de staat verder na te komen, oefende de nieuwe beheerder druk uit op de Nederlandse regering om het bestaande contract te wijzigen. Dit leidde in februari 1925 tot een nieuwe overeenkomst (Staatsblad no. 203), waarbij de Domaniale mijnen tot 1953 verpacht werden aan de Aken-Maastrichtsche spoorwegmaatschappij of haar rechtsopvolger, in casu de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij (in handen van dezelfde eigenaren). Over de produktie van minimaal 200.000 ton steenkolen per jaar moest voortaan een royalty van oorspronkelijk 50 cent per ton aan de staat worden afgedragen.

Duitse aanspraken betreffende de Domaniale mijnen in de 19de eeuw

Vooral in de veertig jaren die volgden op het grensverdrag van 1816, werden van Pruisische zijde pogingen in het werk gesteld om enige greep te krijgen op het doen en laten van de Domaniale steenkolenmijnen onder het Pruisische grondgebied (het ging om een concessie van ongeveer 175 ha). Daarbij viel op, dat de Pruisische instanties meer moeite deden om de Nederlandse mijn — de volksmond sprak van de Hollandsche Koel — onder druk te zetten, naarmate zij dichter bij de kolenwinning in Kerkrade stonden.

De uit de Franse tijd daterende mijnbelasting, verdeeld in een vast bedrag per km² en een bedrag naar rato van de produktie, bleef ook daarna gehandhaafd in het Pruisische gebied op de linkeroever van de Rijn. Deze belastingen schijnen de Domaniale mijnen van het begin af aan genegeerd te hebben.⁶ Al in januari 1819 kwam het Bergamt in Düren daartegen in actie: het stelde het Oberbergamt te Bonn voor, in Berlijn aan te dringen op een verplichting tot belastingbetaling door de Kerkraadse mijn, voorzover deze op Pruisisch gebied lag. Pas in april 1826 verleende het Oberbergamt zijn steun aan dit voorstel, niet omwille van de eventuele revenuen (gezien de ellendige toestand van de mijn verwachtte het daar nauwelijks baat van), maar ter handhaving van de soevereine rechten van Pruisen. De Berlijnse Oberberghauptmann nam echter uiteindelijk een afwachtende houding aan: men moest er slechts op toezien, dat 'die Niederländische Grubenadministration sich nicht mit offener Förderung auf diesseitigem Territorio einlege'.

Toen de Domaniale mijnen in 1857 toch een mijnschacht begonnen te graven op Pruisisch gebied, was 'Berlijn' wel gedwongen opnieuw zijn houding te bepalen. Het Bergamt, dat om instructies vroeg, bleek in meerderheid te voelen voor politieel toezicht op de werkzaamheden door Pruisische beambten. Het Oberbergamt zwakte dit standpunt af door eerst de vraag op te werpen, of de Pruisische mijnbouwkundige dienst hier toe wel bevoegd was; het adviseerde tenslotte de Nederlandse regering langs diplomatieke weg te brengen tot 'einer pünktlichen Befolgung der bestehenden bergpolizeilichen Bestimmungen'. Hiervan wilde de Pruisische Minister van Handel echter niet horen; volgens hem kon de Nederlandse mijn aan artikel 19 van het grenscontractaat van 1816 het recht ontleen tot het zelfstandig aanleggen van een schacht ook op Pruisisch gebied. In zijn besluit van 11 oktober 1857 stelde hij zelfs, vrij kras, 'die preussische Regierung habe sich schlechthin jeder Einmischung in den Betrieb zu enthalten'.

Deze terughoudendheid is in overeenstemming met het besluit van dezelfde Minister (d.d. 24 maart 1857), dat in het betreffende gebied helemaal geen nieuwe concessies verleend konden worden, ook niet voor de ontginning van ijzererts of bruinkool. Dit besluit was gebaseerd op de interpretatie, die het Ministerie van Buitenlandse Zaken

⁶ Volgens een bericht dat de Bergrevierbeamte te Aken op 21 februari 1875 aan het Oberbergamt in Bonn stuurde, had de Domaniale mijn tot en met 1823 alleen het vaste bedrag van 10 francs per km² in Pruisische munt betaald.

te Berlijn in april 1842 gegeven had aan het slot van het befaamde artikel 19. Op grond daarvan wees de Pruisische regering in 1843 zelfs een verzoek van Duitse belanghebbenden uit het Worm-bekken af, die de preciese grenzen van het veld van de Domaniale mijnen wilden laten vaststellen.

Pruisen dacht er in ieder geval vanaf 1857 niet meer over, de Nederlandse staat hinderpalen in de weg te leggen bij het uitoefenen van zijn rechten op de Domaniale mijnen. Dienovereenkomstig werd de Hollandsche Koel noch in de jaren 1865-1895, noch in het tijdvak 1917-1923 aangeslagen voor de destijds in Pruisen geldende belasting op steenkolen, die de naburige Duitse mijnen wel moesten betalen. De Nederlandse positie in deze leek helemaal verzekerd te worden door het vonnis, dat het gerechtshof te Keulen op 21 april 1914 wees in een rechtszaak tussen de Aken-Maastrichtsche spoorwegmaatschappij en een door mijnschade getroffen Duitse huiseigenaar. Volgens dit vonnis hadden Pruisen en Nederland door het grensverdrag van 1816 hun soevereine rechten onderling vastgelegd, waarbij de Nederlandse staat de bevoegdheid had behouden tot exploitatie van de vroegere Mines Domaniales. Zelfs was 'ein Stück der Gebietshoheit an dem abgetretenen Teile bei Holland verblieben', namelijk voorzover het het winnen van mineralen aanging. Om deze reden waren de Domaniale mijnen ook niet (gedeeltelijk) onderworpen aan de Pruisische, maar volledig aan de Nederlandse mijnwetgeving, aldus het Duitse gerechtshof.⁷

De eerste aanval van de Duitse fiscus wordt afgeslagen

Niettegenstaande deze precedenden stuurde het Finanzamt Aken en Monschau op 23 maart 1928 een aanslagbiljet naar de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij in Kerkrade, die op grond van het Körperschaftssteuergesetz belasting zou moeten betalen over de onder Duits grondgebied gewonnen steenkolen. De Rotterdamse commissaris van de Domaniale mijn, het Tweede-Kamerlid voor de Liberale Staatspartij mr. H. J. Knottenbelt, dacht in eerste instantie aan 'een pro-

⁷ De Duitse Minister van Handel verklaarde echter op 24 november 1931, dat hij het niet eens was met de geciteerde uitdrukking. Volgens het antwoord van het Auswärtige Amt, d.d. 26 januari 1932, had het Keulse gerechtshof zich onnauwkeurig uitgedrukt. Naar zijn oordeel had Pruisen in 1816 de verplichting op zich genomen, 'inbezug auf dem von ihn (den Niederlanden, WKI) geführten Bergbau von seiner Berghoheit keinen Gebrauch zu machen. Die Niederlande sind also bezüglich dieses Bergbaus so gestellt, als wäre die Berghoheit nicht auf Preussen übergegangen.'

beerseltje van een Duitschen ambtenaar'; al of niet op zijn advies, de mijndirectie weigerde het aanslagbiljet in te vullen. Dat het het Finanzamt echter ernst was met deze zaak, bleek uit de brief die de Akense groothandel in steenkolen Dechêne & Groten op 23 januari 1929 kreeg toegezonden: op de door hem aan de Domaniale mijn verschuldigde gelden legde de Duitse fiscus beslag, omdat die Nederlandse firma een belastingschuld had van 153.120 RM (de achterstallige vennootschapsbelasting over de jaren 1925-1927 met bijkomende boeten).

Hiervan schrok de leiding van de Kerkraadse mijn blijkbaar. In ieder geval ging Knottenbelt op bezoek bij de Generale Thesaurie van het departement van Financiën, waaronder de Domaniale mijnen al tientallen jaren ressorteerden.⁸ Vervolgens werd ondershands de secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, jhr. mr. A. M. Snouck Hurgronje, ingeschakeld. Deze liet op 1 februari een telegram sturen naar de Nederlandse gezant te Berlijn, mr. J. P. graaf van Limburg Stirum: 'Mij komt voor deze belasting in strijd artikel 19 grenstractaat met Pruisen van Aken 26 Juni 1816. Gelief zulks Duitse Regeering mededeelen met verzoek alle actie schorsen hangende diplomatieke besprekingen'. Pas op 5 februari deelde Knottenbelt de stand van zaken schriftelijk aan Snouck Hurgronje mee: het Finanzamt vatte de opdracht uit Berlijn tot schorsing van zijn actie zo op, dat het geen verdere maatregelen tegen de Domaniale zou treffen, maar het gelegde beslag werd niet opgeheven. Van oordeel dat de Nederlandse regering zich daartegen moest verzetten op grond van het bekende artikel 19 (het betrof immers een 'principieele kwestie'), vroeg Knottenbelt om verdere actie vanwege Buitenlandse Zaken.

Het Ministerie voldeed aan dit verzoek: op 8 februari stuurde de bewindsman, jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland een instructie, opgesteld door mr. W. C. Beucker Andreae (chef van de afdeling Juridische Zaken), naar de gezant in Berlijn. Ofschoon de Domaniale mijn het gelegde beslag juridisch zou kunnen aanvechten in Duitsland, gaf Beelaerts van Blokland er de voorkeur aan dat een proces vermeden werd. De onrechtmatige actie van het Finanzamt te Aken, die artikel 19 'inderdaad illusoir' zou maken, had volgens de Nederlandse Minister een verplichting tot schadevergoeding door de Duitse staat ten gevolge; deze zou die schade echter kunnen vermijden door het gelegde

⁸ In een nota aan Minister De Geer uit 1923 kwalificeerde commies Ries de heren Knottenbelt en Van der Vorm als 'gladde vogels'.

beslag nietig te verklaren. Van Limburg Stirum bracht een en ander schriftelijk over, maar de Duitse regering gaf voorlopig geen antwoord.

Voor de Domaniale Mijn Maatschappij begon de tijd te dringen, want op 15 mei 1929 zou de firma Dechêne & Groten het bedrag van ruim 150.000 RM aan de Duitse fiscus moeten betalen. Daarom drong Knottenbelt, via de Minister van Financiën jhr. mr. D. J. de Geer, aan op een oplossing van de kwestie langs diplomatieke weg vóór die datum. Gezant Van Limburg Stirum kreeg enkele rappel-brieven, waarin Beelaerts van Blokland zelfs sprak van 'een duidelijke tractaatsschennis'. De daarop volgende demarches hadden in zoverre succes, dat de chef van het kabinet van het Reichsfinanzministerium op 25 april liet weten, dat het Finanzamt in Aken instructie zou krijgen het geld waarop beslag was gelegd tijdig vrij te geven. Volgens Van Limburg Stirum was bovendien een spoedig antwoord over het fond van de zaak toegezegd.

Zowel met het een als met het ander toonde Knottenbelt zich ingenomen. In zijn antwoord op de informatieve brief van Beelaerts van Blokland persoonlijk zei hij te hopen op een bevredigende houding van 'Berlijn' in de principe-kwestie. Op 13 juni schreef hij echter ondershands aan Van Limburg Stirum, 'dat het wellicht aanbeveling verdiende, na de opheffing van het beslag, de aangelegenheid der Domaniale Mijn verder te laten rusten'. Op het departement van Buitenlandse Zaken vernam men dit overigens pas in februari 1930. Toen vond Beucker Andreae, na ruggespraak met Knottenbelt, het verstandiger om niet meer op een principieel antwoord van de Duitse regering aan te dringen. Beelaerts van Blokland ging hiermee akkoord, evenals korte tijd later zijn collega De Geer.

De betrokken partijen kiezen opnieuw positie

Hiermee leek de hele zaak met een sisser afgelopen te zijn, maar na het aan de macht komen van de regering-Hitler leidde het Finanzamt te Aken, in opdracht van de Duitse Minister van Financiën, een nieuwe aanval in: het vroeg de Domaniale Mijn Maatschappij op 5 september 1933 de vennootschapsbelasting over de jaren 1925-1927 (150.000 RM) per omgaande te voldoen en de aangiftebiljetten voor de jaren 1928-1932 binnen twee weken ingevuld te retourneren. Naar wij vermoeden weer op aandrang van Knottenbelt, gaf de nieuwe Minister van Buitenlandse Zaken, jhr. mr. A. C. D. de Graeff, de nodige

instructies aan mr. G. W. baron de Vos van Steenwijk (tijdelijk zaakgelastigde in Berlijn). Deze wees er in een officiële nota op, dat de gewraakte belastingaanslag 'im Widerspruch mit dem klaren Text' van het grensverdrag van 1816 was; op grond daarvan verzocht hij de bevoegde Duitse instanties dan ook die aanslag ongedaan te maken. Op 10 oktober antwoordde de Duitse regering officieel: volgens haar hield artikel 19 van het grensverdrag een erkenning in van haar recht om op de Domaniale mijn inkomens- en vermogensbelasting te heffen, zoals op andere buitenlandse rechtspersonen; deze belastingen vormden immers 'keine Behinderung der Bergwerksausbeutung, die unter die Bestimmung des Artikels 19 fallen könnte'. Ongeveer tegelijkertijd legde het Finanzamt te Aken beslag op het geld, dat huurders van een huis in Herzogenrath verschuldigd waren aan de Domaniale mijn als huiseigenaar. Toen Beucker Andreae dit van mijndirecteur ir. J. F. Fock vernam, zorgde hij ervoor dat gezant Van Limburg Stirum al op 23 oktober opdracht kreeg in Berlijn op opheffing van dit beslag aan te dringen.

Tot zover is deze zaak aan Nederlandse zijde op dezelfde manier aangepakt als in 1929, maar op 24 oktober werd plotseling naar Van Limburg Stirum geseind, dat hij nog geen uitvoering moest geven aan de hem een dag eerder gegeven opdracht. Dit telegram is opgesteld door Snouck Hurgronje, naar aanleiding van een telefoongesprek met een ambtenaar van het departement van Financiën (vermoedelijk de chef van de Generale Thesaurie, mr. L. A. Ries). In verband daarmee vroeg Minister De Graeff schriftelijk aan zijn collega van Financiën mr. P. J. Oud, of deze ermee instemde dat hij aanstonds tegen het geleigde beslag zou opkomen, omdat op grond van het bekende artikel 19 'elke belastingheffing van Duitse zijde op de Domaniale mijn is uitgesloten'. Oud reageerde op 28 oktober met een andere suggestie, namelijk om het advies van de Landsadvocaat te vragen, voordat de Nederlandse regering definitief haar standpunt zou bepalen. Voorlopig kon men dan volstaan met een kort officieel protest in Berlijn en met een brief van de Domaniale mijn aan het Finanzamt te Aken, waarin verwezen werd naar de lopende onderhandelingen. In overeenstemming hiermee verzocht De Graeff de Landsadvocaat, mr. J. H. Telders, om een beredeneerd advies inzake de slepende belastingkwestie.

Al op 22 november gaf Telders zijn oordeel ter versterking van de juridische positie van de Nederlandse regering. Hij vatte het toepas-

selijke artikel 19 als volgt op⁹: het algemene verbod tot het schaden van de Nederlandse mijnexploitatie, vervat in de aanhef én het slot van lid 2, vormde de kern van het artikel. Daarop moest men tegenover de Duitse regering de nadruk leggen (belastingheffing door Pruisen zou die exploitatie hoe dan ook schaden en dus ongeoorloofd zijn) en niet op de passages in het midden van lid 2, ook al werd daar uitdrukkelijk over belasting gesproken.

De Duitse fiscus verliest de strijd opnieuw

Minister De Graeff stemde in met de opvattingen die Telders ter verdediging van de Nederlandse belangen had aangevoerd¹⁰, zodat hij Van Limburg Stirum opdroeg zich in dezelfde zin tot de Duitse regering te richten. De gezant kweet zich van die taak op 7 december 1933; hij sprak tenslotte de hoop uit, dat de tegen de Domaniale mijn getroffen maatregelen zouden worden ingetrokken. Voor de volledigheid van de argumentatie vestigde Van Limburg Stirum op 4 januari 1934 nog de aandacht van 'Berlijn' op het vonnis van het gerechtshof te Keulen uit 1914.¹¹

Intussen zat de leiding van de Domaniale mijn met de moeilijkheid, dat zij vóór 30 december 1933 bij een Duitse rechtbank in beroep moest gaan tegen het op haar bezittingen gelegde beslag, wilde zij de aanval van de fiscus direct pareren. Daarom nam zij twee advocaten in de arm: dr. Max Klein in Aken en mr. dr. Charles van Oppen in Maastricht. De laatste overlegde, in gezelschap van mijndirecteur Fock, achtereenvolgens met Beucker Andreae en Telders. Men kwam daarbij overeen 'om de soevereiniteitskwestie in het fiscale proces, dat de Domaniale Mijn Maatschappij voornemens is in Pruisen te voeren, scherp op den voorgrond te stellen, doch zich bij de diplomatieke onderhandelingen tusschen beide landen meer te beroepen op een volkenrechtelijk servituut, of, misschien nog beter, uitsluitend op het feit, dat Pruisen bij het Verdrag (1816) afstand deed van het recht om ter plaatse belasting te heffen', zoals Van Oppen het formuleerde. Landsadvocaat Telders noemde het 'zeker niet onredelijk', als de Nederlandse staat overeenkomstig de eis van de Kerkraadse mijn de kosten van het proces voor zijn rekening zou nemen; daartoe werd ook besloten.

⁹ Vergelijk de hier opgenomen tekst op p. 51 en 52.

¹⁰ Ries noemde het advies van de Landsadvocaat op 2 december 'zeer juist en zeer sterk'.

¹¹ Zie hieromtrent p. 55.

Ten behoeve van de procesvoering in Duitsland diende Klein op 27 december 1933 bij het Landesfinanzamt te Keulen een schriftelijk verweer in tegen de belastingaanslag over 1928; als tegenpartij van de Domaniale mijn trad het Finanzamt Aken en Monschau op. Klein legde er in zijn pleidooi de nadruk op, dat Nederland op grond van het beslissende artikel 19 al ruim 100 jaar allerlei soevereine rechten (bijvoorbeeld politieel toezicht, opstellen van reglementen, rechtspraak) uitoefende, ook in het deel van de Domaniale mijn dat onder Pruisisch grondgebied lag. Volgens hem moest dit deel zelfs beschouwd worden als behorend tot het Nederlandse grondgebied, en in ieder geval bestond er dienaangaande een volkenrechtelijke (erf)verplichting van Pruisen jegens Nederland, om welke reden 'das Grubenfeld wenigstens *so behandelt werden muss*, als ob es zu den Niederlanden gehöre'. Klein beschouwde de door het Finanzamt opgeëiste vennootschapsbelasting als een, door het grensverdrag verboden, feitelijke belasting op de steenkolenwinning, omdat deze berekend werd op basis van de omvang van de produktie.

Door deze ontwikkeling kwam het Ministerie van Buitenlandse Zaken voorlopig buitenspel te staan bij de behandeling van de belastingkwestie. Pas op 29 mei 1934 werd Van Limburg Stirum uitgenodigd om van de Duitse regering een officiële reactie te vragen op de een half jaar eerder ingediende nota. 'Berlijn' hulde zich echter in stilzwijgen, waarschijnlijk omdat de zaak nog onder de rechter was. Enkele rappelbrieven leidden slechts tot het antwoord, dat 'die Stellungnahme der in dieser Angelegenheit zuständigen Stelle noch nicht vorliegt!' In januari 1935 kreeg de Nederlandse gezant opdracht het Auswärtige Amt opnieuw dringend om een antwoord te vragen, maar weer zonder merkbaar resultaat.

Het departement van Financiën kreeg intussen al op 23 augustus 1934 de voor de Domaniale mijn ongunstige uitspraak van het Finanzgericht in Keulen te horen. Die rechtbank kwam bij de interpretatie van het grensverdrag van 1816 tot de conclusie, dat 'Artikel 19 nicht die Gebietshoheit einschliesslich der Steuerhoheit einschränken will, sondern lediglich die wirtschaftliche Beschränkung des Bergbaus verhindern soll'. De Domaniale Mijn Maatschappij werd door haar beschouwd als een gewone buitenlandse vennootschap 'mit einer inländischen Betriebsstätte', die dan ook aan vennootschapsbelasting onderworpen was. Van Oppen adviseerde de Kerkraadse mijn tegen de uitspraak in beroep te gaan; Telders vond dit ook zeer wenselijk. Ofschoon de argumentatie bij het hoger beroep in grote trekken het-

zelfde bleef, kwam het Reichsfinanzhof te München op 28 februari 1935 tot een andersluidend oordeel, dat voor de Domaniale mijn een 'besparing' betekende van 230.000 RM. Het hof wees er in zijn vonnis op dat, op grond van recente jurisprudentie, mijnen slechts daar hun bedrijf uitoefenden 'wo sich oberirdische Anlagen befinden'. En aangezien de Kerkraadse mijn in Duitsland niet bovengronds opereerde, had zij daar geen 'Betriebsstätte' en hoefde zij dus geen Duitse vennootschapsbelasting te betalen! Hiermee was een uitspraak over de al dan niet geldigheid van het oude grensverdrag volgens het Reichsfinanzhof overbodig geworden. Deze kwestie bleef dan ook onopgelost; pas door de sluiting van de Domaniale mijn in 1968 verloor zij alle praktisch belang.

Nog in maart 1935 stelde de Domaniale mijn Minister Oud van Financiën op de hoogte van de gunstige afloop van de rechtszaak. Medio april lichtte Van Oppen via Beucker Andreae het Ministerie van Buitenlandse Zaken in, ook over het feit dat advocaat Klein verzocht had om restitutie van de, officieel niet aangevochten, Duitse vennootschapsbelasting over de jaren 1925-1927. Voor het vonnis van het Reichsfinanzhof moest de Duitse regering wel capituleren: op 18 april werd namens de Minister van Financiën in Berlijn medegedeeld, dat de gewraakte belasting over 1928-1932 kwijtgescholden was aan de Domaniale mijn. Twee maanden later werd ook de belasting over 1925-1927 ten bedrage van 148.692 RM kwijtgescholden. Mijndirecteur Fock schreef op 20 juni 1935, dat de zaak 'hiermede afgedaan' was; aldus lichtte Beucker Andreae Snouck Hurgronje in.

De Domaniale mijn in het offensief tegen de Nederlandse staat

Eind goed, al goed? Neen, want op 14 augustus 1935 kwam Fock zelf op de zaak terug door in een brief aan Beucker Andreae 1283,10 RM en fl. 4,50 van de staat der Nederlanden terug te vorderen. Dit waren de eerste in beslag genomen gelden, die de Duitse fiscus ondanks het ongedaan maken van de aanslagen over 1925, 1926 en 1927 niet wilde restituëren. De Domaniale mijn stelde hiervoor de staat aansprakelijk, omdat 'onze Maatschappij, toen de in 1929 in beslag genomen gelden werden vrijgegeven, op advies van het Departement van Buitenlandse Zaken deze kwestie niet tot een principiele beslissing heeft gebracht.

Dit was niet de eerste stap die de Domaniale mijn tegen de staat

richtte; integendeel, het was een, zij het ver doorgevoerde, consequentie van het al in maart 1929 gemaakte voorbehoud, 'dat wij den Staat der Nederlanden aansprakelijk blijven houden voor het door den Duitschen fiscus in beslag genomen bedrag'. Op die manier reageerde de mijnonderneming, nadat Minister De Geer van Financiën geweigerd had in te gaan op het voorstel van haar directeur Hulsman om het bedrag, waarop in Aken beslag was gelegd, in mindering te brengen op de aan de staat verschuldigde royalty-gelden.¹² Vervolgens stortte de Domaniale mijn de royalty bij de Nederlandsche Bank, zij het onder voorbehoud, en vroeg De Geer om instructies ('Wij meenen in deze niets te mogen en te kunnen doen zonder Uwe opdracht.'). De Minister deed de Kerkraadse mijn de, weinig praktische, suggestie aan de hand om, hangende de diplomatieke onderhandelingen, geen voor beslag vatbare bezittingen of vorderingen in Duitsland aan te houden. Gelukkig kwam het, zoals we eerder zagen, vrij snel tot een 'wapenstilstand' met de Duitse fiscus.

Ten opzichte van de Nederlandse fiscus ging de Domaniale mijn daarna juist in de aanval. Zogenaamd ter voorkoming van een mogelijke dubbele belastingheffing, stapte de mijnonderneming naar de Nederlandse rechter met de eis gevrijwaard te worden van de royalty-verplichting, voorzover die onder Duits gebied gewonnen steenkolen betrof. De arrondissementsrechtbank te Maastricht wees deze eis echter af op 16 april 1931. Als voornaamste motivering van het vonnis gold, dat steenkolen in juridische zin niet gewonnen worden op de plaats waar zij losgehakt zijn, maar daar waar zich de bovengrondse installaties bevinden, in casu op Nederlands grondgebied. Hoger beroep bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch noch het aantekenen van cassatie bij de Hoge Raad baatte de Kerkraadse mijn: zij moest de Nederlandse belastingen blijven betalen over de produktie van haar hele concessieveld.

Eind 1933 stelde de Domaniale mijn de zaak scherp tegenover de Nederlandse regering in verband met de nieuwe Duitse eis tot het betalen van vennootschapsbelasting. Volgens haar moest de staat krachtens de overeenkomst van 1925 volledig instaan voor de rechten, die uit

¹² De Geer tekende persoonlijk aan: 'De royalty heeft niets te maken met de (onrechtmatig gevorderde) Duitse belasting. De Maatschappij zou die fl. 18.000 evengoed kunnen aftrekken van *andere* schulden. Bovendien moet de Maatschappij een sterk belang er bij houden, dat die zaak met Duitschland in orde komt. Dat belang moet niet worden overgedragen op den Staat, — al zullen wij met kracht steunen.'

het grensverdrag van 1816 voortvloeiden. Op 22 december liet zij een duidelijke waarschuwing horen: 'Stel, dat de Domaniale Mijn-Maatschappij haar proces tegen de Deutsche Administratie verliest, dan zou zij kunnen procederen tegen den Staat op grond, dat deze zijne verplichtingen uit genoemde overeenkomst niet ten volle was nagekomen'. Bovendien kwam de mijnonderneming op 28 december nog met een nieuwe eis: directeur Fock leidde uit artikel 19, lid 2 van het oude grensverdrag een recht op onbeperkte uitvoer van steenkolen naar Duitsland af. Dit botste met de contingenteringsregeling, die op 1 januari 1934 zou ingaan als uitvloeisel van het recente Duits-Nederlandse handelsverdrag; de Minister van Waterstaat wilde de uitvoer van de Domaniale mijn naar Duitsland juist proportioneel terugbrengen van 18.000 naar 7.800 ton steenkolen per maand.

Goede raad leek duur: de regering schakelde dan ook Landsadvocaat Telders in. Deze concludeerde op 27 februari 1934, 'dat het ongestoord recht van afzet van kolen in Duitschland bij het tractaat verzekerd is', en gaf daarmee de Domaniale mijn in eerste instantie gelijk. Thesaurier-generaal Ries constateerde echter dat argumenten voor dit standpunt ontbraken, en op zijn advies wendde Minister Oud zich opnieuw tot Telders. Hij betoogde daarbij dat het oude grensverdrag slechts de bedoeling had gehad om 'te verzekeren, dat de kolen vrijelijk naar Nederland zouden kunnen worden vervoerd'; er was destijds gedacht aan een mogelijke schacht op Duits grondgebied, die niet bemmerd zou mogen worden door de Pruisische regering. Telders vond dit op 9 april een aantrekkelijk betoog, maar hij zou toch graag nog meer gegevens hebben over de bedoelingen van de verdragsluitende partijen anno 1816. Ofschoon Beucker Andreae die gegevens niet kon leveren¹³, sloot hij zich aan bij de beschouwingen van Oud. Deze Minister meende op 18 mei 'dat de Staat rustig kan afwachten, of de Domaniale Mijn-Maatschappij uiteindelijk een proces in deze aangelegenheid zal aandurven'.

Het 'antwoord' van de Domaniale mijn liet niet lang op zich wachten: op 31 augustus 1934 sommeerde zij de staat der Nederlanden voortaan de uitvoer van haar hele produktie naar Duitsland toe te staan op grond van het grensverdrag van 1816. Telders gaf het advies

¹³ Algemeen Rijksarchivaris Bijlsma liet Minister De Graeff al op 15 november weten, dat hij niet veel belangrijks had kunnen opsporen. In dossier bevinden zich uittreksels van het protocol van de Nederlands-Pruisische grenscommissie, d.d. 5 februari 1816, en van twee brieven van grenscommissaris De Man uit dezelfde maand.

deze sommatie niet te beantwoorden; op het departement van Financiën was men, dankzij ondershandse inlichtingen van mr. N. C. Couvée (chef afdeling Mijnwezen, Minister van Waterstaat), evenmin bang dat de dreiging van een proces reëel was. Inderdaad liet de Domaniale mijn bijna een jaar lang niets van zich horen, maar toen duldde zij niet langer dat de betaling van haar (gecontingenteerde) uitvoer naar Duitsland om formele redenen in een ongunstiger positie verkeerde dan die van de andere steenkolenmijnen in Limburg. Op 6 mei 1935 werd de staat gesommeerd om voorrang te verlenen aan de Kerkraadse mijnonderneming bij de verrekening van vorderingen, die Nederlandse mijnen op Duitse afnemers hadden. Toen ook dat niet hielp, dagvaardde de Domaniale Mijn Maatschappij de staat der Nederlanden op 8 augustus met de eis haar achterstallige facturen onverwijld te laten voldoen, of anders 'alle kosten, schaden en interesen, door haar geleden en nog te lijden ten gevolge van vorenomschreven wanprestaties' te laten vergoeden.

De afwikkeling van zaken in Nederland

Op dit punt kunnen we de brief van Fock aan Beucker Andreae, waarvan aan het begin van de vorige paragraaf sprake was, beter plaatsen: dat was niet meer dan een kunstgreep om de Nederlandse regering onder druk te houden. De hele zaak werd nu opnieuw aan de Landsadvocaat voorgelegd; zijn plaatsvervanger, mr. G. W. van der Does, bracht op 11 september 1935 advies uit. Volgens hem had de regering vanaf 1929 onverplicht en uit welwillendheid (al speelden taktische motieven mee in de overwegingen) diplomatieke tussenkomst verleend om te bereiken, dat de Duitse overheid de rechten van de Domaniale mijn niet zou schenden. En al had de regering de principiële kwestie in 1930 niet meer willen aansnijden in Berlijn, niets had de mijnonderneming belet om de zaak eventueel zelf uit te vechten. Kortom, Van der Does vond geen termen aanwezig om de vordering van Fock toe te staan. Minister De Graeff liet dit op 11 oktober aan de Domaniale mijn weten.

Daarmee was de zaak voor Buitenlandse Zaken afgesloten, maar niet voor Financiën en voor de Landsadvocaat, die nog een procedure in het vooruitzicht hadden. Men wist echter medio september al, waar de Domaniale mijn in feite op aan stuurde, namelijk 'een schikking *na samenkoppeling met verlaging der royalty*' (cursivering van mij, WKl). Dat laatste was het uiteindelijke doel van haar beleid, waar-

voor zowel het voeren van een proces als het regelmatig in Den Haag onderhandelen de leiding van de mijnonderneming dienstig leek te zijn.¹⁴ De Minister van Waterstaat, jhr. ir. O. C. A. van Lidt de Jeude, gaf van zijn kant Domaniale-commissaris W. van der Vorm weinig hoop: hij ging niet in op diens voorstel het exportquantum van de Kerkraadse mijn te verhogen in ruil voor het afzien van de juridische aanspraken op grond van het oude grensverdrag. Van Lidt de Jeude beschouwde die aanspraken op 21 november 1935 als 'uiterst twijfelachtig, zoo niet waardeloos', en verwees Van der Vorm juist naar de rechter daarvoor. De bedrijfsleiding gaf echter de voorkeur aan verder onderhandelen met het Ministerie van Financiën (afdeling Domeinen). Tenslotte werd men het in januari 1937 eens over een nieuwe overeenkomst tussen de staat en de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij (Staatsblad no. 1403), die onder meer een verlaging van de royalty van 50 tot 20 cent per ton gewonnen steenkolen inhield.¹⁵ De procedure die de mijnonderneming tegen de staat had aangespannen, werd dan ook op 8 juni 1937 in onderling overleg geroyeerd: de vrede was getekend.

Tevoren waren de rekeningen van de rechtszaak die de Domaniale mijn tegen het Finanzamt Aken en Monschau gevoerd had, al vereffend. Advocaat Klein diende in november 1935 zijn rekening in bij mijndirecteur Fock, die voor doorzending naar minister Oud zorgdroeg. Deze gaf, volgens afspraak, toestemming om de som van 4.701 RM uit te betalen. Niet helemaal volgens afspraak was de nota, die de Kerkraadse mijn in februari 1936 mede ten behoeve van haar advocaat Van Oppen aan Oud voorlegde. De afdeling Computabiliteit van Financiën maakte geen bezwaar tegen de procedurekosten ten bedrage van fl. 4.452,— maar zij merkte wel op dat 'de posten ad fl. 743,22 (= 1283,10 RM, WK1) en fl. 4,50 op grond van het advies van den Landsadvocaat, dd. 11 september 1935, behooren te worden afgevoerd'. De Domaniale mijn, die blijkbaar niet wilde toegeven dat haar opzet doorzien was, gaf slechts ten antwoord dat

¹⁴ De Landsadvocaat kritiseerde deze handelwijze op 20 november 1935: 'De Domaniale Mijn zal moeten kiezen of delen. Zij kan niet tegelijkertijd amicale besprekingen op het departement voeren en tegen den Staat procederen.' Overigens stelde hij de Haagse advocaat van de Kerkraadse mijn, mr. A. E. J. Nysingh, een mondelinge bespreking voor.

¹⁵ Voor de jaren 1934-1936 werd de royalty met terugwerkende kracht bepaald op 7 cent per ton. De royalty was voor de zogenaamde fijne kolen al in 1933 verlaagd (Staatsblad no. 386), mede omdat de Domaniale mijn deze kolensoort uit overweging van rendabiliteit niet meer aan de dag bracht.

zij de niet gehonoreerde vordering van fl. 747,72 'te gelegener tijd' nog geldend wilde maken. Maar ook dat hoefde niet meer, toen het doel van de bedrijfspolitiek, een bevredigende overeenkomst met de Nederlandse staat, in 1937 bereikt was.

Conclusie

Overzien we tot slot nog eens de partijen die in dit verhaal een hoofdrol spelen: de Duitse fiscus, de Nederlandse regering en de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij. Bij de Domaniale mijn valt allereerst het opportunistische karakter van haar optreden op: eerst met de Nederlandse regering samenwerkend om een Duitse belastingaanslag ongedaan te maken, daarna bezig met een proces tegen de Nederlandse fiscus, vervolgens met behulp (en voor rekening) van de Nederlandse regering in de weer om de herhaalde Duitse belastingheffing teniet te doen, en tenslotte via een rechtszaak actievoerend tegen de contingenteringpolitiek van de Nederlandse regering; dit alles ten dienste van het welbegrepen bedrijfsbelang. De ijver waarmee de leiding van de Kerkraadse mijn zich aan de Duitse én Nederlandse belastingen probeerde te onttrekken, en het gemak waarmee zij Nederlandse overheidsinstanties afwisselend als bondgenoot en als tegenstander benaderde, zijn frappant. Ter verklaring hiervan kunnen we enerzijds wijzen op de zeer ongunstige uitwerking die de economische wereldcrisis (het hevigst in de jaren 1932-1934) op de Nederlandse steenkolenmijnen had, anderzijds ook op de aard van deze particuliere onderneming, die bovendien de Staatsmijnen tot haar concurrenten rekende. De Duitse fiscus deed veel moeite om de Domaniale mijn vennootschapsbelasting te laten betalen, maar zijn interpretatie van het Nederlands-Pruisische grensverdrag van 1816 maakt beslist een zwakke indruk. Wellicht sloeg ook het Reichsfinanzhof de Duitse aanspraken daarom laag aan, in elk geval viel de uiteindelijke beslissing in het voordeel van de Kerkraadse mijn uit. De beweerde schending van het grensverdrag, gecombineerd met het gegeven dat de belangen van een Nederlandse firma in het geding waren, lijkt voor het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken de voornaamste reden te zijn geweest om zich met de zaak van de Domaniale mijn bezig te houden. Na 1929 had dit ministerie een beperkte, vooral uitvoerende, taak. Daarentegen bepaalde het departement van Financiën (in een later stadium in overleg met Waterstaat) hoe langer hoe meer het beleid van de Nederlandse regering, die kon steunen op, meestal nuttige,

adviezen van de Landsadvocaat. Naar onze mening wisten de hoofdambtenaren en de Ministers van Financiën de verschillende acties van de Domaniale mijn op hun juiste waarde te schatten. Zij waren oplettend genoeg om zich in financieel opzicht niet in de boot te laten nemen, zij waren tegelijkertijd tegemoetkomend genoeg om uiteindelijk een aanzienlijke verlaging van de royalty aan de Kerkraadse mijn toe te staan.

DE BEVOLKINGSONTWIKKELING IN STAATS- VALKENBURG GEDURENDE DE 18de EEUW

door

Drs. L. ENGELEN

1. Inleiding

Een analyse van de bevolkingsontwikkeling in het verleden is van essentieel belang voor het begrijpen en beschrijven van verschijnselen in een bewuste samenleving. De economische aspecten kunnen slechts begrepen worden als de aantallen producenten en consumenten bekend zijn, als groei of afname van de bevolking geconstateerd zijn en de leeftijds- en geslachtsopbouw gereconstrueerd. Een historische beschrijving met nadruk op de sociale ontwikkelingen zal ook een beroep doen op de historisch demograaf teneinde het aandeel van bepaalde groepen in de hele bevolking en dus hun relatieve belangrijkheid vast te stellen. De politiek gerichte historicus tenslotte kan uit de bevolkingscijfers de machtsverhoudingen tussen de diverse landen afleiden.

Uit de vele andere voordelen die een historisch demografisch onderzoek biedt wordt er hier nog één gelicht: men verkrijgt er inzicht door in de toestand van 'het gewone volk'. Een belangrijk kenmerk van deze bevolkingsgroep is het minieme bronnenmateriaal waarmee het omgeven is. Vaak is er van deze mensen niets op papier gezet dan een aantekening over hun geboorte, huwelijk of overlijden. Wie deze groep van de bevolking wil begrijpen zal dan ook allereerst zijn aandacht moeten richten op deze primaire, onvertekende uitingen van hun menselijk bestaan. De ontwikkeling in de historische demografie staat er intussen borg voor dat we niet hoeven te blijven staan bij de dorre cijfers. De in Frankrijk bij de Annales-groep ontwikkelde interesses en methoden¹ mogen bekend worden verondersteld. Voor Nederland zijn soortgelijke studies vooral bekend van de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool Wageningen. De onderzoeken van Slicher van Bath, Van der Woude, Faber en Roessingh

¹ We noemen hier slechts als voorbeeld: Goubert, P., *Beauvais et le Beauvaisis*, Paris, 1960.

over respectievelijk Overijssel, het Noorderkwartier, Friesland en de Veluwe zullen herhaaldelijk als vergelijkingsmateriaal gehanteerd worden.²

Mentink en Van der Woude vergelijken de historische demografie reeds met een spiegel van de werkelijkheid waarin belangrijke ontwikkelingen in de maatschappij zich aftekenen.³ Niet alleen de sociaal-ekonomische werkelijkheid tekent zich af door onder andere reacties op prijsstijgingen. Net uit deze reacties kan men de veerkracht van een bevolking om aan beproevingen het hoofd te bieden, aflezen en aldus verschillende tussenperioden en plaatsen opsporen. Zo rijzen een aantal vragen: in hoeverre wordt de huwelijksleeftijd er door beïnvloed? Of het kindertal? Treedt het zogenaamde inhaaleffect op of niet? In sociaal-psychologisch opzicht zijn er verder nog als kenmerkende gegevens het aantal onwettige geboorten, welk aantal mogelijk gezien mag worden als resultante van de strijd tussen kerkelijke moraal en sociaal-ekonomische omstandigheden enerzijds en de menselijke natuur anderzijds.

Toch zal wie zich geleid door bovenstaande redenering op het pad der historische demografie begeeft, snel ontdekken een kronkelpad betreden te hebben. De bronnen vertonen vaak lacunes en zijn vrijwel altijd voor andere dan demografische doeleinden samengesteld. Een grote dosis bronnenkritiek is hier op zijn plaats. Verder is de verwerking van de bronnen een arbeidsintensieve bezigheid, waarbij iemand die voor het eerst kennis maakt met deze werkwijzen zich toeschouwer zal wanen bij een spelen met getallen. Toch zullen de resultaten ondanks alle moeite slechts benaderingen zijn. De exactheid waarmee te werk wordt gegaan kan slechts leiden tot betrouwbare benaderingen en nooit verder.

Voor de Landen van Overmaas doet zich verder het probleem voor dat er nog vrijwel geen studie op dit gebied verschenen is waarmee vergelijking mogelijk is. J. F. R. Philips gaf een globaal overzicht van de bevolkingsontwikkeling voor de huidige provincie Nederlands

² Slicher van Bath, B. H., Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel, Assen, 1957.

Woude, A. M. van der, Het Noorderkwartier, Wageningen, 1972.

Faber, J. A., Drie Eeuwen Friesland, Wageningen, 1972.

Roessingh, H. K., Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, AAG Bijdragen 11 (1964), p. 79-150.

³ Mentink, G. J., en Woude, A. M. van der, De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool, Rotterdam, 1965, p. 77.

Limburg gedurende de 17de en 18de eeuw.⁴ Hiertoe hanteerde hij de communicantencijfers als bron. Meer arbeidsintensieve methoden zoals de verwerking van doop-, trouw- en begraafboeken zullen zich, zoals het onderhavige onderzoek, beperken tot een kleiner gebied. Ook de studie van E. Roebroek over het Land van Montfort⁵ zal comparatief gebruikt worden.

2. De bronnen

Dat de demografische ontwikkeling van de Landen van Overmaas in de 18de eeuw nog nauwelijks beschreven is, is waarschijnlijk te wijten aan het bronnenmateriaal dat, afgezien van de retroacta van de burgerlijke stand, erg schaars is. De retroacta zijn de voorlopers van de burgerlijke stand zoals we die sinds de Franse tijd kennen. In elke parochie hield de pastoor op last van het 20ste artikel van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611 een register bij van dopen, trouwen en begraven. Slicher van Bath wijst reeds op de relatief goede kwaliteit van deze bronnen in Limburg, Noord-Brabant en Zuid-Holland.⁶ Deze Doop-, Trouw- en Begraaf-(DTB) registers zijn voor het hier behandelde gebied vrijwel volledig vanaf 1715. Hiermee is tevens het uitgangspunt van deze analyse aangegeven. In 1785 vinden er bij het verdrag van Fontainebleau enkele kleine territoriale wijzigingen plaats, waarmee ook het eindpunt van deze beschrijving bepaald is. In het hier volgende overzicht van de aanwezige doop-, trouw- en begraafboeken worden tevens de onderzochte plaatsen opgesomd.

DTB-registers voor Staats-Valkenburg, 1713-1785

Amby	D 1713-1785	Hulsberg	D 1713-1785
	T idem		T idem
	B idem		B idem
Beek	D 1713-1785	Itteren	D 1720-1785
	T 1755-1785		T 1730-1785
	B niet aanwezig		B 1713-1785

⁴ Philips, J. F. R., Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17de tot het einde van de 18de eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in: Jaarboek SHC voor Limburg, XX (1975), p. 1-47.

⁵ Roebroek, E., Het Land van Montfort, 1647-1820, Assen, 1967.

⁶ Slicher van Bath, B. H., De Demografische ontwikkeling tijdens de Republiek, in: Vaderlands Verleden in Veelvoud, Den Haag, 1975, p. 312-337.

Bemelen	D 1713-1785 T 1730-1785 B idem	Klimmen	D 1713-1785 T 1713-1765 B 1713-1785
Berg	D 1713-1785 T idem B idem	Meerssen	D 1713-1785 T niet aanwezig B 1713-1785
Borgharen	D 1713-1785 T 1727-1785 B idem	Nieuwenhagen	= parochie Heerlen
Bunde	D 1713-1785 T 1713-1745 B 1713-1785	Schimmert	D 1727-1785 T niet aanwezig B 1747-1785
Eijsden	D 1713-1785 T 1713-1780 B 1713-1763	Ulestraten	= parochie Meerssen
Geulle	D 1713-1780 T 1721-1785 B 1721-1785	Valkenburg	D 1713-1785 T idem B niet aanwezig
Heerlen	D 1713-1785 T idem B idem	Voerendaal	D 1713-1785 T idem B 1759-1785
Houthem	D 1713-1785 T idem B idem		

De betrouwbaarheid van deze retroacta wordt niet door iedereen onderschreven. In zijn studie over het Land van Montfort maakt Roebroeck geen gebruik van de DTB-boeken vanwege hun onbetrouwbaarheid.⁷ Inderdaad geeft een resolutie van de Staten Generaal uit 1784 te denken; speciaal voor het Overkwartier van Gelderland, maar waarschijnlijk is dit voor andere gebieden ook geldig, vermelden ze 'dat op sommige plaatsen deese (DTB) Registers in 't geheel oft ten deele syn verwaarloost, en op andere plaatsen met soo weynig sorge en nauwkeurigheid worden ingeschreven, dat daar uyt merkelyke moeyelykheden en verwarringen ontstaan syn'.⁸ De voor Staats-Valkenburg gevonden doop-, trouw- en begraafboeken blijken inderdaad niet te voldoen aan de in het plakkaat gestelde eisen van volle-

⁷ Roebroeck, a.w., p. 96.

⁸ Plakkaat Staten Generaal, 10 november 1784, RAM.

digheid. In de hier bestudeerde registers werd door de pastoors slechts een korte aantekening gemaakt zonder leeftijdsvermelding enz. Men dient zich echter af te vragen of deze kwalitatieve gebreken niet los staan van de kwantitatieve informatie die deze bronnen kunnen bieden. Er was immers geen reden voor de geestelijke om een doop-, trouw- of sterfgeval niet te noteren; bovendien mag in de vaak kleine plaatsen, waarover hier gesproken wordt, de pastoor geacht worden al zijn parochianen te kennen en is het om die reden vrijwel onmogelijk geweest een geboorte, huwelijk of sterfgeval aan zijn oog te onttrekken.

De mogelijkheid bestaat dat de kwalitatieve gebreken van de DTB-registers voortkomen uit het feit dat de op het Rijksarchief in Limburg bewaarde registers niet de originele zijn, maar copieën waarop een gedeelte van de gegevens niet vermeld is. Een nader onderzoek naar de eigen archieven van de verschillende parochies zou de originele DTB-boeken aan het licht kunnen brengen.

Verwerking van deze bronnen levert een aantal methodische problemen op. Zoals reeds gezegd omvatten deze registers parochies en niet gemeenten. De grenzen zijn vaag. Aan de inwoners van aangrenzende gehuchten werd de vrijheid gelaten zelf hun parochiekerk te kiezen. Zo behoort in het onderhavige gebied de gemeente Nieuwenhagen gedeeltelijk onder de parochieregisters van Heerlen, voor een ander gedeelte echter onder die van Oostenrijks Schaesberg en Eygelshoven.⁹ Ook de plaats Eijsden, waar twee parochies waren, levert moeilijkheden op, aangezien een gedeelte van de eronder ressorterende gehuchten Staats was, een ander gedeelte echter Oostenrijks. Hier wordt gewerkt met de parochie Eijsden-Breust, waaronder zeker een aantal onder Oostenrijks bestuur vallende personen zijn geteld. Waarschijnlijk zullen deze echter het ontbreken van enkele data uit Nieuwenhagen compenseren. De plaats Ulestraten tenslotte valt onder de parochie Meerssen. De moeilijkheden bij vergelijking met tellingen, waarbij wel gemeentegrenzen worden gehanteerd, zullen duidelijk zijn. Een ander nadeel van de verwerking van de retroacta van de burgerlijke stand kan het verschil zijn tussen geboorten en doopsels door de zuigelingensterfte. Aangezien de mogelijkheid bestaat dat een gestorven zuigeling nog niet gedoopt is, zullen de doopboeken minima geven,

⁹ Zo wordt de situatie althans aangegeven in: Venne, J. M. van de, Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken in de Provincie Limburg, dagtekenende van vóór de invoering van de Burgerlijke Stand, 's-Gravenhage, 1953, p. 96.

terwijl de gestorvenen in de begrafenisregisters wel worden meegeteld.¹⁰ Staats-Valkenburg is echter vrijwel homogeen katholiek en in deze godsdienstige groep werd grote waarde gehecht aan het zo spoedig mogelijk toedienen van de sacramenten. We menen dan ook over dit bezwaar te kunnen heenstappen.

Het berekenen van de bevolking op grond van de kerkelijke registers heeft nog op een ander punt bezwaren. De quota van emigratie of immigratie ontgaan ons ten enenmale; dit terwijl de migratie in de Nederlanden van die tijd belangrijk was.¹¹ Een extra bezwaar betekent dit voor de huwelijken. Volgens gewoonte trouwde men in de woonplaats van de bruid. Kwamen de echtelieden dus uit verschillende plaatsen dan zal in de plaats van de bruidegom zijn huwelijk niet geteld worden, terwijl deze plaats toch meestal de woonplaats van het paar werd, waar ook hun kinderen geboren werden. Ondanks deze bezwaren lijkt de aanname gerechtvaardigd dat op dit punt de wederzijdse uitwisseling tussen de plaatsen deze storende factor zal elimineren.

Uit de DTB-registers zouden verder de belangrijke gegevens over huwelijksleeftijd en sterfteleeftijd af te leiden zijn, ware het niet dat in de hier bestudeerde bronnen deze gegevens niet of nauwelijks vermeld staan in tegenstelling tot wat in het reeds vermelde plakkaat werd geëist. Voor de leeftijdsopbouw is men dan ook aangewezen op tellingen uit de Franse tijd. Ook al vallen deze buiten de onderzochte periode, ze mogen als indicatief beschouwd worden voor een deel van de achttiende eeuw.

Toen aan het begin van deze paragraaf gesproken werd over schaars bronnenmateriaal werd daarmee vooral bedoeld op de secundaire tellingen. Hieronder verstaat men gegevens uit belastingkohieren zoals gemaal en bestiaal, hoofdgeldtellingen, huizentellingen, haardstedentellingen enz. Deze voorname bronnen voor de demografie zijn in de Staatse Landen van Overmaze niet voorhanden, waardoor een belangrijk toetsingsmiddel voor de doop-, trouw- en begraafregisters ons wordt ontzegd.

Wel — en hiermee komt men weer op kerkelijk gebied — bevatten de visitatieverslagen van de parochies voor de bisschop waardevolle informatie. Op vaak voorgedrukte formulieren vulde de pastoor antwoorden in op vragen aangaande de toestand van zijn parochie. Voor

¹⁰ Zie o.a. Mentink en van der Woude, a.w.

¹¹ Slicher van Bath, De demografische ontwikkeling, a.w., p. 316.

de hier behandelde plaatsen waren zulke verslagen aanwezig voor de jaren 1705, 1722 en 1725. De aantallen communicantes en haeretici werden eruit overgenomen.

Op de eigenschappen van de tellingen uit de Franse tijd wordt nader ingegaan in de betreffende paragrafen.

3. De loop der bevolking

De hier besproken periode wordt demografisch gezien begrensd door de visitatieverslagen aan het begin van de 18de eeuw en de volkstellingen tijdens de Franse tijd. Wenden we ons eerst naar de visitatieverslagen dan blijken deze een aanknopingspunt te vormen om de inwoneraantallen te berekenen. In de verslagen wordt namelijk melding gemaakt van de aantallen communicanten per plaats. Aangezien Staats-Valkenburg een vrijwel homogeen katholiek gebied was, kan men met behulp van deze cijfers via een omrekeningscoëfficiënt de hele bevolking berekenen. Het vinden van deze coëfficiënt levert echter een aantal moeilijkheden op. Weliswaar is de definitie van communicant duidelijk — diegenen die hun eerste communie gedaan hadden — maar het aandeel dat deze groep vormde van de gehele bevolking is moeilijk te achterhalen. Zo is de leeftijd waarop men de eerste communie deed belangrijk; hoe jonger deze leeftijd, hoe groter het aandeel van de communicanten in de gehele bevolking.

Streekverschillen treden hier naar voren. Voor het Land van Montfort ligt de communieleeftijd op 12 jaar¹², terwijl Mols voor de Zuidelijke Nederlanden een leeftijd van 13 à 14 jaar aannemelijk acht.¹³ In zijn studie over de demografische ontwikkeling in Limburg vindt Philips voor enkele verifieerbare plaatsen, daar waar bevolking en communicanten bekend zijn, een percentage communicanten dat schommelt tussen 60 % en 75 % van de bevolking.¹⁴ In veel studies wordt grofweg het gemiddelde van deze twee percentages genomen en stelt men de communicanten voor als 2/3 van de bevolking. Vooralsnog laten we in het midden welke factor voor Staats-Valkenburg toepasbaar is. Zelfs als het aandeel van de mensen boven de 12 à 13 jaar in de bevolking exact bekend was, dan nog zou de omrekening moeilijkheden opleveren, daar diverse pastoors hun aantallen communican-

¹² Roebroeck, a.w., p. 49-50.

¹³ Mols, R., Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XVIIe au XVIIIe siècle, Gembloux, 1954.

¹⁴ Philips, a.w., p. 11.

ten vaak opgeven met de vermelding 'circiter' (ongeveer). Men ziet dan ook vaak afgeronde getallen in hun opgaven.

Voor de jaren 1705, 1722 en 1725 zijn visitatieverslagen voor onze plaatsen te vinden in het Bisschoppelijk Archief van Roermond.¹⁵ Slechts voor het jaar 1722 zijn de plaatsen vrijwel volledig, reden waarom dit jaar als uitgangspunt werd gebruikt.

Tabel 1: Aantallen communicanten volgens visitatieverslagen¹⁶

plaats	1705	1722	1725
Amby	150	162	160
Beek	1200	1160	1200
Bemelen		100	
Berg		60	
Borgharen	98	117	200
Bunde	160	200	
Eijsden		535	
Geulle	340	339	
Heerlen	2000	2150	2200
Houthem		260	270
Hulsberg		430	480
Itteren	160	187	200
Klimmen	400	425	430
Meerssen	900	1000	1000
Nieuwenhagen		geen zelfstandige parochie	
Schimmert	370	453	453
Ulestraten		is parochie Meerssen	
Valkenburg	300	250	250
Voerendaal	700	870	

Het totaal aantal communicanten in 1722 (=8698) kan, zoals reeds gezegd, opgevat worden als 60 % of als 75 % van de totale bevolking, hetgeen leidt tot bevolkingsaantallen van respectievelijk 14.497 of 11.597. Deze aantallen moeten nog aangevuld worden met de aan-

¹⁵ RAM, Bisschoppelijk Archief, port. 76.

¹⁶ De aantallen van Bemelen en Berg in 1722 en Meerssen en Schimmert voor 1725 zijn uit Philips, a.w., p. 27. Eijsden is ingevuld door interpolatie. Het aantal communicanten dat voor Amby in 1725 wordt opgegeven is 60. Gezien het aantal van de vorige jaren is dit waarschijnlijk een vergissing; er is dan ook 160 van gemaakt.

tallen 'haeretici' voor dat jaar, te weten 277, en dan blijkt de bevolking van Staats-Valkenburg in 1722 te schommelen tussen 11.874 en 14.774.

Een nadere precisering is wellicht toch mogelijk. Bij een analyse van de telling van 1796 blijkt de groep inwoners van 12 jaar en jonger 33 0/0 van de totale bevolking te vormen. Passen we dit gegeven toe op de communicantencijfers van 1722 — een projectie die als zodanig overigens zijn kwalijke kanten heeft! — dan vindt men een bevolking van 12.982 katholieken. Aangevuld met andersdenkenden telt de bevolking in 1722 dan 13.259 zielen. Dit aantal nu hanteren we in eerste instantie als het meest aannemelijk.

Naast deze aantallen inwoners op grond van communicantencijfers beschikken we over bevolkingscijfers uit de Franse tijd. Deze tellingen werden gekenmerkt door een gebrek aan nauwkeurigheid; de plaatselijke tellers blijken grotendeels naar eigen inzicht te werk te zijn gegaan. Daarbij komt nog dat de plaatselijke autoriteiten overspoeld werden met opdrachten om kwantitatieve gegevens over hun plaatsen te leveren, hetgeen leidde tot inaccurate opgaven. De telling van 1796¹⁷ totaliseert voor de hier bestudeerde plaatsen een inwonertal van 18.615, terwijl in 1799¹⁸ de bevolking op slechts 16.705 wordt bepaald. De vraag rijst nu of beide cijfers juist zijn. Van de ene kant is het verschil moeilijk te verklaren op grond van een normale demografische ontwikkeling. Voor nagenoeg het hele tegenwoordige Nederland wordt er immers een geleidelijke groei van de bevolking vastgesteld gedurende de Franse tijd¹⁹; eenzelfde beeld vertonen de bijna aan Overmaze grenzende kantons Mechelen aan de Maas en Millen in het tegenwoordige België.²⁰ Op grond van dit vergelijkingsmateriaal en gezien de aansluiting op 1815²¹ zou het bevolkingsaantal van 1799 het meest aannemelijk zijn.

Toch zijn er ook overwegingen die een sterke stijging van de bevolking in de jaren vóór 1796 en een daling daarna aannemelijk maken. Tussen 1770 en 1795 is er een hausse in de textielindustrie die een de-

¹⁷ RAM, FA, 1030-1062.

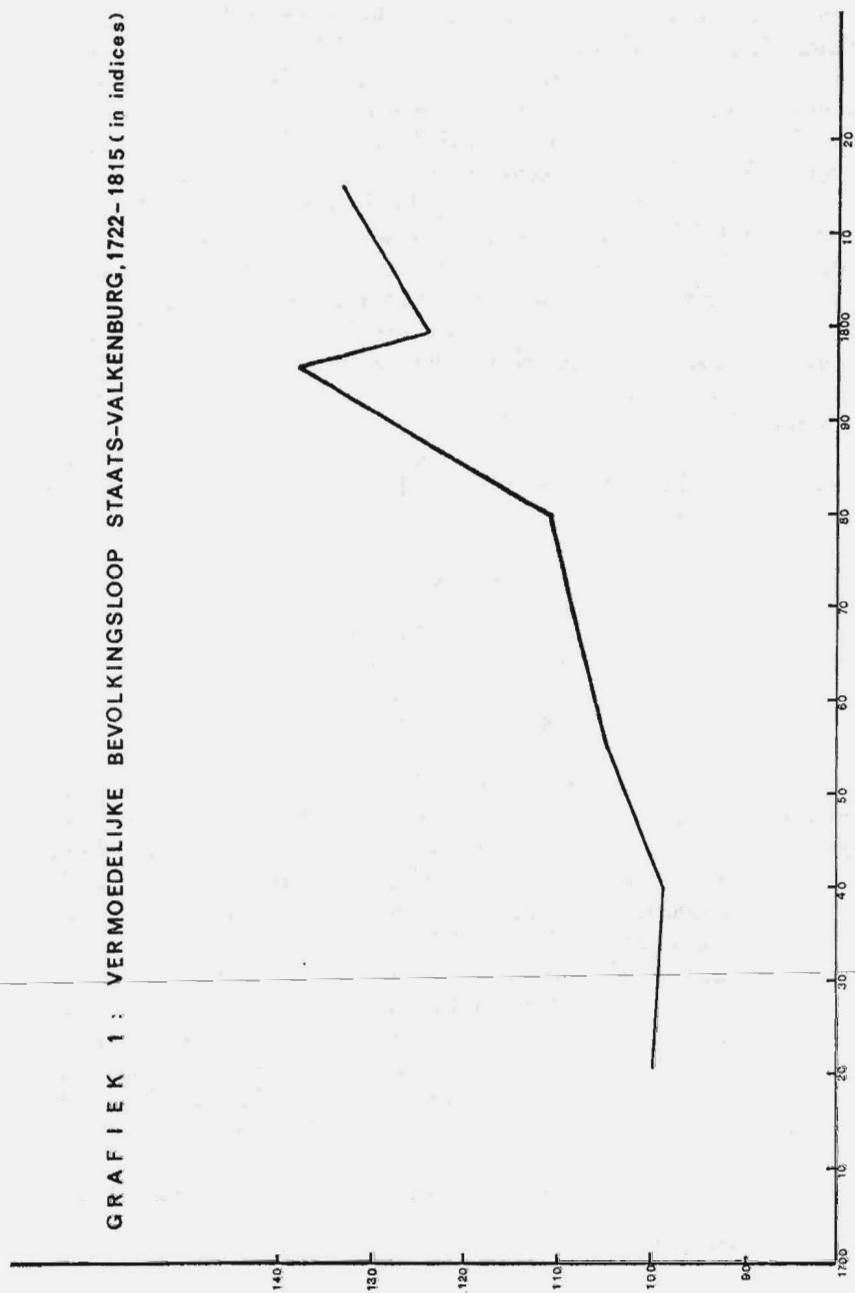
¹⁸ RAM, FA, 1065.

¹⁹ Overvoorde, J. C., *Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Rechterlijke In-deeling na 1795, 's-Gravenhage, 1915*, p. 224.

²⁰ Het betreft hier twee ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen aan de Universiteit van Leuven van de hand van M. Mullens en L. Hendrikx. Ze zijn aanwezig op het RAM.

²¹ Overvoorde, a.w., bijlage I.

GRAFIEK 1 : VERMOEDELIJKE BEVOLKINGSLOOP STAATS-VALKENBURG, 1722-1815 (in indices)

mografische expansie kan verklaren. Bovendien volgt daarop een economische recessie die rond 1815 zelfs leidt tot een ten gronde gaan van de textielindustrie. Zo gezien is een forse bevolkingsgroei aannemelijker in de periode vóór 1796 dan in de Franse tijd. Een tweede mogelijke verklaring voor de bevolkingsdaling tussen 1796 en 1799 is de vlucht van jongens die onder de conscriptiewet van 1798 vielen en die naar de Bataafse Republiek trokken of naar het aangrenzende Rijnland, dat pas in 1801 werd ingelijfd. De bevolking zou met ruim 10 % gedaald zijn. Bezien we een telling uit 1788 van het dorp Geulle²² dan blijkt daar het aantal 'nostri extra parochiam' 13 % van de bevolking te bedragen. Het is dus ook mogelijk dat in 1796 de inwoners van een plaats, die wegens militaire dienst, werkzaamheden of reizen niet aanwezig waren, geteld zijn en dat deze procedure in 1799 niet gevolgd is.

Onder verwijzing naar de eerste mogelijkheid gaan we er hier toch van uit dat beide tellingen juist zijn. Daarmee zijn dan de volgende bevolkingscijfers bekend.

Tabel 2: Bevolking Staats-Valkenburg

1722	13.259
1796	18.615
1799	16.705
1815	17.976

De tijdsspanne tussen 1722 en 1796 is te groot om door middel van interpolatie een geleidelijke stijging te suggereren. Vooral in de demografische structuur van het Ancien Régime kwamen plotselinge schommelingen door misoogsten, oorlogen en epidemieën regelmatig voor; een reducering van de bevolking met één derde was daarbij geen uitzondering.²³ Teneinde de bijna 75 jaar, waarover geen gegevens zijn, toch te achterhalen, wordt in eerste instantie gebruik gemaakt van het geboortecijfer. Een bevolking heeft — althans voor niet te korte periodes — de neiging om een vaste verhouding tussen het aantal geboorten en het bevolkingsaantal te hebben. Deze verhouding wordt uitgedrukt in het geboortepromillage, het aantal geboorten per 1000 inwoners. Voor de 17de en 18de eeuw schat Van der

²² Catalogus domorum, familiarum et personarum parochiae de Geulle, 1 januari 1788.

²³ Goubert, a.w., p. 45 e.v.

Woude dit op 35 ‰, waarbij hij aantekent dat dit in periodes van economische en demografische expansie kan stijgen tot 40 ‰, in tijden van depressie echter zakt tot 30 ‰.²⁴ De Kok vermeldt voor Limburg een geboortecijfer van 30.1 voor de periode 1840-49 en van 31.9 in 1890-99.²⁵

Aangezien de economische situatie voor Staats-Valkenburg in de 18de eeuw weinig rooskleurig was, gezien het vergelijkingsmateriaal voor de 19de eeuw en rekening houdende met het geboortecijfer in Luik²⁶, komt men ertoe het geboortecijfer voor Staats-Valkenburg te stellen op 31 à 36 ‰. Aangezien we voor een groot gedeelte van de 18de eeuw over de aantallen gedoopten (wat vrijwel gelijk is aan het aantal geboorten) van het gebied beschikken, kunnen we op grond hiervan de bevolking berekenen. Teneinde conjuncturele invloeden zo veel mogelijk te vermijden, wordt voor elk jaar genomen een periode van 10 daar om heen liggende jaren en het zo gevonden aantal geboorten door tien gedeeld. Itteren en Schimmert dienen hier geschat voor de jaren rond 1722, daar er voor deze plaatsen rond dat jaar geen geboorte-opgaven zijn. Voor 1780-84 is ook Geulle geïnterpoleerd. Uit de berekening volgt tabel 3.

Tabel 3:

Bevolking Staats-Valkenburg op grond van verschillende geboorte ‰

jaar	geboortes	31	32	33	34	35	36
1722	462.5	14.919	14.453	14.015	13.603	13.214	12.847
1740	458.6	14.794	14.331	13.909	13.500	13.114	12.739
1755	484.3	15.623	15.134	14.667	14.235	13.829	13.453
1770	504.2	16.265	15.756	15.273	14.834	14.400	14.005
1780	512.0	16.516	16.000	15.515	15.059	14.629	14.222

Teneinde een keuze voor een geboortecijfer te maken, kan men gebruik maken van het bevolkingscijfer dat verkregen werd met behulp van de communicantencijfers. De daarbij gevonden bevolkingscijfers leiden tot de volgende geboortecijfers.

²⁴ Van der Woude, a.w., p. 167.

²⁵ De Kok, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Assen, 1964.

²⁶ Hélin, E., La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles, Bruxelles, 1963. De diverse parochies in en rond Luik hebben een sterk variërend geboortecijfer dat schommelt rond de 30‰.

Tabel 4:
Geboortecijfers behorend bij communicanten-percentages, 1722

communicanten	75 0/0	67 0/0	60 0/0
bevolking	11.597	12.982	14.497 (alleen katholieken)
geboortes		— 462.5 —	
geboorte ‰	39.9	35.6	31.9

Kiest men nu voor een geboortecijfer van 31 ‰ dan zou het aandeel van de communicanten in de bevolking nog minder zijn als 60 ‰, hetgeen zeer onaannemelijk is. Het andere uiterste (communicanten als 75 ‰) leidt tot een buitensporig hoog geboortecijfer. Alle gegevens combinerend, komt men er daarom toe het geboortecijfer te bepalen op ± 35 ‰ en de communicanten dus te zien als ± 66 ‰ van de bevolking. Dit resulteert in een bevolkingscijfer van ± 13.214 voor het jaar 1722. Aangezien de visitatieverslagen en de DTB-gegevens van de katholieke kerk onderzocht zijn, hebben de cijfers slechts betekenis voor het katholieke deel van de bevolking. Philips' bewering dat andersdenken in deze streken 2 à 3 ‰ van de bevolking innamen²⁷, wordt bevestigd door de gegevens uit 1722. Toen telde men 277 haeretici op 13.214 inwoners, hetgeen neerkomt op 2.1 ‰. Als men ook deze overweging nog verwerkt, verkrijgt men de volgende bevolkingscijfers voor Staats-Valkenburg in de 18de eeuw:

Tabel 5: Bevolkingsontwikkeling Staats-Valkenburg, 1722-1815

jaar	katholieken	totaal (kath. + 2 ‰)	index
1722	13.214	13.478	100
1740	13.114	13.376	99
1755	13.829	14.105	105
1770	14.400	14.688	109
1780	14.629	14.921	111
1796		18.615	138
1799		16.705	124
1815		17.976	133

²⁷ Philips, a.w., p. 11.

Wellicht ten overvloede zij er nogmaals op gewezen dat de schijnbare nauwkeurigheid van deze getallen illusoir is; ze zijn slechts benaderingen.

Nu meerdere bevolkingscijfers bekend zijn, lijkt het goed nog even stil te staan bij de uitkomsten van de tellingen uit de Franse tijd. Indien de telling van 1796 als onbetrouwbaar wordt beschouwd (en dus niet mee verwerkt) dan zou de ontwikkeling van de bevolking meer geleidelijk verlopen (zie ook grafiek I). Handhaaft men de telling van 1796 dan ziet men na de rampjaren van 1770-75 een sterke stijging, resulterend in een bevolkingspiek van 1796. Bij de al eerder genoemde punten, die spreken ten voordele van handhaving van het cijfer van 1796, kunnen we er nu nog een voegen. Voor Hoensbroek berekent Philips tussen 1760 en 1796 een bevolkingsvermeerdering van 35 0/0.²⁸ De toename in Staats-Valkenburg tussen 1755 en 1796 met 32 0/0 wint hierdoor aan aannemelijkheid.

In vergelijking met de rest van de Republiek is de bevolkingsgroei in Staats-Valkenburg opvallend groot. De geschatte populatie van de gehele republiek steeg tussen 1700 en 1795 in indexcijfers namelijk van 100 tot 109.²⁹ De snellere stijging in het Land van Valkenburg is echter niet verwonderlijk aangezien in het westen van het land een ofwel stabiele ofwel dalende bevolking wordt gesignaleerd in de 18de eeuw.³⁰ Uit de tot nog toe onderzochte Nederlandse regio's zijn de volgende vier verschillende demografische patronen af te leiden³¹:

- het Zuiderzeegebied in Noord-Holland en de kuststreken van Friesland en Overijssel met een sterke bevolkingsdaling, voornamelijk in de eerste helft van de 18de eeuw;
- de zandgrondgebieden van Friesland, Salland en de Veluwe met een gestage, weinig spectaculaire groei;
- een uitzonderlijk grote groei in Twente tussen 1675 en 1748;
- de Meierij, gekenmerkt door een sterke teruggang tijdens de Tachtigjarige oorlog gevolgd door een geleidelijk herstel, vooral in de 17de eeuw.

In deze kontekst lijkt Staats-Valkenburg zich aan te sluiten bij Friesland, Salland en de Veluwe. Een bevolkingsstijging in de 18de eeuw is overigens volgens Slicher van Bath een algemeen verschijnsel als

²⁸ Idem, p. 26.

²⁹ Slicher van Bath, *De demografische ontwikkeling, a.w.*, p. 317. Absoluut van ongeveer 1.900.000 tot 2.078.000.

³⁰ Van der Woude, *a.w.*, p. 272.

³¹ Slicher van Bath, *De demografische ontwikkeling, a.w.*, p. 322-323.

gevolg van de geboorte-overschotten, ontstaan door de daling van het sterftecijfer. Waarschijnlijk kwam dit door een verminderde zuigelingensterfte en het minder hevig optreden van epidemieën. Toch blijkt de hier vastgestelde gestage bevolkingsgroei in de Limburgse historiografie een nieuw inzicht. Jappe Alberts neemt nog aan dat de omvang van de bevolking niet noemenswaard veranderde in de 18de eeuw.³² Ook Philips' recente studie verkreeg andere resultaten. Voor Zuid-Limburg zag hij de 18de eeuw demografisch als een periode van stagnatie en aarzelend herstel, waarbij de bevolkingsgroei lager was dan elders in de Nederlanden.³³ Nu ook DTB-cijfers bij het onderzoek betrokken zijn, lijkt deze voorstelling van zaken te somber en komt men ertoe de bevolkingstoename aanzienlijk te noemen, alhoewel er inderdaad aan het begin van de eeuw een lichte daling optreedt.

4. De ontwikkeling op langere termijn

4.1. DE GEBOORTE

Teneinde de ontwikkeling van het aantal geboorten voor Staats-Valkenburg over de hele periode na te gaan, is hier met een steekproef gewerkt. Alleen die plaatsen zijn verwerkt waarvan de doopboeken over de periode 1715-85 volledig waren, te weten Amby, Berg, Bunde, Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Meerssen. Deze plaatsen liggen geografisch gezien verspreid over het hele gebied en vertegenwoordigen ongeveer 60 % van de totale bevolking. Op grond hiervan menen we te kunnen spreken van een representatieve steekproef. Omgerekend in indices, om vergelijking mogelijk te maken, zien we dan de volgende ontwikkeling:

Tabel 6: *Dopen Staats-Valkenburg in indices*

(index 100 = gem. 1715-84)	
1715-19 = 99	1750-54 = 101
1720-24 = 94	1755-59 = 106
1725-29 = 93	1760-64 = 100
1730-34 = 88	1765-69 = 111
1735-39 = 89	1770-74 = 111
1740-44 = 95	1775-79 = 104
1745-49 = 97	1780-84 = 112

³² Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, II, Assen, 1974, p. 146.

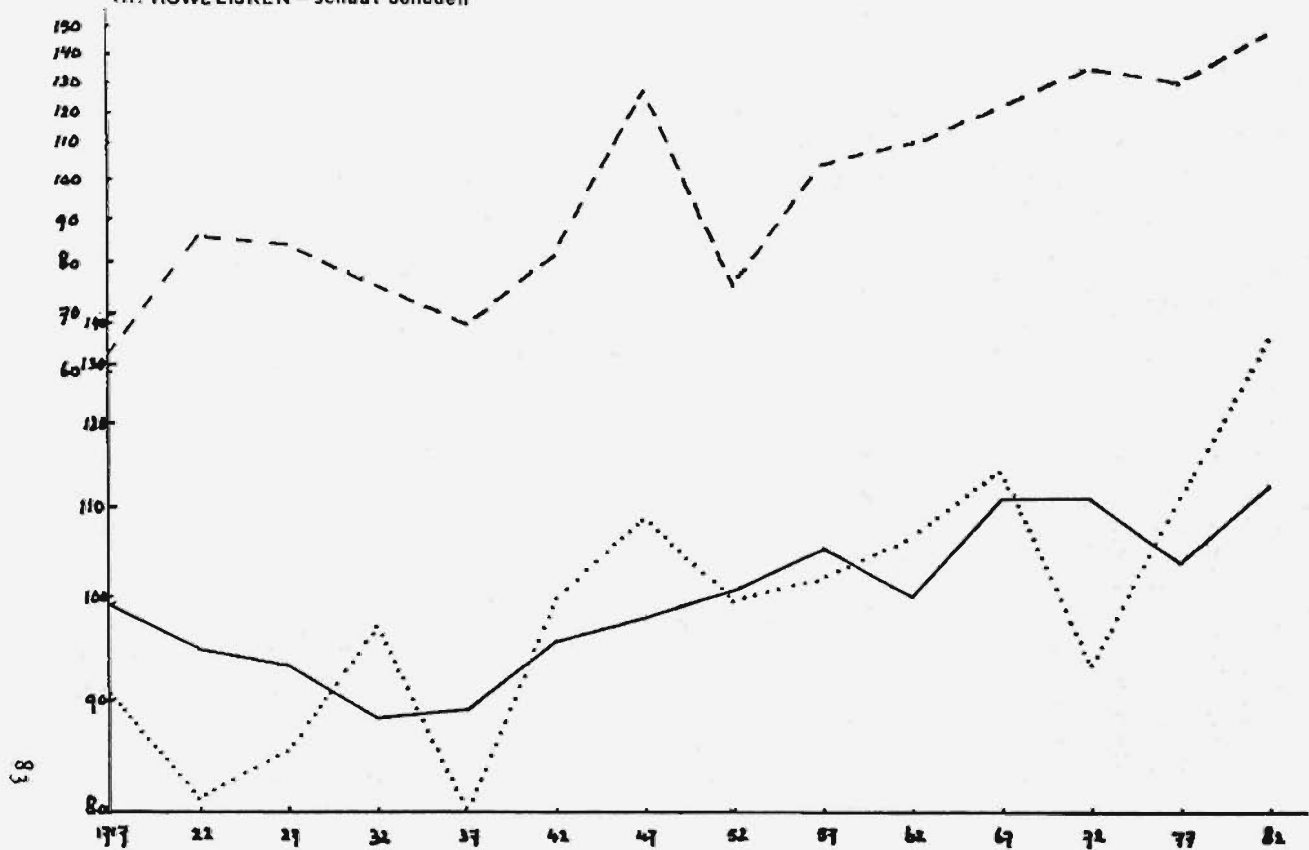
³³ Philips, a.w., p. 46.

GRAFIEK II, III en IV: GEBORTEN, HUWELIJKEN en STERFTEN in STAATS-VALKENBURG (In indices, semi-log. schaal)

— GEBORTEN—schaal beneden

- - - STERFTEN—schaal boven

..... HUWELIJKEN—schaal beneden

Het beeld dat door deze cijfers wordt opgeroepen (zie ook grafiek II) duidt op een daling in het aantal geboorten tot ongeveer 1735. Hierna treedt een herstel in en wel in die mate dat rond 1750 weer eenzelfde aantal geboorten geteld wordt als in 1715. Met twee kennelijk korte conjuncturele inzinkingen rond 1757 en 1777 stijgt het aantal geboorten dan verder. In het Noorderkwartier bleek de daling in het aantal geboorten door te zetten tot 1750.³⁴ Staats-Valkenburg herstelt zich dus sneller, waardoor de relatief grote bevolkingstoename over de hele eeuw gedeeltelijk verklaard wordt. Ook een vergelijking met Luik is interessant. Dit gebied had namelijk vrijwel dezelfde landbouwstructuur en bovendien was door de huisindustrie Overmaze sterk gebonden aan de textielcentra in het Luikse. De stad Luik nu en omliggende parochies vertonen inderdaad ook een laag aantal geboorten tussen 1720 en 1749. Ook de gesignaleerde jaren van hoge geboortecijfers, 1750-59 en 1780-89, vindt men hier terug. Een merkwaardig verschil doet zich voor in de periode 1760-79 die Hélin voor Luik een tijd van weinig geboorten noemt. Staats-Valkenburg gaat hierin slechts mee in de eerste vijf en de laatste vijf jaren van de periode, terwijl men in de jaren van 1765-74 hoge geboortecijfers heeft. De crisis rond 1770 heeft het Luikse gebied kennelijk harder getroffen dan het Land van Valkenburg, Staatse partage.³⁵

4.2. DE MORTALITEIT

Voor de ontwikkeling op demografisch gebied tijdens het Ancien Régime is de grafiek van de sterfte belangrijker dan die van de geboorten. De curves van de geboorten vertonen in deze tijd een rustiger verloop dan de sterfte. De veelvuldige hongersnoden, epidemieën en oorlogen hadden vaak ingrijpende gevolgen voor de grafiek van de sterfgevallen en dus voor de bevolkingsontwikkeling. De zuigelingen- en kindersterfte heeft ook grote invloed gehad op de quota der gestorvenen. Mede in verband hiermee merkt Van der Woude op, dat gezien op langere termijn de eerste helft van de 18de eeuw gekenmerkt wordt door grote sterfte-overschotten; dit in tegenstelling met de tweede helft zeventiende eeuw, maar ook met de tweede helft achttiende eeuw.³⁶ In tabel 7 zijn de sterftcijfers weergegeven.

³⁴ Van der Woude, a.w., p. 784.

³⁵ Zie Hélin, a.w., p. 179.

³⁶ Van der Woude, a.w., p. 198.

Tabel 7: Sterfte Staats-Valkenburg in indices

(index 100 = gem. 1715-84)

1715-19 = 62	1750-54 = 74
1720-24 = 86	1755-59 = 103
1725-29 = 85	1760-64 = 110
1730-34 = 74	1765-69 = 121
1735-39 = 69	1770-74 = 133
1740-44 = 81	1775-79 = 129
1745-49 = 126	1780-84 = 146

Deze tabel is samengesteld op grond van dezelfde steekproef als bij de geboorten en correspondeert met grafiek III. De grafiek toont na een aanvankelijke lichte daling een vrij snelle en gestage stijging met een opvallende piek in de periode 1745-49 (Oostenrijkse Successieoorlog!) en een opmerkelijke achteruitgang van het aantal sterftegevallen in de periode 1750-54. Overigens ziet men vaker na een grote sterfte, waarbij immers de zwakkeren in de samenleving als eersten bezwijken, een sterke daling in het aantal sterftegevallen. De lage cijfers voor de periode 1750-54 zijn dus waarschijnlijk een indirect gevolg van de hoge cijfers in de vijf jaren ervoor.

De sterke stijging van de sterftcijfers mag een vingerwijzing heten voor de structureel slechter wordende toestand in het gebied, temeer daar, zoals reeds werd opgemerkt, over het algemeen het sterfteniveau daalde. Bovendien lijkt Van der Woude's constatering over verminderde kindersterfte althans voor Staats-Valkenburg niet op te gaan.

4.3. DE VERHOUDING STERFTE-GEBOORTE

De hierboven besproken grafieken gaven reeds een indicatie voor het relatief sneller stijgen van de sterfte dan de geboorten, respectievelijk 84 en 24 indexpunten. Toch ziet men voor de hele eeuw nog geboorteoverschotten, in tegenstelling tot Rotterdam waar gedurende de hele 18de eeuw sterfte-overschotten zijn.³⁷ Uit de geboorte-overschotten zou de veranderde verhouding tussen overlijdens en geboorten moeten blijken. De overschotten zouden in de loop van de eeuw kleiner moeten worden en de bevolking — waarbij de migratie even uit het oog wordt verloren — langzamer stijgen. Weer is gebruik gemaakt van de

³⁷ Mentink en Van der Woude, a.w., p. 67, tabel III.22.

steekproef over de acht genoemde plaatsen bij het samenstellen van onderstaande tabel.

Tabel 8: Geboorte-overschotten van acht plaatsen Staats-Valkenburg

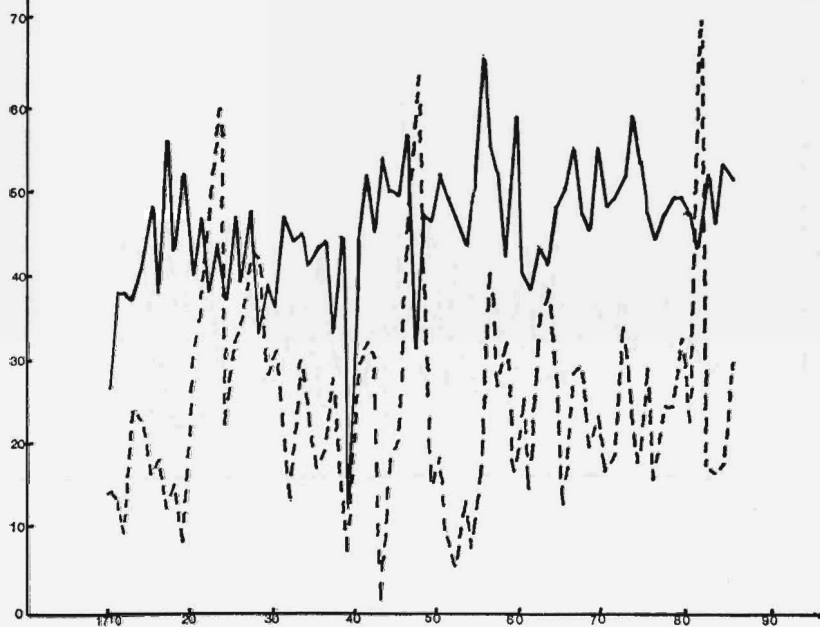
jaar	absoluut	index (100 = 608.5)
1715-19	857	141
1720-24	624	103
1725-29	616	101
1730-34	628	103
1735-39	674	111
1740-44	678	111
1745-49	395	65
1750-54	790	130
1755-59	665	109
1760-64	542	89
1765-69	611	100
1770-74	533	88
1775-79	455	75
1780-84	451	74

Inderdaad toont deze tabel een duidelijk trendmatig kleiner worden van het geboorte-overschot. Het lage geboorte-overschot in de periode 1745-49 valt op; weer is dit te verklaren uit de sterftepiek die vastgesteld werd in de voorgaande paragraaf. Over het algemeen blijft de bevolking stijgen, maar met een steeds kleiner aantal mensen.

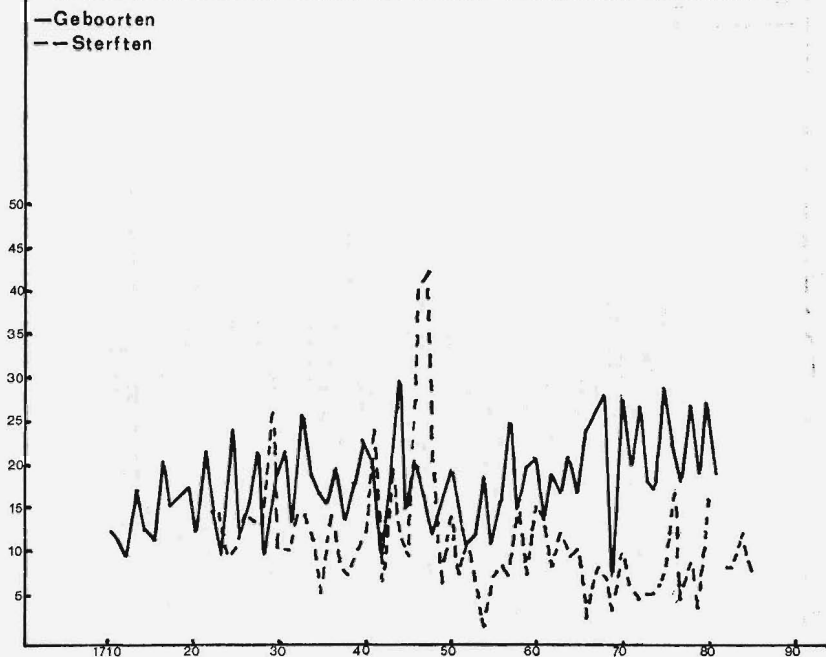
We stuiten hier overigens op een belangrijk gegeven; ruim de helft van de plaatsen, in inwoners gesproken, totaliseert tussen 1715 en 1784 een geboorte-overschot van 8519 inwoners. Ondanks het beperkte aantal plaatsen en de kortere periode zou dit overschot, alleen al uitgaande van de bevolking van 1722, geleid moeten hebben tot een bevolking van ruim 22.000 eind achttiende eeuw. De veronderstelling lijkt gerechtvaardigd dat, gegeven alle data, Staats-Valkenburg op deze wijze zou komen op een inwonertal van ongeveer 26.000 rond 1800. De situatie doet zich dus voor dat er eind 18de eeuw een 'missing population' is van rond 9000 inwoners. Als verklaring hiervoor zou in de eerste plaats kunnen gelden dat de telling van 1796 niet betrouwbaar is. Dan zou echter één derde van de bevolking zich aan de telling hebben moeten onttrekken teneinde belasting of conscriptie te ontduiken. Een dergelijk groot aantal lijkt onwaarschijnlijk. Een andere mogelijkheid is de bevolkingcijfers begin 18de eeuw lager te

Grafiek VI: Geboorten en Sterften te Meerssen (modern dem. patroon, absoluut)

— Geboorten
- - - Sterften

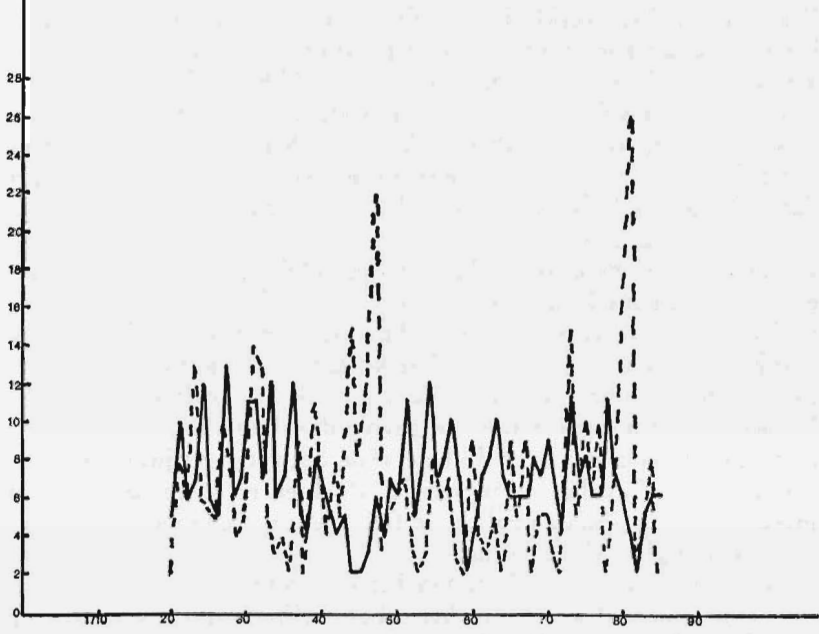

Grafiek VII: Geboorten en Sterften te Geulle (overgangspatroon, absoluut)

Grafiek VIII: Geboorten en Sterften te Iltaren (oud dem. patroon, absoluut)

— Geboorten
- - - Sterften

stellen. Dit zou echter in tegenspraak zijn met de bevindingen bij het geboortecijfer en de communicantencijfers. Maar zelfs als de bevolking van 1722 minder groot was en de telling van 1796 te laag, dan nog zou hiermee het ontbrekende deel van de bevolking niet helemaal verklaard kunnen worden.

Een aannemelijker verklaring wordt gevonden in de migratie. Kennelijk heeft emigratie op grote schaal plaatsgevonden uit het Land van Valkenburg, Staatse partage. De aannemelijkheid hiervan is des te groter daar migratie in de toenmalige Nederlanden niet ongebruikelijk was.³⁸ Mentink en Van der Woude vermelden reeds dat kennis omtrent de migratie, die volgens hen grotere vormen heeft aangenomen dan men gemakshalve wel eens wil doen voorkomen, een belangrijk demografisch gegeven is.³⁹

Helaas kan, gezien het ontbreken van secundaire tellingen tussen 1722 en 1796, niet nauwkeurig vastgesteld worden of deze emigratie uit het gebied een verschijnsel was dat gedurende de gehele achttiende eeuw voorkwam of dat er een of meerdere korte periodes geweest zijn waarin dit fenomeen zich voordeed. Voor grafiek I over de vermoedelijke bevolkingsloop heeft dit alles tot gevolg dat deze alleen betrouwbaar is, als zou blijken dat over de hele 18de eeuw een vrijwel gelijk gedeelte van de bevolking emigreerde. Mochten er korte periodes van grote emigratie zijn, dan zal de grafiek sneller stijgen met net in deze periodes een plotselinge daling.

Hier komen ook de gevolgen aan het licht van de methodische fout die geïntroduceerd werd door het geboortecijfer van de hele eeuw op eenzelfde niveau te stellen. Kennelijk hebben zich tussen 1722 en de Franse tijd schommelingen voorgedaan die ons ontgaan zijn door het gebruik van eenzelfde geboortecijfer. Voor minstens een deel van deze periode moet de bevolking groter zijn geweest dan in paragraaf 3 is aangegeven en het doopcijfer dus lager zijn geweest dan verondersteld werd.

4.4. DE HUWELIJKEN

Ook voor het verkennen van de loop der huwelijken is weer een steekproef genomen van die plaatsen waar de huwelijksregisters volledig waren. In dit geval waren dit de plaatsen Amby, Berg, Geulle,

³⁸ Slicher van Bath, *De demografische ontwikkeling*, a.w., p. 316.

³⁹ Mentink en Van der Woude, a.w., p. 10.

Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Valkenburg. Weer werden de indices berekend van de vijfjaarlijkse periodes, waarbij het gemiddelde aantal huwelijken over de hele periode op 100 werd gesteld. Grafiek IV, die met deze indices correspondeert, leert dat het aantal

Tabel 9: Huwelijken Staats-Valkenburg in indices

1715-19 = 91	1750-54 = 100
1720-24 = 81	1755-59 = 102
1725-29 = 84	1760-64 = 106
1730-34 = 97	1765-69 = 113
1735-39 = 80	1770-74 = 93
1740-44 = 100	1775-79 = 111
1745-49 = 108	1780-84 = 135

huwelijken voor deze streek in de 18e eeuw langzaam steeg met twee kleine inzinkingen in de periode 1735-39 en 1770-74. Vanaf 1775 lijkt de stijging sneller te gaan verlopen. In vergelijking met de grafiek van de dopen zien we een opmerkelijk gelijk gedrag. In tegenstelling tot de sterfte mag men beide verschijnselen dan ook zien als min of meer bewuste reacties op de economische omstandigheden. De hongerejaren 1739-40 en 1771 zijn dan ook duidelijk te bespeuren.

Een verdere analyse van de huwelijksgewoonten in het onderzoeksgebied zou zeer interessant zijn. In een maatschappij waar de aantallen geboorten en sterften zo dicht bij elkaar lagen als tijdens het Ancien Régime, kunnen kleine wijzigingen hierin van groot belang zijn. Zo is de huwelijksleeftijd van de vrouw, die bepalend mag worden geacht voor de duur van haar vruchtbare periode, van groot belang voor het kindertal. Een verlaging van de gemiddelde huwelijksleeftijd met één jaar kan een demografische verschuiving betekenen. Verder is in een door rampen gekenmerkte samenleving van belang of en tot welke leeftijd men voor de tweede keer trouwde. Ondanks het duidelijk aanwezige belang van een dergelijk onderzoek leveren de DTB-registers geen inlichtingen omtrent de leeftijd of burgerlijke staat bij de huwelijksakte. De mogelijkheid bestaat overigens dat, zoals reeds eerder werd opgemerkt, in de verschillende parochie-archieven de originele doop-, trouw- en begraafboeken aanwezig zijn met de hier gevraagde informatie.

4.5. DE VERHOUDING HUWELIJKEN-GEBOORTEN

In zijn studie over Beauvais et le Beauvaisis ontwikkelt Goubert een methode om het gemiddelde aantal kinderen per huwelijk te berekenen.⁴⁰ Over een niet te korte periode verzamelt hij de aantallen dopen, deelt deze door de aantallen huwelijken en vindt zo deze coëfficiënt. In het Noorderkwartier blijken de katholieken, op deze manier berekend, een kindertal van rond 3.5 te hebben.⁴¹ De katholieke populatie van Rotterdam heeft voor de 18de eeuw ongeveer 3 kinderen per gezin.⁴² Voor ons gedeelte van de Landen van Overmaas vinden we een gemiddeld kindertal van 4.3. Aangezien we reeds zagen dat de bevolking van Staats-Valkenburg sneller steeg dan in het westen van het land, mag het verschil niet verwonderlijk heten.

Er dienen nog twee opmerkingen gemaakt te worden bij het aldus verkregen kindertal. Allereerst zal de factor emigratie het kindertal naar beneden hebben beïnvloed. Vaak zullen het immers de pasgetrouwen zijn die in welvarender streken hun leven willen bouwen. In dat geval zijn hun huwelijken wel verwerkt, de uit het huwelijk geboren kinderen echter niet. Bovendien dient men voor ogen te houden, dat bovenvermelde getallen geboorten per huwelijk geven. Vele van de pasgeborenen zullen bezwijken gezien de grote zuigelingensterfte. De gezinsgrootte zal hierdoor kleiner zijn dan door het kindertal wordt gesuggereerd. Overigens is de term gezin voor deze tijd niet zonder meer bruikbaar, gezien het veelvuldig voorkomen van zogenaamde grootfamilies. In de paragraaf over de gemiddelde grootte van de huishoudens wordt hier nader op ingegaan.

4.6. DE ONWETTIGE GEBOORTEN

In de inleiding van dit stuk werd reeds gewezen op de belangrijke indicatie die het aantal onwettige geboorten kan geven voor de geestelijke en zedelijke toestand van de bevolking. Toch dient eerst de vraag beantwoord of in tijden van economische depressie en hongersnoden inderdaad de bevolking in een stemming van defaitisme de zedelijke normen verruimt en het aantal onwettige geboorten toeneemt. Voor Luik geldt dit alleen voor de tijd tot \pm 1700. Daarna blijkt een 'crise alimentaire' geen 'crise moral' te bewerkstelligen en volgen

⁴⁰ Goubert, a.w., p. 36.

⁴¹ Van der Woude, a.w., p. 221.

⁴² Mentink en Van der Woude, a.w., p. 72.

Grafiek v · Onwettige geboorten Staats-Valkenburg (in indices).
— onwettige geboorten
- - - geboorten

de aantallen onwettige geboorten die der gewone geboorten.⁴³ Voor het voorechtelijk geslachtsverkeer heeft dit tot gevolg dat ook dit beïnvloed wordt door de economische omstandigheden. In tijden van slechte economische omstandigheden worden dus niet alleen de huwelijken uitgesteld en binnen het huwelijk het aantal geboorten minder, ook in de 'onwettige' sfeer wordt het gedrag van de bevolking veranderd.

Een aantal redenen maakt het trekken van conclusies uit het hier gepresenteerde materiaal moeilijk. Allereerst is het aantal onwettige geboorten zelfs in piekjaren van dit verschijnsel zo klein, dat toevallige omstandigheden het beeld kunnen vertekenen. Bovendien deden veel boeken met gedoopten twijfelen aan de waarde van de vermelding 'illigimus'. Te vaak bleken inktvlekken net het eerste gedeelte van dit woord onleesbaar te maken. Te denken geeft ook een plakkaat van de Staten Generaal d.d. 10 november 1784 voor het Overkwartier van Gelderland. De pastoors krijgen aangezegd de onwettigheid duidelijk te vermelden en niet middels 'eenig merk ofte teeken'.⁴⁴ Deze overwegingen leiden ertoe de gevonden aantallen onwettige geboorten als minima te beschouwen.

*Tabel 10: Onwettige geboorten Staats-Valkenburg in indices*⁴⁵

1715-19 = 42	1750-54 = 105
1720-24 = 50	1755-59 = 107
1725-29 = 40	1760-64 = 87
1730-34 = 87	1765-69 = 120
1735-39 = 115	1770-74 = 115
1740-44 = 100	1775-79 = 182
1745-49 = 107	1780-84 = 144

De ontwikkeling van het aantal onwettige geboorten (zie ook grafiek V) leert ons dat dit verschijnsel in de loop van de achttiende eeuw aan betekenis wint. Twee duidelijke periodes van snelle stijging zijn 1730-40 en 1775-79. Tussen 1735 en 1770 blijft het aantal vrijwel stabiel. Opvallend is verder de plotselinge daling in de periode 1760-64, die

⁴³ Ruwet, J., *Crises démographiques, problèmes économiques ou crise moral?*, in *Population*, 1954, p. 464.

⁴⁴ Plakkaat Staten Generaal, 10 november 1784, RAM.

⁴⁵ Weer is hier met een steekproef gewerkt. De plaatsen zijn Amby, Berg, Beek, Geulle, Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen, Valkenburg en Voerendaal. Om een indruk van de aantallen te geven: index 100 = 40.14.

meteen de enige overeenkomst vormt met de grafiek van de geboorten. Voor de rest van de periode vertonen de onwettige geboorten een eigen verloop. Eind 18de eeuw is het aantal onwettige geboorten ver-viervoudigd in vergelijking met de periode 1715-19. De normen zijn dus kennelijk verruimd, een constatering die geen verwondering wekt gezien de demoraliserende sociale en economische omstandigheden van het gebied. In tegenstelling tot het Luikse gebied blijkt in Staats-Valkenburg een economische crisis wel een morele crisis te veroorzaken.

5. De ontwikkeling per jaar

In zijn reeds genoemde studie geeft Goubert⁴⁶, zich beroepend op Meuvret⁴⁷, een uiteenzetting over de veranderende demografische structuur tijdens de 18de eeuw. Er is een overgang, zegt hij, van de structuur 'type ancien', gekenmerkt door 'grandes disettes' naar een nieuwe structuur met 'disettes larvées'. De oude structuur kende veel elkaar snel opvolgende crises, waarbij grote pieken in de sterftegrafieken en grote dalingen in de geboorten en huwelijken voorkwamen. Sterfte en geboorte houden elkaar normaal in evenwicht; tijdens crises is er vaak een sterfte-overschot. Na \pm 1750 valt er dan een overgang te bespeuren naar een demografische ontwikkeling waarin de crises minder in aantal en zwakker in intensiteit worden. De doopen en begraafcijfers gaan nu steeds verder uit elkaar lopen, zodat ze elkaar tenslotte niet of nauwelijks meer raken.

Deze overgang moet voor de inwoners van die streek een geweldige ervaring hebben betekend. Voor 1750 was het 'a bello, peste et fame, libera nos, Domine' een uiting van angst voor een directe bedreiging. Elke generatie had een of meerdere crises meegemaakt. Een doorsnede van de leeftijdsopbouw van een samenleving in die tijd zou duidelijk de leeftijdsgroepen laten zien, die door een calamiteit waren aange-tast. Het waren steeds de zwakste groepen, kinderen, bejaarden en kraamvrouwen, die in tijden van hongersnoden en ziektes als eersten de tol voor ondervoeding en ellende moesten betalen.

Een regelrechte verklaring voor deze overgang geeft Goubert niet. De complexiteit van het geheel maakt een volledig begrip vrijwel on-

⁴⁶ Goubert, a.w., 59-67.

⁴⁷ Meuvret, J., Les crises de substance et la démographie de la France d'ancien régime, in: Population I, 1946.

mogelijk. Wel blijken de grootste crises steeds samen te vallen met topjaren in de prijzen van graan. Produktieverbeterende methoden in de landbouw zullen dus ten dele als verklaring kunnen gelden, naast een betere hygiënische en medische zorg. Het keerpunt tussen de oude en nieuwe demografische structuur is regionaal verschillend. Waren de crises in Beauvais rond 1750 over hun hoogtepunt heen, in Luik nemen ze al in intensiteit en frequentie af vanaf \pm 1700.⁴⁸

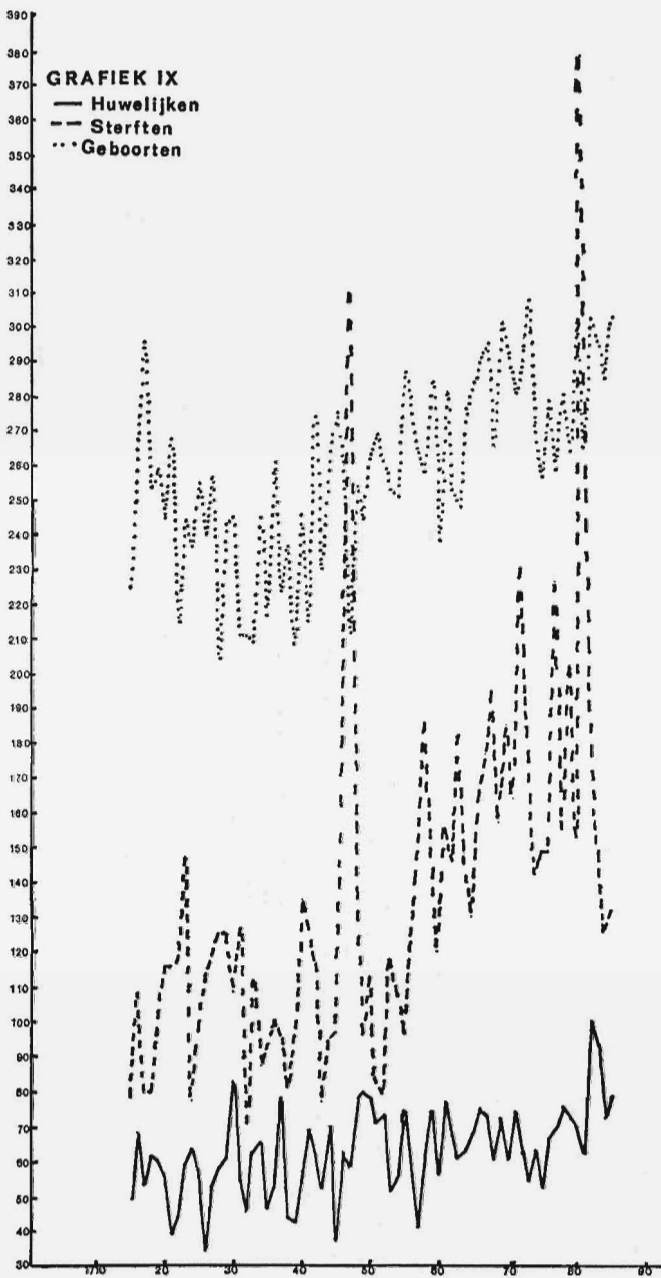
De grote aandacht, die hier besteed is aan Goubert's typering van de demografische structuur in de 18de eeuw, wordt verklaard door de ontwikkelingen in de plaatsen van Staats-Valkenburg. Een aantal plaatsen blijkt namelijk reeds vanaf het begin van de 18de eeuw een demografisch patroon te hebben, dat als modern gekarakteriseerd moet worden, te weten Berg, Voerendaal, Amby, Bunde, Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Meerssen. Al deze plaatsen hebben een sterftecurve die duidelijk onder het aantal geboorten blijft en hier slechts een enkele keer bij uitzonderlijke situaties door heen schiet. Deze plaatsen vertonen in dit opzicht verwantschap met het prinsbisdom Luik.

De plaats Geulle vormt een geval op zich. Deze lijkt geheel op Goubert's beeld van Beauvais. Duidelijk is hier ook zichtbaar dat tot 1750 de oude structuur aanwezig is, na 1750 de nieuwe. In deze plaats blijkt duidelijk dat de sterfte de voornaamste bepalende factor voor de bevolkingsontwikkeling was. Het geboorte-overschot neemt toe, voornamelijk omdat er minder mensen sterven.

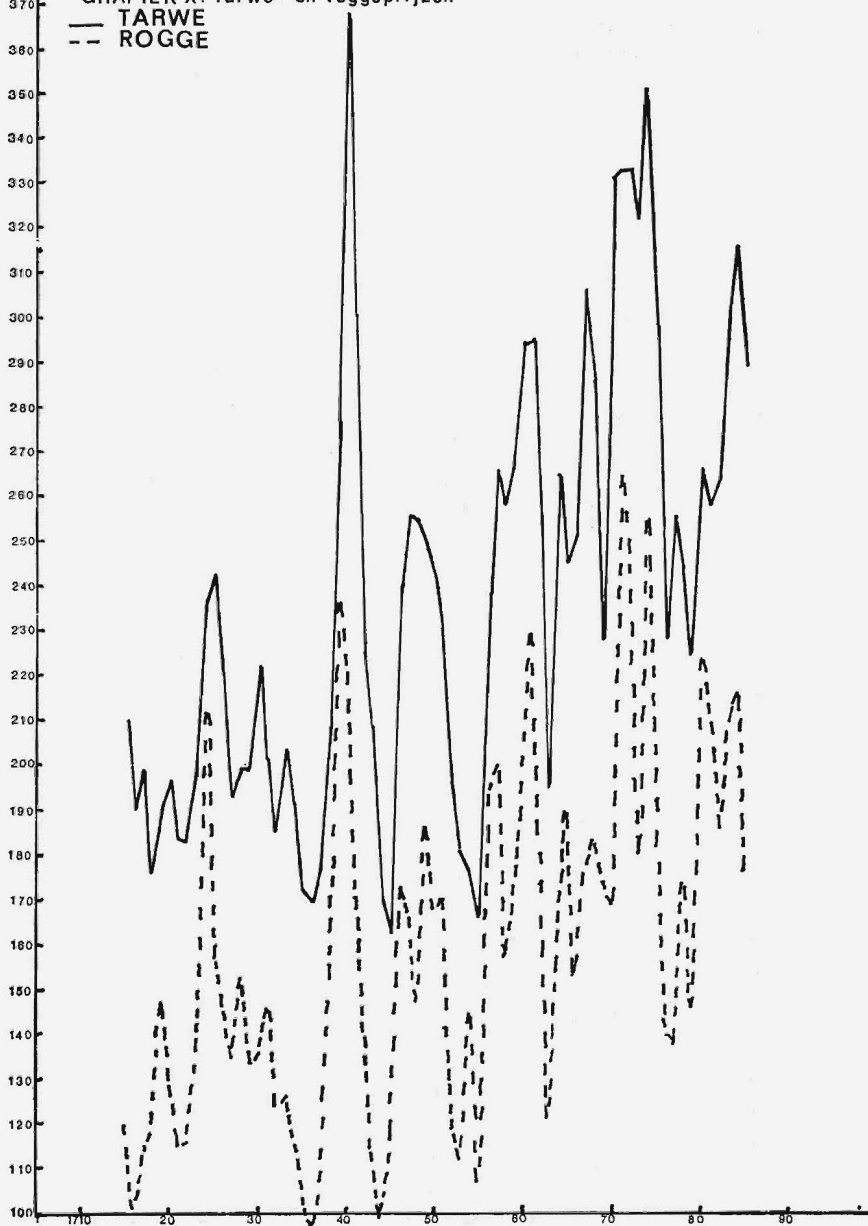
Tenslotte zijn er een aantal plaatsen waarvan de grafieken de geest van de oude tijd ademen, Itteren, Valkenburg, Borgharen, Schimmert, Bemelen en Eijsden.⁴⁹ In deze plaatsen zijn de sterftepieken frequenter en zorgen regelmatig voor een sterfte-overschot. In grafiek VI, VII en VIII zijn van de drie demografische patronen voorbeelden weergegeven. Dat deze verschillen tussen de plaatsen uitwerking heeft gehad op de gemoedsgesteldheid van de bevolking lijkt aannemelijk. Op grond van het nu bestudeerde materiaal is er geen bevredigende verklaring te geven voor de onderlinge verschillen tussen de plaatsen, noch territoriaal, noch sociaal, noch economisch, noch demografisch. In grafiek IX zijn dopen, huwelijken en overlijden weergegeven. Voor elke curve werden de waarden van die plaatsen, waarvan de respectieve gegevens volledig waren, samengegeld. Duidelijk blijkt bij een

⁴⁸ Ruwet, a.w., p. 462.

⁴⁹ Beek is achterwege gelaten daar hier de begraafcijfers ontbraken.

GRAFIEK X. Tarwe- en roggeprijsen

eerste vergelijking dat de huwelijken het minst aan schommelingen onderhevig waren. Het rustige beeld hiervan contrasteert scherp met de curve der begravenen. De dopen liggen tussen deze twee uitersten. De verklaring voor de verschillen is waarschijnlijk dat het trouwen bewust gebeurde, het beslissen over het krijgen van een kind gedeeltelijk bewust en het sterven een grootheid was die volledig in handen van de omstandigheden lag.

De doop- en begraafcijfers blijken elkaars tegenbeeld te gaan vormen op het moment dat de cijfers uitersten gaan bereiken. Een duidelijk voorbeeld zijn de jaren 1717, 1742, 1745, 1755 en 1776. In deze jaren zien we een hoog geboortecijfer begeleid door een laag sterfte-aantal. Het omgekeerde geval doet zich voor in 1722-23, 1739-40, 1747, 1770-72 en 1781-82. De grote sterfte in 1748 is te verklaren uit de oorlogsomstandigheden. Duidelijk reageerden de mensen op ongunstige situaties, waarbij de sterfte toeneemt, door een beperking van de geboorten. Het minder worden van het aantal geboorten is een moeilijk te verklaren verschijnsel; allereerst kan er sprake zijn van een bewuste onthouding teneinde minder monden te hoeven voeden in moeilijke tijden. Hierbij dringen zich ook de moeilijk te achterhalen anti-conceptie methodes op. In hoeverre zij een rol speelden bij een bewuste gezinsbeperking laat zich nauwelijks meer vast stellen. Een andere verklaring kan zijn dat als gevolg van slechte voedselomstandigheden de vruchtbaarheid van de inwoners van het gebied afneemt.⁵⁰ Tenslotte kan het aantal geboorten minder worden als indirect gevolg van het minder huwen. Het huwelijkspeil is hoog in kenmerklijk voorspoedige jaren van veel dopen en weinig begraven. Evenzo het omgekeerde geval. Let wel, een geboortepiek van het ene jaar kan het gevolg zijn van een huwelijkspeik uit het voorafgaande jaar. Het jaar 1757 valt verder nog op door een hoog sterftcijfer gepaard aan een lage huwelijksfrequentie.

De conjuncturele invloeden van de graanprijzen — rogge en tarwe waren de voornaamste voedingsmiddelen voor het gewone volk — zullen zeker van belang zijn geweest voor de schommelingen op demografisch gebied, zoals we reeds zagen. In hoeverre leert een vergelijking met grafiek X. De crises in de demografische ontwikkeling vinden we inderdaad grotendeels terug bij de graancurves, hier in de vorm van hoge prijzen. Samenvattend kunnen uit de grafieken van

⁵⁰ Houtte, G. van, Leuven in 1740, een crisisjaar; economische, sociale en demografische aspecten, Leuven, 1962.

dopen, trouwen, begraven en graanprijzen de volgende jaren als kritiek worden aangewezen: 1724-25, 1739-40, 1747, 1760-61 en 1770-71.

6. De tellingen uit de Franse tijd

Eigenlijk vallen de Franse tellingen van 1796 en 1799 buiten onze periode. Ze worden hier toch behandeld aangezien ze waarschijnlijk een representatief beeld vormen van de bevolkingssamenstelling en opbouw voor het laatste kwart, misschien zelfs de laatste helft van de achttiende eeuw. De eerste systematische volkstelling in gebieden van het tegenwoordige Nederland werd gehouden in 1796. In het Departement van de Nedermaas, waaronder het Staats Land van Valkenburg kwam te behoren, werd deze telling gehouden op grond van artikel II van de wet van 10 Vendémiaire An IV, 2 oktober 1795. De tellijsten zijn per kanton bewaard gebleven⁵¹ en leveren in vergelijking met het gebrekkige materiaal van de 18de eeuw een overvloed aan gegevens, zoals beroep, leeftijd, gezinsbouw etc.

Voor ons zijn van belang de kantons Heerlen (Heerlen, Voerendaal, Nieuwenhagen), Eijsden (Eijsden), Meerssen (Meerssen, Beek, Geulle, Bunde, Borgharen, Itteren) en Valkenburg (andere plaatsen). Per wooneenheid wordt het aantal kinderen beneden de 12 jaar vermeld. De inwoners boven die leeftijd worden aangegeven met leeftijd, geslacht, beroep en datum van vestiging. Met Roebroek⁵² zijn we van mening dat er geen gedetailleerde richtlijnen aan de tellers gegeven zijn. Soms heeft men de lijsten in het Frans, dan weer in het Nederlands ingevuld. Voor de verschillende beroepen zijn er diverse benamingen en in sommige plaatsen wordt alleen het beroep van het hoofd van het huishouden gegeven.

Voor het jaar VIII (\pm 1799) beschikken we verder over de aantallen getrouwen en ongetrouwen per geslacht.⁵³ Over de betrouwbaarheid van de tellingen dient gezegd dat die over het algemeen als aanvaardbaar wordt beschouwd.⁵⁴ Toch blijkt in het Departement van de Nedermaas de uitkomst van de telling van 1796 substantieel te verschillen van die van 1799. Dit probleem kwam reeds aan de orde.

⁵¹ RAM, FA, 1030-1062.

⁵² Roebroek, a.w., p. 73.

⁵³ RAM, FA, 1065.

⁵⁴ Van der Woude, a.w., p. 95.

Hoe dan ook, wat betreft de secundaire gegevens biedt de volkstelling van 1796 veel rijker materiaal. Bij de hieronder volgende analyse beschouwen we de gegevens als zeker zo betrouwbaar als de visitatieverslagen en de DTB-cijfers van de 18de eeuw.

6.1. DE LEEFTIJDOPBOUW

Aan de hand van de tellijsten van 1796 werd per persoon de leeftijd opgenomen in een van de volgende groepen: 0-12, 13-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51-60, 61-70, 71-80, 81-90. De leeftijdsgroep boven de 90 jaar kwam slechts zo sporadisch voor dat verwerking achterwege gelaten werd. Bij deze indeling is geen onderscheid gemaakt naar geslacht aangezien vooral de vorm van het bevolkingsdiagram en eventuele lacunes hierin onze aandacht trokken. Studies waarbij wel de leeftijdsopbouw per geslacht werd bekeken, leren ons dat de getalsverhouding tussen mannen en vrouwen vrijwel evenwichtig is en dus de hier gevonden bevolkingsopbouw er niet door vertekend wordt.⁵⁵ De hieronder volgende tabel geeft een overzicht van de leeftijdsopbouw per plaats.

Tabel 11: De leeftijdsopbouw per plaats in %

plaats	0-12	13-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90
Amby	32	14	10	15	12	7	7	2	1
Beek	31	12	16	16	10	7	5	2	1
Bemelen	43	4	7	15	8	5	9	7	2
Berg	31	10	10	14	14	9	9	2	1
Borgharen	32	11	15	16	9	7	8	2	—
Bunde	39	11	12	13	8	7	7	3	—
Eijsden	32	12	17	16	11	6	4	2	—
Geulle	34	14	13	13	10	7	5	3	1
Heerlen	35	13	16	13	9	7	4	2	1
Houthem	35	13	11	13	11	7	6	4	—
Hulsberg	33	12	16	12	11	7	6	2	1
Itteren	29	9	10	21	8	7	5	10	1
Klimmen	34	14	12	9	13	10	6	1	1
Meerssen	30	15	15	14	11	7	5	2	1
Nieuwenhagen	33	14	15	14	9	7	6	2	—
Schimmert	31	14	14	15	10	7	5	2	1
Ulestraten	32	13	12	13	12	9	7	2	—
Valkenburg	29	12	16	13	12	8	5	4	—
Voerendaal	33	15	15	14	9	7	5	2	—
TOTAAL	33	13	15	14	10	7	5	3	—

⁵⁵ Roebroek, a.w., p. 98. Zie ook zijn verwijzing.

De getotaliseerde leeftijdsgegevens, ook omgewerkt tot percentages, leveren een bevolkingsdiagram op dat veel gelijkenis vertoont met de opbouw zoals die ook in het Land van Montfort werd aangetroffen.⁵⁶ Het taps toelopende diagram is typerend voor een jonge, snel groeiende bevolking.⁵⁷ Het zal duidelijk zijn dat de leeftijdsgroep 13-20 het pyramidebeeld iets verstoort daar er hier slechts sprake is van acht in plaats van tien jaren. Verlaten we nu het totaalbeeld en concentreren we ons op de ontwikkeling per plaats, dan valt op dat de leeftijdsgroep 21-30 in negen plaatsen een kleiner percentage inneemt dan de groep van 31-40, hetgeen niet past in het geschetste pyramideverloop. Dit is een gevolg van de crisis van 1770-71 die leidde tot een grote kindersterfte en tot een geboortevermindering.

Bemelen en Itteren wijken af van het beeld der andere plaatsen. Duidelijk hebben hier de crises van 1740-41, 1747-48, 1770-71 en rond 1780 hun sporen nagelaten. Er zij nogmaals op gewezen dat, zoals eerder geconstateerd werd, deze plaatsen een demografisch patroon 'type ancien' vertoonden, waarbij in crisistijden het wankel evenwicht tussen sterfte en geboorte fors doorsloeg ten voordele van de sterfte. Aangezien beide plaatsen erg klein zijn zal hier het zogenaamde inhaaleffect na een crisis minder snel de opengevallen plaatsen opvullen. Het zal duidelijk zijn dat, als in Bemelen en Itteren een in vergelijking met andere plaatsen groot percentage inwoners in de leeftijdsgroep 71-80 zitten, dit slechts relatief groot is daar enkele andere leeftijdsgroepen onnatuurlijk gereduceerd zijn.

Tot slot leert deze leeftijdsindeling dat de werkwijze, om het aantal communicanten ofwel inwoners boven de 12 jaren op twee-derde van de bevolking te stellen, door deze getallen gerechtvaardigd wordt. Vrijwel alle plaatsen vertonen een groep van 0-12 jarigen die rond de 33 % schommelt.

6.2. DE GROOTTE DER HUISHOUDENS

Bij de telling van 1796 groepeerde men de inwoners per leefeenheid of huishouden. Alleen de plaats Geulle vormt hierop een uitzondering, waarschijnlijk door willekeur van de teller. Voor de andere plaatsen kan op grond van deze telling de gemiddelde grootte van de huishoudens berekend worden door het aantal inwoners te delen door het

⁵⁶ Idem.

⁵⁷ Slicher van Bath, Overijssel, a.w., p. 88.

aantal huishoudens. Voor de moderne tijd is de grootte van het huishouden vrijwel altijd gelijk aan de twee ouders plus hun kinderen. In de achttiende eeuwse samenleving gaat dit niet zonder meer op. Hofstee's theorie over het ambachtelijk agrarisch voortplantingspatroon werpt licht op de moeilijkheden in deze.⁵⁸

De schaarste van de bestaansmiddelen eiste een inperking van het kindertal. Deze beperking in huwelijksvruchtbaarheid werd langs twee wegen bereikt; allereerst bleef een deel van de jonge mensen ongetrouwd, maar bovendien lag de huwelijksleeftijd vrij hoog. In het licht van het agrarisch ambachtelijk voortplantingspatroon wordt deze gang van zaken verklaarbaar. Het eigene van dit patroon is namelijk net het afstellen of uitstellen van een huwelijk tot de tijd dat er voldoende bestaansmiddelen voor het nieuwe gezin voorhanden zijn. In de praktijk betekende dit, dat vaak alleen de oudste zoon in een boerengezin trouwde en dan nog alleen als de vader niet meer in staat was zijn bedrijf verder te leiden. De andere kinderen bleven als ongetrouwde ooms of tantes bij hun oudste broer inwonen, reden waarom we hier liever van huishoudens dan van gezinnen spreken. Tabel 12 geeft inzicht in de gemiddelde grootte van de huishoudens in de plaatsen van Staats-Valkenburg. De plaatsen Beek, Berg, Nieuwenhagen en Meerssen vallen op door een relatief hoog aantal mensen per huishouden, temeer daar Philips voor het hele gebied van de tegenwoordige provincie Nederlands Limburg de gemiddelde gezinsgrootte schat op ongeveer 5.⁵⁹ De mogelijkheid bestaat dat in deze plaatsen per wooneenheid geteld is en daarbij wellicht twee huishoudens onder één dak samengevoegd zijn.

Voor een aantal plaatsen is vergelijkingsmateriaal uit andere jaren aanwezig. Berg heeft in 1712 6.4 mensen per huishouden⁶⁰, waardoor een opvallende constantheid wordt gesuggereerd in vergelijking met 1796. In Eijsden wordt in 1698 een grootte van 4.9 gevonden, hetgeen in 1796 teruggelopen is tot 4.2.⁶¹ Ook de plaats Heerlen geeft een geleidelijke daling te zien van 5.4 in 1754 via 5.3 in 1774 naar 5.2 in 1796. Hulsberg, Klimmen en Schimmert vertonen eveneens een daling

⁵⁸ Hofstee, E. W., Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw, Akademiedagen VII, Amsterdam, 1954, p. 59-100.

⁵⁹ Philips, a.w., p. 38-39.

⁶⁰ Idem, p. 40

⁶¹ RAM, LVO, 5583. Het betreft hier een lijst van inwoners en datgene wat ze produceerden in 1698. In totaal waren er 772 'eters' en 159 gezinnen.

tijdens de 18de eeuw, aangezien deze drie plaatsen in 1729 een aantal van 6.0 mensen per huishouden noteerden. De hoge waarde van Nieuwenhagen in 1796 is verklaarbaar, gezien de stijgende trend die aangegevoerd wordt als men ziet, dat in 1753 4.9 en in 1774 5.2 de gemiddelde grootte van de huishoudens was. Valkenburg tenslotte vertoonde een zeer lage waarde van 3.5 in 1740. De crisis van dit jaar zal hieraan waarschijnlijk niet vreemd zijn, zodat 5.1 in 1796 de normale waarde lijkt weer te geven.

Tabel 12: Grootte der huishoudens Staats-Valkenburg in 1796

plaats	totaal	12 +	12— ⁶²
Amby	4.7	3.2	1.5
Beek	8.9	5.8	3.1
Bemelen	5.3	3.0	2.3
Berg	6.3	4.3	2.0
Borgharen	4.4	3.2	1.2
Bunde	5.1	3.5	1.6
Eijsden	4.2	2.9	1.3
Heerlen	5.2	3.5	1.7
Houthem	4.9	3.4	1.5
Hulsberg	5.3	3.7	1.6
Itteren	4.6	3.3	1.3
Klimmen	5.2	3.5	1.7
Meerssen	6.0	4.5	1.5
Nieuwenhagen	7.7	5.4	2.3
Schimmert	5.1	3.6	1.5
Ulestraten	5.3	3.7	1.6
Valkenburg	5.1	3.5	1.6
Voerendaal	5.4	3.3	2.1
TOTAAL	5.5	3.7	1.7

Willen we Hofstee's theorie toetsen aan de situatie in Staats-Valkenburg, dan zullen we ons voornamelijk moeten concentreren op de volwassenen per gezin. Een indicatie hiervoor kan zijn de personen boven 12 jaar, die apart vermeld staan. Vast staat dat hiermee ook een aantal kinderen boven de 12 jaar, als inwonende broers, zusters, knechten of meiden, worden meegeteld. Met dit bezwaar voor ogen vindt men

⁶² Totaal = totaal inwoners: totaal huishoudens.

naast twee 'ouders' gemiddeld nog 1.7 volwassene per gezin. Weer vertonen de drie eerder genoemde plaatsen Beek, Berg en Nieuwenhagen opvallend hoge waarden. Als de huishoudens in een plaats groter zijn, blijkt dit dus niet (alleen) aan het kindertal te liggen, maar (ook) aan een groter aantal volwassenen.

Door het aantal mensen boven de 12 jaar af te trekken van het totaal aantal mensen per huishouden, vinden we het gemiddeld aantal kinderen onder de 12 jaar per huishouden. Hier voegen Bemelen en Voerendaal zich bij de plaatsen met een hoog kindertal. Het zal duidelijk zijn dat het gemiddeld kindertal hoger zal komen te liggen, indien ook de kinderen boven de 12 meegeteld worden. Toch zal een vergelijking met het aantal kinderen per huwelijk (zie pag. 87) duidelijk maken dat de zuigelingen- en kindersterfte grote proporties aannemen in ons gebied. Gemiddeld werden 4.3 kinderen geboren per huwelijk en de mogelijkheid is gering dat er nog 2.6 kinderen boven de 12 jaar aanwezig waren per huishouden.

Concluderend vinden we voor Staats-Valkenburg een gemiddelde grootte van de huishoudens van 5.5, hetgeen iets hoger ligt dan het door Philips gesuggereerde algemeen gemiddelde voor heel Limburg. Het Land van Montfort had huishoudens die gemiddeld 4.8 personen telden.⁶³ Voor het tegenwoordige Limburgse gebied is er dus inderdaad een schommeling rond de 5 personen per gezin te signaleren in de 18de eeuw. Vergelijking met andere streken in de Republiek laat zien dat er ook hier overeenkomst met Overijssel is; deze streek had een gezinsgrootte van 5.3. De Veluwe met 4.5, Friesland met 3.8 en Noord-Holland met 3.7 hadden, zoals te verwachten was, een kleiner huishouden.⁶⁴

Van de 5.5 inwoners per huishouden in Staats-Valkenburg waren er 3.7 ouder dan 12 jaar. Als het huishouden meer personen herbergt, blijkt dit ten dele veroorzaakt te worden door het aantal volwassenen, te weten ongetrouwde broers en zusters en dienstpersoneel. Al met al lijkt het ambachtelijk agrarisch voortplantingspatroon in Staats-Valkenburg toch geen duidelijk stempel op de gezinssamenstelling te hebben gedrukt. Van de 3.7 personen boven de 12 jaar moeten immers de ouders afgetrokken worden en van de resterende 1.7 nog de kinderen van deze ouders boven de 12 jaar en het aantal knechten en meiden. Het lijkt aannemelijk, mede gezien het vergelijkingsmateriaal

⁶³ Roebroeck, a.w., p. 94.

⁶⁴ Slicher van Bath, De demografische ontwikkeling, a.w., p. 315.

voor sommige plaatsen uit vroeger jaren, dat de huishoudens geleidelijk kleiner werden in de 18de eeuw. Dit kwam voornamelijk door het minder worden van het aantal ongetrouwde volwassenen. Het agrarisch ambachtelijk patroon lijkt in ons gebied dus eind 18de eeuw veel aan invloed te hebben ingeboet.⁶⁵

Wellicht biedt deze ontwikkeling een aanwijzing in de richting van een veranderende beroepsstructuur. Met het opkomen van werkgelegenheid in de industrie vervalt immers de noodzaak ongetrouwd te blijven.

6.3. DE MIGRATIE

Op enkele plaatsen zagen we reeds dat de migratie waarschijnlijk grote vormen heeft aangenomen in de achttiende eeuwse Nederlanden. Tevens werd duidelijk dat deze grootte moeilijk precies te achterhalen was; hierop vormen de plaatsen van Staats-Valkenburg geen uitzondering. Aanwijzingen nochtans verstrekt de telling van 1796. Naast geslacht, leeftijd en beroep vermeldde deze telling hoelang de bewuste persoon reeds in de plaats woonde. Aangezien er kennelijk geen gedetailleerde opdracht voor de telling is verstrekt, valt er weer een verschil in behandeling op voor de verschillende plaatsen. In sommige gemeenten wordt alleen vermeld of de persoon 'inheems' is of binnengekomen, in andere wordt de datum van intrede in de gemeente aangegeven, terwijl op een enkel telformulier zelfs de plaats van herkomst opgeschreven is.

Tabel 13:

Inbeemsen en binnengekomen personen Staats-Valkenburg, 1796

plaats	inheems	binnengek.	% inheems
Amby	206	84	72.1
Beek	921	274	77.1
Bemelen	43	41	51.2*
Berg	53	43	55.2
Bunde	214	96	69.0
Eijsden	210	32	86.8*
Geulle	477	84	85.0*
Heerlen	1723	792	68.5

⁶⁵ Eenzelfde constatering deed Slicher van Bath voor Overijssel, a.w., p. 112.

Hulsberg	149	25	85.6*
Itteren	41	4	91.1*
Klimmen	145	13	91.8*
Meerssen	470	99	82.6
Nieuwenhagen	449	127	78.0
Schimmert	568	171	76.9
Ulestraten	423	36	92.2
Valkenburg	72	47	60.1*
Voerendaal	239	87	73.0*
TOTAAL	6403	2055	75.7

(de met * gemerkte plaatsen vermelden alleen de gezinshoofden)

Tenslotte telt men nu eens alleen de hoofden der huishoudens, dan weer alle inwoners.

Door deze verschillen is een grondige analyse bemoeilijkt. Zoals uit de beschrijving van de gegevens reeds blijkt, is alleen mogelijk vast te stellen hoe groot de immigratie naar de plaatsen was. In tabel 13 zijn dus de aantallen weergegeven van mensen die uit de bewuste plaats geboortig waren, waarmee alle andere plaatselijk verschillende secundaire gegevens over datum van aankomst etc. achterwege blijven. Waar ook de plaats van herkomst vermeld stond, bleek de immigrant vrijwel altijd uit de Landen van Overmaas of onmiddellijk daaraan grenzende gebieden te komen.

Houthem en Borgharen hadden in hun tellijsten geen opgaven van immigranten en ontbreken dus in het overzicht. Zelden bleken overigens de gevonden aantallen personen overeen te komen met het totaal aantal inwoners, zoals dit in de verzamellijsten van de volkstelling vermeld wordt. Een reden te meer om het bevolkingscijfer van 1796 als te hoog te beschouwen? Voor dit onderdeel immigratie gaan we er evenals Roebroek⁶⁶ van uit dat er geen reden is te veronderstellen dat er van de ene groep minder mensen geteld werden dan van de andere, zodat er toch een representatief beeld ontstaat.

Een opvallend hoog aantal immigranten vertonen Berg, Bemelen en Valkenburg, een verschijnsel overigens waar geen plausibele verklaring voor aanwezig lijkt. Itteren, Klimmen en Ulestraten blijken niet veel immigranten aan te trekken. Ook hier kunnen slechts veronderstellingen over de oorzaak van dit verschijnsel worden gemaakt.

⁶⁶ Roebroek, a.w., p. 76.

Zo kan een gebrek aan mannen in de huwbare leeftijd er toe bijdragen, dat weinig vrouwen als echtgenote naar de woonplaats van de man worden gehaald. Ook kan het gebrek aan immigratie geweten worden aan de afwezigheid van grote boerderijen, die knechten en meiden uit de omringende streek konden aantrekken. Slechts meer gedetailleerde gegevens zouden een afdoende verklaring kunnen leveren.

Afgezien van de uitzonderingen blijkt een niet onaanzienlijk gedeelte van de bevolking van Overmaze, gemiddeld 24.3 %, niet geboortig uit hun woonplaats. Waarschijnlijk betreft het hier personen, die door hun huwelijk naar een andere plaats verhuisd zijn en ook dienstpersoneel, dat buiten zijn geboorteplaats emplooi vond. De voor dit gebied zo belangrijke gegevens omtrent emigratie zijn niet te achterhalen, tenzij men gebruik maakt van bronnen als de poortersboeken van Amsterdam, Haarlem, Leiden, Aken, Keulen, Eupen en Verviers. In hoeverre de situatie in Staats-Valkenburg aanleiding gaf tot het zoeken naar een betere omgeving, kunnen we dus alleen afleiden uit de cijfers in paragraaf 4.3. Dat, voor zover bekend uit de summier gegevens geen personen van veraf gelegen streken hun heil in de landen van Overmaas zochten, biedt echter een aanwijzing dat dit gebied weinig aantrekkelijke omstandigheden bood.

7. Conclusie

De demografische analyse van Staats-Valkenburg leert dat het gebied zich ontwikkelt als de zandgrondgebieden van Friesland en de Veluwe; er blijkt een gestage bevolkingsgroei te hebben plaats gevonden, nadat aan het begin van de eeuw eerst een lichte daling was opgetreden. De daling in de geboorten, die begin 18de eeuw in meerdere streken wordt gesignaleerd, doet zich ook hier voor, maar toch blijft er een geboorte-overschot. Vanaf 1735 neemt het aantal geboorten weer toe, hetgeen een structureel verschijnsel blijkt. Ook de huwelijken stijgen geleidelijk in aantal, met dien verstande dat duurtperiodes in de graanprijzen in de curven van de huwelijken duidelijk gereflecteerd worden. In vergelijking met huwelijken en geboorten stijgt het aantal sterfgevallen zeer snel. Tussen 1715 en 1785 verdubbelt dit aantal ruim. Uit dit cijfer blijkt duidelijk de steeds slechter wordende economische toestand van het gebied. Pas rond 1800 zal de economie zich dermate ontwikkelen dat hierin verandering komt. Als gevolg van deze toename in het aantal sterfgevallen worden de

geboorte-overschotten steeds kleiner, al blijven ze bestaan. Blijkens de gevonden bevolkingscijfers moeten, gezien de geboorte-overschotten, veel mensen uit het gebied geëmigreerd zijn om elders onder betere omstandigheden te kunnen wonen en werken. Typerend voor de slechte situatie is ook het moreel verval dat blijkt uit een verviervoudiging van het aantal onwettige geboortes gedurende de 18de eeuw. Op evenementieel niveau blijkt uit de verzamelde gegevens van dopen, trouwen, begraven en graanprijzen een aantal jaren als kritiek aan te wijzen: 1724-25, 1739-40, 1747, 1760-61 en 1770-71.

Per huwelijk wordt in Staats-Valkenburg gemiddeld één kind meer geboren als in het westen van het land. Dit waarschijnlijk door de katholieke geloofsleer veroorzaakte verschil zorgt ervoor dat de bevolking blijft stijgen ondanks de toenemende mortaliteit. Ook kan men van hieruit verklaren dat in de leeftijdsopbouw van de bevolking in 1796 een jonge, snel groeiende bevolking naar voren komt.

De bevolkingsontwikkeling in de Landen van Overmaas is niet exceptioneel. Zo vertoont de Veluwe een nagenoeg gelijk beeld. De armoede en werkeloosheid wordt wel acuter door een groot aantal geboorten. De misdadigheid in het gebied gedurende de 18de eeuw kan op grond van deze gegevens dan ook niet verwonderlijk worden genoemd.

J. J. G. LUIJTEN

Inventaris van het archief
van de vereniging „De Limburgsche Katholiekendag”
en van de overige papieren van J. J. H. Zeguers
1898-1944

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
1977

INHOUDSOPGAVE

	Bladzijde
INLEIDING	113
a. Geschiedenis der katholiekendagen in het algemeen	113
b. Geschiedenis van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag'	114
c. Herkomst en ordening der archieven	117
d. Verantwoording van de inventarisatie	119

	Inventaris nummers
I. Archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag', opgericht in 1899, 1899-1939, met gedeponeerde archieven van de 'Plaatselijke Regelingscommissie voor den 9den Katholiekendag te Maastricht', en de vereniging 'De Katholieke Pers', afdeling van 'De Limburgsche Katholiekendagen', opgericht in 1904, 1906-1908	1- 66
a. Archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag', opgericht in 1899, 1899-1939	1- 49
b. Gedeponeerd archief van de 'Plaatselijke Regelingscommissie voor den 9den Katholiekendag te Maastricht', 1907	50- 62
c. Gedeponeerd archief van de vereniging 'De Katholieke Pers', opgericht in 1904, 1906-1908	63- 66

II. Stukken door J. Zeguers ontvangen of opgemaakt als penningmeester van de Raad van Commissarissen (1918-1942) en van het Bestuur (1942-1943) van de Bouwvereniging 'St. Servatius' te Maastricht, 1918-1944, met retroacta, 1898-1917	67- 94
a. Stukken betreffende de Bouwvereniging 'St. Servatius' te Maastricht, opgericht in 1902, 1906-1944	67- 74
b. Gedeponoerd archief van de Vereniging 'Arbeiderswoningen' te Maastricht, opgericht in 1898, sinds 1920 onder bestuur van 'St. Servatius', 1898-1920	75- 94
III. Archief van de afdeling Woningcommissie van de 'Steuncommissie 1914' te Maastricht, 1914-1916	95-100
IV. Archief van het Leesgezelschap 'Dr. Schaepman' te Maastricht, opgericht in 1906 als 'Het Leesmuseum', 1906-1918	101-105
BIJLAGEN	Bladzijde
I. Lijst van deelnemende bonden, besproken onderwerpen en sprekers tijdens de Limburgse katholiekendagen	131
II. Lijst van boeken en overige archiefbescheiden over katholiekendagen bij het Sociaal Historisch Centrum	146

INLEIDING

A. GESCHIEDENIS DER KATHOLIEKENDAGEN IN HET ALGEMEEN

In 1848 werd in Mainz de 'Katholische Verein Deutschlands' opgericht op een algemene vergadering van de in dat jaar ontstane 'Pius-Vereine für religiöse Freiheit'. Deze bijeenkomst was de eerste 'Deutsche Katholikentag', voluit 'Generalversammlung der Katholische Vereine Deutschlands' en sinds 1872 'Generalversammlung der Katholiken Deutschlands', zo genoemd vanwege een verbod op verenigingen met een politiek doel. Dit doel was in het begin het terugwinnen van de invloed der katholieken in de door hen gewenste nationale staat, waartoe de in maart 1848 verkregen vrijheid van vergadering een mogelijkheid bood.

Tot 1861 was het thema vooral de opbouw der katholieke organisaties, zoals dit vijftig jaar later ook met de Limburgse katholiekendagen het geval zal zijn. Bijna alle katholieke organisaties danken hun ontstaan aan deze 'Katholikentage'. Van 1862 tot 1878 werden er ook richtlijnen gegeven voor de katholieke politiek, terwijl vanaf 1879 (Kulturkampf) ook praktische politieke kwesties, zoals de schoolstrijd, aan de orde kwamen.

Tot 1933 kwam men zo mogelijk jaarlijks bijeen. Na het verbod door de Nazi's in 1933 was er een onderbreking tot en met 1947. Vanaf 1950 worden de 'Deutsche Katholikentage' om de twee jaar gehouden. Het Duitse voorbeeld werd onder meer door Zwitserland en enige Franse gewesten gevolgd, evenals door België, waar in 1863 de eerste 'Assemblée générale des catholiques en Belgique' tot stand kwam.¹

¹ Geraadpleegde literatuur betreffende Duitse K.D.: Lexicon für Theologie und Kirche. Freiburg, 1961; Katholieke Encyclopedie. Amsterdam, 1936; J. de Jong, Handboek der kerkgeschiedenis, 3de dr. Utrecht-Nijmegen enz., 1937, dl. IV, p. 93-111

Wat Nederland betreft waren de Limburgse katholiekendagen, gestart in 1899, de oudste, gevolgd door de diocesane katholiekendag in Den Bosch van 1900, waarna meerdere diocesen of gewesten, zoals Twente, volgden. De eerste algemene Nederlandse katholiekendag werd in 1919 te Utrecht gehouden, op initiatief van het episcopaat. De bisschoppen wilden de Nederlandse katholiekendagen maken tot een manifestatie van het ook in het openbare leven sinds het begin der eeuw volwassen geworden katholieke volksdeel. Tevens vormden ze een mogelijkheid tot herstel van de eenheid hiervan, welke in het afgelopen decennium op het punt der sociale actie verloren dreigde te gaan.² De angst om meningsverschillen in eigen kring naar buiten te brengen werd oorzaak van soms geringe opkomst tijdens de talrijke vergaderingen, zoals bleek op de Nederlandse katholiekendag die in 1928 in Maastricht werd gehouden, waar Dr. Poels in een overigens niet geprogrammeerde vergadering van de werkliedenbond zijn rede 'Het probleem' hield.³ Hij waarschuwde hierin tegen conservatisme en supernaturalisme ten koste van de sociale zielzorg. Er werden in totaal zeven algemene Nederlandse katholiekendagen gehouden: in 1919 te Utrecht ('De taak der kerk in den komenden tijd'); in 1922 te Nijmegen ('De katholieke solidariteit'); in 1925 te 's-Gravenhage ('De betekenis van het katholicisme voor de beschaving in Nederland'); in 1928 te Maastricht ('Het koningschap van Christus'); in 1931 te Amsterdam ('Het christelijk familieleven'); in 1934 te 's-Hertogenbosch ('Het gezag') en tenslotte in 1937 te Utrecht ('De eer van God').⁴

B. GESCHIEDENIS VAN DE VERENIGING 'DE LIMBURGSCH KATHOLIEKENDAG'⁵

Nederlanders, die deelgenomen hadden aan de Duitse katholieken-

² L. J. Rogier en N. de Rooy, In vrijheid herboren. 's-Gravenhage, 1953, p. 460-485 en 622-623.

³ Dr. Poels. Een zestal redevoeringen. Kerkrade, 1935, p. 157-201; J. Colsen, Poels. Roermond-Maaseik, 1955, p. 405-407.

⁴ Geraadpleegde literatuur betreffende Nederlandse K.D.: Katholieke Encyclopedie o.c.; Verslagen van de 1ste-7de Nederlandse K.D., 1919-1937; L. J. Rogier o.c., hfst. IV-V passim.

⁵ Geraadpleegde literatuur betreffende Limburgse K.D.: Programmaboekje van de 21ste L.K.D., 1924 (inv. nr. 30); L. J. Rogier o.c., hfst. III-V passim; J. Colsen o.c., passim.

dag te Krefeld in augustus 1898, bespraken tijdens het 'Eerste R.K. Congres van Drankbestrijders' op 10 oktober van dat jaar te Utrecht het idee een Nederlandse katholiekendag te houden. Dit leek niet haalbaar. In de Limburgse dagbladen suggereerde men om dan toch een Limburgse katholiekendag te houden. Een concrete bespreking van dit idee kwam tot stand op initiatief van de Reuverse pastoor J. Vrancken op 13 februari 1899. Aanwezig waren: Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, Mr. F. Bolsius, P. Verheggen, Th. van de Marck en J. Vrancken.

Men kwam tot het plan de bestaande katholieke sociale organisaties hun jaarlijkse algemene vergadering in dezelfde plaats en op dezelfde dag te laten houden, na afloop waarvan men gezamenlijk kon vergaderen.

Op 15 en 16 augustus 1899 werd volgens dit plan de 'Eerste Limburgsche Bondsdag' gehouden, met als deelnemers: de R.K. Onderwijzersbond, de R.K. Landbouwbond en de voor dit doel in de Provinciale Bond van Kruisverbonden samengevoegde plaatselijke Kruisverbonden. 1200 congressisten namen er aan deel, waaronder de Limburgse gouverneur Jhr. Mr. G. Ruys de Beerenbrouck. Waarom de Roermondse bisschop Mgr. J. H. Drehmanns niet aanwezig was, is uit de literatuur niet duidelijk. Deze verscheen wel tijdens de tweede Bondsdag in 1900 te Roermond en herdoopte deze tot 'Limburgsche Katholiekendag'. De Limburgse R.K. Volksbond, in dat jaar tot stand gekomen uit de vereniging van plaatselijke R.K. Volksbonden en Werkliedenverenigingen, was deelnemer naast de drie bonden van het jaar daarvoor.

Een reglement, dat behoudens kleine wijzigingen tot 1924 geldig zou blijven, werd goedgekeurd door afgevaardigden der bonden op 24 maart 1901. Als doel van de Limburgse katholiekendagen werd hierin gesteld: 'Bevordering en toepassing van de katholieke beginselen in het openbare leven en vermeerdering van aantal en bloei van de Limburgse bonden'. Er werd tevens een 'Vaste Commissie' benoemd, welke volgens het reglement moest bestaan uit minstens 25 leden en waar rechtens voorzitter, secretaris en een bestuurslid van de aangesloten bonden zitting in hadden. De Commissie diende uit haar midden een dagelijks bestuur te kiezen. Het eerste dagelijks bestuur werd gevormd door: Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck uit Maastricht, voorzitter; G. J. Beckers uit Roermond, secretaris; J. Claessen uit Sittard, J. Schaepkens van Riepst uit Maastricht, Th. Verheggen uit Buggenum en J. Vrancken uit Reuver,

leden. Het reglement voorzag tevens in een 'Eere-Comité', waarvan het lidmaatschap verleend werd aan de leden van Gedeputeerde Staten en aan de Limburgse afgevaardigden in de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. De vaste commissie had tot taak om plaats, dag en programma van de katholiekendagen vast te stellen, in overleg met een plaatselijk regelingscomité, te benoemen uit de voornaamste ingezetenen der telkens wisselende plaatsen. Het plaatselijke comité diende voor dekking der kosten zorg te dragen. Een reglement voor de afdelingsvergaderingen, in werking sinds 1902, regelde o.m., dat er in de afdelingsvergaderingen slechts één inleider zou zijn, die vooraf zijn conclusies aan de bonden moest opgeven, zodat deze debaters konden aanwijzen.

De vereniging kreeg koninklijk goedgekeurde statuten in 1924. Bij de omschrijving van het doel verviel de bevordering van het verenigingsleven, deels een reeds bereikt doel, deels ook vanwege interne controversen bij diverse bonden. De vaste commissie werd vervangen door een bestuur, aangewezen door de bisschop en de gewone leden: standsorganisaties en verenigingen met een groot maatschappelijk belang.

De bisschop wees vijf leden van het bestuur aan, elk der gewone leden een. Uit de leden van het bestuur wees de bisschop tevens de voorzitter en ondervoorzitter aan. Naast gewone leden kwamen er ook buitengewone leden, die jaarlijks minstens f 1,— doch minder dan f 25,— bijdroegen, terwijl begunstigers, die jaarlijks minstens f 25,— betaalden, een derde groep van leden vormden. Overigens brachten deze statuten, die tot en met de laatste dag in 1938 geldig bleven, geen wijziging in de organisatie der katholiekendagen.

In bijlage I wordt een overzicht gegeven van de deelnemende bonden en van de besproken onderwerpen. Tot en met 1905 waren dit voor de afzonderlijk vergaderende bonden kenmerkende onderwerpen. Vanaf 1906 werd in de algemene en afdelingsvergaderingen één onderwerp behandeld, hoewel er nog specifieke verschillen bleven bestaan tot 1911.

In een overzicht van de ledentallen der aangesloten bonden van 1900-1912 kan men een grote groei constateren, hetgeen een van de doelstellingen van de katholiekendagen was.⁶ Wat de overige activiteiten betreft dient nog gewezen te worden op de oprichting van de afdeling 'De Katholieke Pers' in 1904 te Sittard, waarvan

⁶ Vlugschrift van de Katholieke Sociale Actie in Nederland, 1912 (inv. nr. 9).

het archief als gedeponerd archief in de inventaris beschreven wordt. Het doel hiervan was propaganda voor katholieke lectuur, wering van socialistische, liberale en neutrale bladen en oprichting van volksbibliotheken. Het secretariaat was gevestigd in de 'Stichting De Stuers' te Maastricht evenals dat der katholiekendagen.

In 1908 en 1909 bemiddelde het bestuur van de 'Limburgsche Katholiekendagen' tussen Volksbond en Mijnwerkersverenigingen, welke laatsten afzonderlijk wilden deelnemen, terwijl de Volksbond liever aansluiting bij haar afdeling had gezien. Ook de zogenaamde 'voorvergaderingen' van de Werkliedenbond van 1913 tot 1926 dienen hier vermeld te worden. In tegenstelling tot de overige vergaderingen in die periode werden hier aktuele onderwerpen aan de orde gesteld op sociaal terrein.

Voor een overzicht van bestuurs- en commissieleden raadplege men de programmaboekjes, waarin tevens de teksten van reglementen en statuten zijn opgenomen en vanaf 1907 ook gegevens over heden en verleden van de organisatieplaatsen.

C. HERKOMST EN ORDENING DER ARCHIEVEN

De onderhavige archieven zijn nagenoeg geheel afkomstig uit de nalatenschap van J. J. H. Zeguers (1880-1959). Deze was van 1901 tot 1916 ambtenaar bij de tweede afdeling van de Provinciale Griffie te Maastricht en van 1916 tot 1945 gemeenteontvanger aldaar. In het katholieke sociale leven vervulde hij tal van bestuursfuncties, vooral uitvoerende, hetgeen het grote aantal bij hem gedeponerde archieven verklaart. Zijn functies met betrekking tot de overgedragen archieven zijn in enkele korte zinsneden bij het betreffende archief vermeld. Alleen een notulenboek van de 'Limburgsche Katholiekendag' (inv.nr. 1) en enige andere stukken, toegevoegd aan diverse inv.nrs. hiervan werden reeds vroeger aan het Sociaal Historisch Centrum overgedragen, in elk geval voor zijn overlijden, maar mogelijk niet door hemzelf. Dit gedeelte van het archief werd reeds vroeger beschreven onder eenheidsadministratienummer 42. De overdracht der overige papieren en van de boeken werd gedaan door zijn echtgenote Mevr. Zeguers-Hardy en hun dochter Mej. D. P. M. H. Zeguers in 1975 n.a.v. de verbouwing van het pand Papenweg 108 (v.h. 84) te Maastricht, waar het archief ook gevormd was. Na de dood van J. J. H. Zeguers waren de archieven in grote wan-

orde geraakt. Dit vertraagde en bemoeilijkte de ordening. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hierdoor stukken voorgoed verloren zijn gegaan. De heer M. H. A. I. Schrammen verleende zijn medewerking bij een eerste globale ordening, waarvoor hier dank wordt betuigd. Hierbij werden allereerst de stukken betreffende de Limburgse katholiekendagen afgesplitst van de overige papieren en aangevuld met de reeds vroeger overgedragen bescheiden.

Vormt het archief van de 'Limburgsche Katholiekendag' een volledig zelfstandig geheel, de overige papieren uit de nalatenschap van J. Zeguers kunnen slechts in samenhang met elders berustende archieven bezien worden. Ze vormen wel een min of meer afgerond geheel, maar zijn overigens gedeelten van elders berustende archieven, of archieven, waarvan de taken op andere lichamen zijn overgegaan. Voor de geschiedenis er van verwijzen wij naar deze archieven en de eventuele literatuur hierover. Men raadplege tevens de inventaris. De onder II A beschreven stukken werden door J. Zeguers ontvangen of opgemaakt in zijn functie als penningmeester van de bouwvereniging 'St. Servatius', opgericht in 1902, waarvan het archief zich bevindt bij de 'Samenwerkende Bouwverenigingen' te Maastricht. Het onder II B beschreven archief van de 'Vereniging Arbeiderswoningen' te Maastricht, opgericht in 1898, werd blijkens de stukken in 1920 door 'St. Servatius' overgenomen. De geschiedenis van beide bouwverenigingen wordt uitvoerig behandeld in J. Cornips, 50 jaar Bouwvereniging 'St. Servatius' Maastricht 1902-1952. Voor het onder III beschreven archief van de afdeling Woningcommissie der 'Steuncommissie 1914' te Maastricht verwijzen we naar het Stadsarchief te Maastricht, waar dit archief zich bevindt. De 'Steuncommissie 1914', opgericht door Burgemeester en Wethouders, Burgerlijk Armbestuur en Armenraad bestond tot 1919, terwijl de afhandeling tot 1923 duurde. De inventaris bevat geen stukken van de 'Woningcommissie', waardoor het onderhavige archief een onvolledige rest hiervan vormt. Tenslotte dient het onder IV beschreven archief van het Leesgezelschap 'Dr. Schaepman' gezien te worden in samenhang met het archief van de 'R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek' te Maastricht, nu een afdeling van de Stadsbibliotheek. Wegens voorbereidingen tot de verhuizing hiervan kon dit archief niet geraadpleegd worden.

D. VERANTWOORDING VAN DE INVENTARISATIE

Na splitsing van de afzonderlijke archieven bleek alleen het onder II B beschreven archief van de 'Vereniging Arbeiderswoningen' niet grotendeels door Zeguers zelf gevormd te zijn, hetgeen de inventarisatie vergemakkelijkte, en een indeling rond de functies van Zeguers voor de hand deed liggen. Wat de indeling der afzonderlijke archieven betreft, staan algemene stukken steeds voorop, gevolgd door de stukken betreffende activiteiten, welke zo mogelijk dossiersgewijze geordend zijn, terwijl de stukken betreffende de financiën en diverse onderwerpen het sluitstuk vormen. Als laatste inventarisnummer werd een lijst van overgedragen boeken en tijdschriften, welke in de bibliotheek van het Sociaal Historisch Centrum geplaatst zijn, toegevoegd aan het archief van het Leesgezelschap 'Dr. Schaepman'. Deze belicht de achtergronden van J. Zeguers als bestuurslid hiervan en van de R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek. De onderzoeker kan zich met behulp van deze lijst een indruk vormen van de samenstelling van zijn persoonlijke bibliotheek en wellicht mede daardoor het inzicht verdiepen in de motieven van een van de drijvende krachten van de Limburgse katholiekendagen en in de tijdsgeest, waarbinnen zijn activiteiten plaats vonden.

De stukken door J. J. H. Zeguers ontvangen of opgemaakt als secretaris van het kerk/schoolbestuur van de St. Petrus parochie te St. Pieter-Maastricht over de periode 1931-1949 werden oorspronkelijk bij de inventarisatie betrokken. Op verzoek van de bruikleengeefster en het kerkbestuur werden deze stukken, welke voornamelijk handelen over personeels- en bouwaangelegenheden, aan het kerkbestuur van Sint-Pieter overgedragen.

Bijlage I, waarin de afzonderlijke katholiekendagen, de deelnemende bonden, de sprekers en het besprokene is opgenomen, maakt een index overbodig.⁷ De in bijlage II opgenomen lijst van boeken en archieven over de katholiekendagen, voorzover aanwezig in het Sociaal Historisch Centrum, leek ons nuttig vanwege de aanwezige teksten van gehouden spreekbeurten en de verslagliteratuur van de Limburgse en de overige katholiekendagen.

De totale omvang der archieven bedraagt 1,2 meter, terwijl circa drie meter boeken en tijdschriften zijn beschreven in genoemde lijst.

⁷ Samengesteld uit gegevens in de inv. nrs. 9 en 11-35 en in bijlage II.

INVENTARIS

I. Archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag', opgericht in 1899, 1899-1939, met gedeponeerde archieven van de 'Plaatselijke Regelingscommissie voor den 9den Katholiekendag te Maastricht', 1907 en de vereniging 'De Katholieke Pers' afdeling van 'De Limburgsche Katholiekendagen', opgericht in 1904, 1906-1908

In 1907 was J. Zeguers secretaris van de Regelingscommissie voor de katholiekendag te Maastricht. Het archief hiervan is hierna onder B als gedeponeed archief beschreven. In hetzelfde jaar werd hij secretaris van 'De Limburgsche Katholiekendagen' welke functie hij bleef vervullen tot en met de feitelijke opheffing na de katholiekendag te Sittard van 1939. Als zodanig was hij tevens secretaris van 'De Katholieke Pers', waarvan het archief hierna onder C als gedeponeed archief beschreven is.

a. Archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag', opgericht in 1899, 1899-1939

- 1 Notulenboek der vergaderingen van de Permanente Commissie, 1903-1918, en het Dagelijks Bestuur, 1903-1939, waarin opgenomen verslagen van de katholiekendagen van 1903 en 1904 en circulaires, 1902-1906 1 deel
- 2 Briefwisseling betreffende vergaderingen van de Permanente Commissie en het Dagelijks Bestuur, 1907-1939 (fragm.) 1 omslag
- 3 Stukken betreffende het lidmaatschap van de besturen en het Erecomit , 1901-1939 (fragm.) 1 omslag

- 4 Brief van pastoor J. Vrancken te Reuver aan Th. van der Marck betreffende een bespreking over het houden van een provinciale katholiekendag, 1899 1 stuk
- 5 Brief van Mr. F. Bolsius aan de secretaris betreffende de overdracht van de voorgaande brief, 1926 1 stuk
- 6 Stukken betreffende ontwerp, vaststelling en koninklijke goedkeuring der statuten, 1923-1924 1 omslag
- 7 Stukken betreffende de reorganisatie n.a.v. de vaststelling der statuten, 1924 en niet gedateerd 1 omslag
- 8 Artikelenserie door Ch. Ruijs de Beerenbrouck in 'Peel en Maas' n.a.v. de in 1905 te houden katholiekendag te Venray betreffende doelstelling en reglementen der katholiekendagen, 1904 2 stukken
- 9 Vlugschrift van de Katholieke Sociale Actie in Nederland over doelstelling en geschiedenis van de Limburgse katholiekendagen met begeleidend schrijven betreffende afname, 1912 2 stukken

Organisatie van de katholiekendagen, c.q. R.K. bonds- of bondendagen

- 10 Stukken betreffende richtlijnen voor de secretarissen der Plaatselijke Regelingscommissies, 1906 - 1931 en niet gedateerd (fragm.) 1 pak
- 11 Programma van de tweede Limburgsche R.K. Bondsdag te Roermond, 1900 1 stuk
N.B. De eerste 2 katholiekendagen werden R.K. bondsdagen genoemd.
- 12-16 Dossiers bevattende programmaboekjes en, zeer fragmentarisch, overige stukken betreffende de 3de - 7de katholiekendag, 1901-1905 5 deeltjes, 10 stukken
- 12 Venlo, 1901 (3de L.K.D.)
- 13 Sittard, 1902 (4de L.K.D.)
- 14 Weert, 1903 (5e L.K.D.)
- 15 Heerlen, 1904 (6e L.K.D.)
- 16 Venray, 1905 (7de L.K.D.)

- 17-19 Dossiers bevattende programmaboekjes, verslagboekjes, briefwisseling en persberichten betreffende de 8ste - rode katholiekendag, 1906-1908 3 omslagen, waarin 6 deeltjes
- 17 Echt, 1906 (8ste L.K.D.)
 18 Maastricht, 1907 (9de L.K.D.)
 19 Roermond, 1908 (10de L.K.D.)
- 20-35 Dossiers bevattende programmaboekjes, briefwisseling, persberichten en diverse stukken betreffende de 11de - 26ste katholiekendag, 1908-1939 16 pakken, waarin 16 deeltjes
- 20 Kerkrade, 1909 (11de L.K.D.)
 21 Venlo, 1910 (12de L.K.D.)
 22 Sittard, 1911 (13de L.K.D.)
 23 Weert, 1912 (14de L.K.D.)
 24 Heerlen, 1913 (15de L.K.D.)
 25 Venray, 1914 (16de L.K.D.)
 26 Beek, 1916 (17de L.K.D.)
 27 Roermond, 1920 (18de L.K.D.)
 28 Heerlen, 1921 (19de L.K.D.)
 29 Sittard, 1923 (20ste L.K.D.)
 30 Maastricht, 1924 (21ste L.K.D.)
 31 Venlo, 1926 (22ste L.K.D.)
 32 Weert, 1930 (23ste L.K.D.)
 33 Heerlen, 1933 (24ste L.K.D.)
 34 Roermond, 1935 (25ste L.K.D.)
 35 Sittard, 1939 (26ste L.K.D.)
- 36 Stukken betreffende de eventuele organisatie van een katholiekendag te Beek, 1912-1915 5 stukken
- 37 Stukken betreffende de eventuele organisatie van een katholiekendag in 1915 te Vaals, 1914 3 stukken
- 38 Stukken betreffende organisatie en niet doorgaan van een 18de katholiekendag in 1917 te Valkenburg, 1916-1918 1 omslag
- 39 Brief van Mr. F. Bolsius aan de secretaris betreffende het niet doorgaan van een katholiekendag in 1937 i.v.m. Nederlandse katholiekendag, 1936 1 stuk
- 40 Stukken betreffende de in 1919 eventueel te Maastricht te organiseren Nederlandse katholiekendag en de in dat jaar gehouden R.K. Bondendag, 1918-1919 1 omslag

- 41 Stukken betreffende de vierde Nederlandse Katholiekendag en de aansluitende Limburgse R.K. Bondendag in 1922 te Maas-tricht, 1927-1928 1 pak

Diverse activiteiten en contacten

- 42 Brieven van gemeentebesturen met reacties op een actie hun vergaderingen te openen en te sluiten met een kerkelijk goed-gekeurd gebed, alfabetisch per gemeente, met tekst van het gebed en persbericht over de actie, 1904-1905 1 omslag
- 43 Persberichten, lijsten der inzendingen en partituren betreffende de eerste van twee prijsvragen voor een op de vergaderingen te zingen lied, 1909 1 pak
- 44 Idem, betreffende de tweede prijsvraag, 1909 1 pak
- 45 Ingekomen stukken van het secretariaat der Diocesane Katho-likendagen in het bisdom Haarlem betreffende uitnodigingen aan het bestuur, 1909-1913 (fragm.) 1 omslag
- 46 Stukken betreffende de oprichting van de R.K. Vereeniging tot verspreiding van goede lectuur, waaronder (ontwerp-)statuten, 1910-(1911) 1 omslag
- 47 Stukken betreffende een audiëntie van W. Kardinaal van Ros-sum voor de afgevaardigden der aangesloten bonden te Maas-tricht, 1913 1 omslag
- 48 Circulaire aan de leden van het Dagelijks Bestuur betreffende deelname aan de begrafenis van Mgr. J. H. Drehmanns, 1913 1 stuk

Financiën

- 49 Stukken betreffende donateursbijdragen, 1909-1931 en niet ge-dateerd (fragm.) 1 omslag

b. Gedeponeerd archief van de 'Plaatselijke Regelingscommissie voor den 9den Katholiekendag te Maastricht', 1907

- 50 Notulenboekje van de vergaderingen met kladaantekeningen van organisatorische en financiële aard, 1907 1 deeltje

- 51 Briefwisseling betreffende het bijwonen van de katholiekendag,
1907 1 omslag
- 52 Stukken betreffende de Commissie van Orde, 1907 1 omslag
- 53 Stukken betreffende algemene organisatorische maatregelen en
diverse subcommissies, 1907 1 omslag
- 54 Stukken betreffende het beschikbaarstellen van lokalen en mu-
zikale opluistering, 1907 1 omslag
- 55 Stukken betreffende de op 20 mei te houden optocht, 1907 1 omslag
- 56 Circulaire met tekst van de openingsrede door voorzitter J.
Schapkens sr., 1907 1 stuk
- 57 Stukken betreffende een door het gemeentebestuur van Maas-
tricht en Mgr. J. H. Drehmanns te houden receptie, 1907 3 stukken
- 58 Stukken betreffende te houden spreekbeurten, 1907 1 omslag
- 59 Concepten van aan Z.H. De Paus en H.M. De Koningin ver-
zonden telegrammen, met antwoordtelegrammen, 1907 3 stukken
- 60 Stukken betreffende een avondbijeenkomst met souper na af-
loop van de vergaderingen van 20 mei 1907 1 omslag
- 61 Krantenknipsels betreffende de katholiekendag, 1907 1 pak
- 62 Stukken betreffende de financiën, 1907 1 omslag
- c. Gedeponoerd archief van de vereniging 'De Katholieke Pers', op-
gericht in 1904, 1906-1908*
- 63 Notulen van de vergadering van het bestuur, 31 augustus 1906 1 stuk

- 64 Gedrukt reglement met handgeschreven goedkeuring van Mgr. J. H. Drehmanns, bisschop van Roermond, 1906 1 stuk
- 65 Briefwisseling betreffende lidmaatschap, vergaderingen en activiteiten, 1906-1908 (fragm.) 1 omslag
- 66 Ledenregister, alfabetisch per gemeente, niet gedateerd 1 deel

II. Stukken door J. Zeguers ontvangen of opgemaakt als penningmeester van de Raad van Commissarissen (1918-1942) en van het Bestuur (1942-1943) van de Bouwvereniging 'St. Servatius' te Maastricht, 1918-1944, met retroacta 1898-1917

In 1920 kwam de Vereniging 'Arbeiderswoningen', opgericht te Maastricht in 1898, onder het Bestuur van de Bouwvereniging 'St. Servatius' door overname van het aandelenkapitaal. Het archief van de Vereniging 'Arbeiderswoningen' is hierna onder B als een gedeponeed archief beschreven, daar het in de nalatenschap van de heer J. Zeguers is aangetroffen.

a. Stukken betreffende de Bouwvereniging 'St. Servatius' te Maastricht, opgericht in 1902, 1906-1944

- 67 Jaarverslagen met balansen en winst- en verliesrekeningen over 1906-1907, 1909-1925, 1928-1944 4 stukken, 33 deeltjes
- 68 Interne balansen, winst- en verliesrekeningen, overzichten exploitatieresultaten, kapitaalstaten en stukken betreffende de contrôle der boekhouding, 1924-1942 (fragm.) 1 pak
- 69 Bewijzen van aandeel, groot nominaal 100 gulden, in het aandelenkapitaal van de Vereniging 'Arbeiderswoningen' te Maastricht, uitgegeven in 1901, met stempel van overdracht aan de Bouwvereniging 'St. Servatius', 1920 1 pak
- 70 Obligaties aan toonder in de uitgifte van f 32000,— door de Vereniging 'Arbeiderswoningen', 1900, met coupons geknipt tot en met 1920 1 pak

- 71 Proces-verbaal door architect J. J. H. van Groenendael van een onderzoek naar de uitvoering van bestek en voorwaarden m.b.t. de bouw van 37 eengezinswoningen te Maastricht, 1920 1 stuk
- 72 Lijst met instructies voor de opzichter, belast met het toezicht op de onderhoudswerken aan de eigendommen van 'St. Servatius', niet gedateerd 1 stuk
- 73 Afschrift van een brief van R. H. Brederode betreffende betaling van rekeningen, 1921 1 stuk
- 74 Afschrift van een memorie van toelichting in het arbitragegeding van 'St. Servatius' contra N.V. Bredero's Bouwbedrijf te Utrecht, (1921) 1 stuk
- b. Gedeponneerd archief van de Vereniging 'Arbeiderswoningen' te Maastricht, opgericht in 1898, sinds 1920 onder bestuur van 'St. Servatius', 1898-1920*
- 75 Intekenlijst op aandelen en obligaties, uitgegeven en vastgesteld door het voorlopig bestuur, 1898 1 katern
- 76 Lijst van aandeelhouders, niet gedateerd 1 stuk
- 77 Bouwvergunning van het gemeentebestuur van Maastricht op het perceel kadastraal nummer A4818, 1900 1 stuk
- 78 Vergunning van het gemeentebestuur van Maastricht tot het tijdelijk storten van af te graven grond naast het perceel kadastraal nummer A4818, 1899 1 stuk
- 79 Onderhandse acte van accoordbevinding door aannemers met Bestek en Voorwaarden en wijzigingen hiervan voor het bouwen van 34 arbeiderswoningen, 1900 2 stukken
- 80 Fragmenten van een concept verslag (vermoedelijk over het boekjaar 1901/1902), niet gedateerd 2 stukken
- 81 Staat van meerderwerk aan arbeiderswoningen, ondertekend door de architect, (1900 of 1901) 1 stuk

- 82 Jaarafschriften van de Rekening-Courant met de Limburgsche Credietvereniging, sinds 1919 E. Philips en Co's Bank, 1899-1920 1 omslag
- 83 Kapitaal-Rekening met de Limburgsche Credietvereniging over 1899 en 1900, niet gedateerd 1 stuk
- 84 Kwitanties van de Limburgsche Credietvereniging, sinds 1919 E. Philips en Co's Bank, 1899-1920 1 pak
- 85 Stukken betreffende gemeentelijke en rijksbelastingen, 1899-1920 1 omslag
- 86 Stukken betreffende afrekening met aannemers, loodgieters en schilders, 1900-1919 1 pak
- 87 Stukken betreffende afrekening voor waterverbruik, 1901-1920 1 omslag
- 88 Stukken betreffende afrekening van brandverzekeringen, 1902-1920 1 omslag
- 89 Stukken betreffende afrekening van drukwerk, kantoorbenodigdheden en advertenties, 1899-1919 1 omslag
- 90 Stukken betreffende afrekening van zaalhuur, notaris en diversen, 1899-1919 (fragm.) 1 omslag
- 91 Stukken betreffende in-bewaargeving en commissie van effecten, aandelen en obligaties, 1913-1920 1 omslag
- 92 Stukken betreffende verhuring en huurprijs, 1918 4 stukken
- 93 Staten van de uit het St. Joseph Fonds betaalde kortingen op huren, 1914-1918 4 stukken
- 94 Brief van Louis Regout betreffende ontslagname als bestuurslid, 1909 1 stuk

III Archief van de afdeling Woningcommissie van de 'Steuncommissie 1914' te Maastricht, 1914-1916

De Steuncommissie 1914 te Maastricht was een plaatselijk steuncomité van het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914. De Woningcommissie, met J. J. H. Zeguers als secretaris, was een afdeling van het plaatselijke comité.

- 95 Notulenboek der vergaderingen 1-48, 1914-1916 1 deel
- 96 Briefwisseling met de Steuncommissie 1914 te Maastricht, de Wijkcommissies en het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914, 1914-1915 1 omslag
- 97 Lijsten met opgaven van verleende huurbijdragen over de periode augustus 1914 - april 1916, 1914 - 1916 1 omslag
- 98 'Opschrijfboekje', waarin alfabetisch de namen der aanvragers met hun aanvraagnummer vermeld staan, niet gedateerd 1 deeltje
- 99 Briefwisseling en registratiekaarten betreffende de afhandeling van aanvragen om huurbijdrage, alfabetisch geordend op de namen der aanvragers, 1914-1916 1 pak
- 100 Registratiekaarten van toegekende bijdragen, alfabetisch geordend op de namen van de verhuurders, 1914-1916 1 pak

IV Archief van het Leesgezelschap 'Dr. Schaepman' te Maastricht, opgericht in 1906 onder de naam 'Het Leesmuseum', 1906-1918

J. Zeguers was in 1917 secretaris van het bestuur, dat in de vergadering van 9 november besloot tot aansluiting bij de R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek i.o. Dit bestuur trad af op 4 december 1917 en formeerde zich tot Comité voor de behartiging van de belangen der lezers, met Zeguers als secretaris.

- 101 Notulenboek van de bestuurs- en de ledenvergaderingen van 1906-1917, 1906-1918 1 deel

- 102 Ledenlijsten, niet gedateerd 2 stukken
- 103 Circulaire van het voorlopig bestuur van de R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek met het verzoek om lid te worden of financiële steun te verlenen, 1917 1 stuk
- 104 Stukken betreffende de overname van de portefeuille van het Leesgezelschap 'Dr. Schaepman' door de R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek i.o., 1917-1918 5 stukken
- 105 Lijst van periodieken, (jaar)verslagen, boeken en brochures, overgedragen met de archieven afkomstig van J. Zeguers (samengesteld bij de inventarisatie in 1977) 1 stuk

BIJLAGE I

LIJST VAN DEELNEMENDE BONDEN, BESPROKEN ONDERWERPEN EN SPREKERS TIJDENS DE LIMBURGSE KATHOLIEKENDAGEN

1. MAASTRICHT, 1899

Onderwijzersbond: a. De roeping van de onderwijzers; b. De onderwijzer in de school en in het maatschappelijk leven; c. Willen en karakter in de negentiende eeuw.

Kruisverbond: a. Oprichting van Kruisverbonden in Limburg; b. Drankbestrijding in België.

Landbouwbond: a. Raiffeisen-kassen; b. Paardenverzekering.

Algemene vergadering: a. Christen en burger, pastoor P. SCHMEITS (Buggenum); b. De betekenis van het katholiek verenigingsleven, J. F. VLEKKE (Oud-Gastel).

2. ROERMOND, 1900

Onderwijzersbond: a. De onderwijzer als huisvader, L. HEYNENS (schoolhoofd te Breust-Eijsden); b. Rede van pastoor SARTON (Oirsbeek).

Kruisverbond: a. Propaganda, E. KRIPS (Venlo); b. De staat en de drankbestrijding, Mr. S. J. VISSER (Scheveningen).

Landbouwbond: a. Het verenigingsleven en de boerenstand, M. SOUREN (kapelaan te Swalmen); b. Verzekeringswezen.

Volksbond: a. Katholieke vakorganisatie, Een vakman, J. H. DE WIT (Maastricht); b. De arbeid, J. H. LUCAS (pastoor te Helden-Panningen).

Algemene vergadering: a. Katholicisme en vooruitgang, M.A.P.C. POELHEKKE (Nijmegen); b. Onze roeping, Dr. H. POELS (Venlo); c. Beginnen en volharden, Prof. J. V. DE GROOT O.P. (Amsterdam).

3. VENLO, 1901

Onderwijzersbond: a. Kinderboeken in katholieke geest, J. VERBEETEN (Ottersum); b. Bevordering van godsdienstige kennis, Prof. H. BARTELS (Roermond).

Kruisverbond: Verkiezing en de drank, H. HOFFER (Roermond).

Landbouwbond: a. Verbetering van de naam der Nederlandse natuurboter, Dr. I. J. L. VAN RIJN (Maastricht); b. Het landbouwers-a.b.c., pastoor J. H. LUCAS (Helden-Panningen).

Volksbond: Noodzakelijkheid van katholieke (vak-)verenigingen, Dr. W. H. NOLENS (Rolduc).

Algemene vergadering: a. De heiligste plicht, behoud van een kerngezond Limburgs nageslacht, R. CORTEN (directeur van Rolduc);

b. De katholieken en de sociale actie, J. F. VLEKKE (Oud-Gastel).

4. SITTARD, 1902

Onderwijzersbond: De opleiding van onderwijzers, J. A. HOENS (Doenrade).

Kruisverbond: Bestrijding van drankmisbruik ten plattelande, G. J. H. PETERS (Well-Bergen).

Landbouwbond: Herziening van de in- en uitvoertarieven in beschermde geest, J. TRUYEN (Meyel).

Volksbond: Organisatie en propaganda, H. BOSCH (Gulpen).

Algemene vergadering: a. Leo XIII en de christelijke democratie, Mr. F. J. BOLSIUS (Roermond); b. Gruss aus Deutschland, betreffende katholieke sociale actie in Duitsland, H. SITTART (lid van de Rijksdag, Aken);

c. De katholieken en de pers, J. P. VAN KASTEREN S.J. (Maastricht).

5. WEERT, 1903

Onderwijzersbond: De roeping der school en de opleiding van de onderwijzer, J. M. HERMANS (leraar aan de Bisschoppelijke Kweekschool).

Kruisverbond: Drankwetsherziening, Mr. P. W. H. TRUYEN (Roermond).

Landbouwbond: De ongevallenwet voor landbouwers, TH. VAN DER MARCK (Heel).

Volksbond: Secretariaat van de arbeid, M. SOUREN.

Hanze: Opbeuring van de handeldrijvende middenstand.

Algemene vergadering: a. Evangelie van liefde tegenover hebzucht van rijken en misdeelden, J. HELLEPUTTE (lid van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordiging); b. Verplichting van de Limburgse katholieken tijdig te werken in de geest van de christendemocratie, Dr. H. POELS.

6. HEERLEN, 1904

Onderwijzersbond: Lectuur, Dr. A. GEURTS (Rolduc).

Kruisverbond: Drankbestrijding bij verkiezingen, Mr. C. M. F. KNEEPKENS (Weert).

Landbouwbond: De koopvernietigende gebreken in de veehandel, TH. J. H. AQUARIUS (burgemeester van Haelen).

Volksbond: Organisatie, A. H. VliegEN (Gulpen).

Hanze: Die Lage des kaufmännischen Mittelstandes; Misstände und Versuche zur Abhilfe, A. KLINKENBERG (lid van de Handelskammer te Aken).

Patroonsbond: Katholieke patroonsverenigingen, P. BRUIN S.J. (Oudenbosch).

Mijnwerkersverenigingen: Het oprichten en onderling verband van Knappschaftskassen, J. THOMAS (Kerkrade).

Algemene vergadering: a. Godsdienst moet het openbaar leven doordringen en beïnvloeden, Dr. TRIMBORN (Keulen); b. Noodzakelijkheid van vakbonden, Prof. J. KEULLER (Roermond).

7. VENRAY, 1905

Onderwijzersbond: Bestrijding van drankmisbruik door de school en oprichting van schoolspaarbanken, F. J. KERSTEN (schoolhoofd te Horst).

Kruisverbond: Mariaverenigingen, P. H. RUYTERS (Echt).

Landbouwbond: De coöperatie in de landbouwbond, G. PETERS (Bergen).

Volksbond: Werkloosheid, H. HERMANS (Maastricht).

Hanze: Vakverenigingen, F. SCHIPHORST (Utrecht).

Patroonsbond: Minimumloon en maximumarbeidsduur, H. VAN GROENENDAEL (Maastricht).

St. Raphaël: De noodzakelijkheid der Katholieke Actie onder de R.K. Spoor- en Tramwegmannen, H. J. M. DONDEERS (priester).

Algemene vergadering: a. De zegepraal der kerk, Dr. J. M. A. VAN OPPEN (Maastricht); b. Drankmisbruik en de bestrijding ervan, Pater COELESTINUS (Venray).

Gesloten algemene vergadering: Behartiging van de belangen der in Duitsland werkende Limburgse arbeiders.

8. ECHT, 1906. Onderwerp: DE KATHOLIEKE PERS

Onderwijzersbond: J. H. HISSEL (schoolhoofd te Bocholtz).

Kruisverbond: H. THEUNISSEN (Ell).

Landbouwbond: De zedelijke verheffing van de landbouwende stand, J. J. C. AMENT.

Volksbond: H. RUTTEN (Blerick).

Hanze: a. Voorzitter PRUYMBOOM; b. Middenstandskoöperatie, H. HERMENS MOONS (Roermond).

Patroonsbond: Mr. C. M. F. KNEEPKENS (Weert).

St. Raphaël: H. P. WONDERS (Gennep).

Mariabond: Lector en studie van het alcoholvraagstuk, Dr. ARIËNS (pastoor te Steenderen).

Algemene vergaderingen: A. VAN DER KALLEN (Breda); Pater BERNARDINUS METZ (Urmond); P. H. BOSCH (Gulpen); H. M. H. BARTELS (Mook).

9. MAASTRICHT, 1907. Onderwerp: HET INNERLIJK CHRISTELIJK LEVEN IN DE PRAKTIJK

Onderwijzersbond: De taak van de katholieke onderwijzer ook buiten de school, P. MESKER (Maastricht).

Kruisverbond: Onthouding van genotmiddelen, J. J. VERBEETEN (Echt).

Landbouwbond: Opleiding van de jonge boer tot landbouwer, burger en katholiek, TH. VAN DER MARCK (priester te Roermond).

Volksbond: Zedelijke en godsdienstige verheffing van de arbeidersstand, L. H. EVERS (Roermond).

Hanze: a. Christelijke heiliging, regeling van het kredietwezen en concurrentiestrijd, P. J. JANSSEN (Helden); b. 18 Maanden werken van de eerste Nederlandsche Middenstandsbank, P. PAULUSSEN (directeur van de Coöperatieve Spaar-, Crediet- en Wisselbank te Maastricht).

Patroonsbond: Eigen hervorming vereiste voor de hervorming van

de maatschappij in christelijke geest (Spreker niet bekend).

St. Raphaël: Gevaren voor de spoorwegman op zijn reis door het leven, H. TERRA (Blerick).

Mariabond: De roeping van de vrouw, Mej. E. GEELEN (Maastricht).

Algemene vergaderingen: Pater BORROMEUS DE GREEVE O.F.M.; Mr. A. BARON VAN WIJNBERGEN (Arnhem); O. HAFFMANS (Helden); F. BRUNE (Venlo).

10. ROERMOND, 1908. Onderwerp: VOLKSONTWIKKELING

Onderwijzersbond: Patronaten en ontwikkeling, C. RONCKEN (Arcen).

Kruisverbond: Volksontwikkeling en drankmisbruik, L. J. WOLFS (Reuver).

Landbouwbond: Ontwikkeling van de boerenstand door patronaten en cursussen, Mr. F. J. BOLSIUS (Roermond).

Volksbond: Volksontwikkeling door goede lectuur, patronaten, sociale cursussen en retraites, J. VAN LEIPZIG (Tegelen).

Hanze: Het oprichten en in stand houden van handelskursussen, H. KNIPPENBERG (leraar aan de Rijks-H.B.S. te Venlo).

St. Raphaël: Harmonische ontwikkeling van verstand en hart, J. J. M. DONDERS (priester te Boxtel).

Mariabond: Verhoging van de belangstelling van de vrouw voor de grote maatschappelijke vragen, Prof. H. J. VERHAGEN (Rolduc).

Algemene vergadering: Volksontwikkeling, Mr. E. R. H. REGOUT ('s-Gravenhage).

11. KERKRADE, 1909. Onderwerp: VOLKSHUISVESTING

Onderwijzersbond: Onderwijzer en retraite, P. A. DRIESSEN (Sevenum).

Kruisverbond: Goede arbeiderswoningen en beperking van herbergen, J. H. SCHÖPPING (Maastricht).

Landbouwbond: Goede huisvesting op het platteland, A. J. H. HAGDORN (Maastricht).

Volksbond: Het belang van woningbouwverenigingen, M. SOUREN (Maastricht).

Hanze: Die gegenwärtige Lage und die Zukunftsaussichten des gewerblichen und kaufmännischen Mittelstandes, Dr. A. HÖFFLE (Mönchengladbach).

Mijnwerkersverenigingen: Goede volkshuisvesting en oprichting van arbeiderstehuizen voor oudere en jongere vrijgezellen, J. M. C. MEUWISSEN (Heerlen).
St. Raphaël: Het kostgangerswezen in de mijnstreek moet verboden worden, R. VONCKEN (kapelaan te Nuth).
Mariabond: Goede huisvesting van belang voor de drankbestrijding, Mej. L. J. F. VETTER (Zutphen).
Algemene vergaderingen: H. SITTART (lid van de Rijksdag, Aken); H. HERMANS (Maastricht).

12. VENLO, 1910. Onderwerp: a. RETRAITES;
b. HET GROENE KRUIS

Onderwijzersbond: De wet op het L.O. schrijft geen absolute neutraliteit voor op godsdienstig en staatkundig gebied, J. VERBEE-TEN (Echt).
Kruisverbond: Het Groene Kruis en de drankweer, Mr. CH. JANS-SEN DE LIMPENS (Wijlré).
Landbouwbond: Het Groene Kruis op het platteland, H. HOGE-LAND (kapelaan te Buggenum).
Volksbond: Het Groene Kruis en de verbetering van de gezondheidszorg, P. A. BOSCH (Gulpen).
Hanze: Het Groene Kruis en de middenstand, J. H. SCHÖPPING (Maastricht).
Mariabond: In de drankbestrijding moet de vrouw naast de man staan, maar in een eigen vereniging, Pater ERMAN S.J.
Algemene vergadering: Groene Kruis en retraites, Pater W. CRA-MER S.J. (retraitenhuis 'Manresa' Venlo).

13. SITTARD, 1911. Onderwerp: DE KATHOLIEK IN HET
OPENBAAR LEVEN

Onderwijzersbond: Katholieke overtuiging in en buiten de school, TH. ABSIL (Kerkrade).
Kruisverbond: Godsdienstige, sociale en politieke ontwikkeling en drankbestrijding, O. HAFFMANS (Helden).
Landbouwbond: Het belang voor de katholieke boer van deelname aan godsdienstige, politieke en sociale verenigingen, J. J. WINTER-MANS (Eindhoven).

Volksbond: Het belang van lekenontwikkeling, deelname aan het verenigingsleven en oprichting van verenigingshuizen.

Hanze: Bespreking over ontbinding van de Hanze.

Patroonsbond: Het kwijnend bestaan van de bond, de heer BAETEN (Maastricht).

Mijnwerkersverenigingen: Katholieke verenigingen dienen zich sterk te maken i.v.m. aanwas van andere levensbeschouwingen, J. P. VAN TERM (Maastricht).

St. Raphaël: Verdediging van het geloof tegen aanvallen van tegenstanders, H. F. A. DONNEE (Blerick).

Mariabond: Bevordering door de vrouw van het katholiek leven in het openbaar, Prof. A. VAN DE VENNE (Rolduc).

St. Petrus (Post- en telegraafbeambten): Versterking van Katholieke verenigingen tegenover de aanwas van andersdenkenden.

Jong Limburg: Deelname door de intellectuele katholieke jongelingschap aan de openbare beginselstrijd door ontwikkeling zonder klasseverschil, FR. GERMANUS VRIJMOED O.F.M.

Algemene vergadering: De katholiek zij degelijk katholiek op elk gebied van het openbare leven, K. BEYAERT (Brugge).

14. WEERT, 1912. Onderwerp: PATRONATEN

N.B. Vanaf deze katholiekendag zijn er geen specifieke verschillen meer tussen de inleidingen. Tenzij anders vermeld, behandelt iedere spreker het algemene onderwerp.

Onderwijzersbond: C. RONCKEN (Arcen).

Kruisverbond: Dr. J. KURRIS (Maastricht).

Landbouwbond: F. LECLUSE (Kessel).

Werkliedenbond: Dr. H. POELS (Welten).

St. Raphaël: A. VAN DE VENNE (kapelaan te Roermond).

Mariabond: Mej. C. STOFFERS (Roermond).

St. Petrus: A. J. BELDEROK (Maastricht).

Jong Limburg: Prof. L. BARTELS (Roermond).

Turnbond: J. ADAM (Meerssen).

Algemene vergadering: H. RUTH S.J.

15. HEERLEN, 1913. Onderwerp: FAMILIELEVEN

Onderwijzersbond: P. L. VONCKEN (schoolhoofd te Hoensbroek).

Kruisverbond: Prof. A. VAN DE VENNE (Rolduc).

Landbouwbond: D. BECKERS (Ubach over Worms).
Werkliedenbond: Pater CLEOPHAS O.F.M. (Heerlen).
Middenstandsvereniging: Dr. J. VAN BEURDEN (Abdij Berne, Heeswijk).

Mariabond: Prof. Dr. VERHAGEN (Rolduc).

St. Raphaël: M. SOUREN (pastoor te Maastricht).

St. Petrus: L. SCHEURS (Roermond).

Jong Limburg: H. VAN RUTH S.J. (Maastricht).

Turnbond: J. ADAM (Meerssen).

Algemene vergadering: J. P. VAN TERM (Maastricht).

Voorvergadering Werkliedenbond:

a. Spaar- en voorschotbanken, W. JACOBS (Heerlen).

b. Coöperatie, J. HEIJNEN (Tegelen).

c. Volksbibliotheken, HERMANS (kapelaan te Venlo).

d. Gezellenhuis, Dr. H. POELS (Welten).

e. Drankbestrijding, Dr. VERHAEGEN (Rolduc).

f. De H. Jozefvereniging, Pater SUITBERTUS O.F.M. (Heerlen).

g. Openbaar katholiek leven, TH. VIANEN (Heerlen).

16. VENRAY, 1914. Onderwerp: GENOTZUCHT IN VERBAND MET ZONDAGSHEILIGING

Onderwijzersbond: J. VAN BOMMEL (Ottersum).

Kruisverbond: TH. VAN LIER (Heerlen).

Landbouwbond: P. J. RUTTEN (Wanssum).

Werkliedenbond: A. VAN DE VENNE (Roermond).

St. Raphaël: A. P. WONDERS (Gennep).

Middenstandsvereniging: A. J. TENNEL (prior der Dominicanen te Huissen).

Mariabond: Pater CLEOPHAS O.F.M. (Heerlen).

St. Petrus: V. KISSELS (rector te Sittard).

Jong Limburg en Turnbond: GERMANUS VRIJHOED O.F.M. (Maastricht).

Algemene vergadering: Pater BORROMEUS DE GREEVE (Vorden).

Voorvergadering Werkliedenbond:

a. Centrale spaar- en leenbanken, W. JACOBS (Heerlen).

b. Centrale reiskas, A. H. VLIEGEN (Gulpen).

c. Jeugdorganisatie, A. VAN DE VENNE (Roermond).

d. Arbeiderstuinen, H. HERMANS (Maastricht).

- e. Bouwverenigingen, Dr. A. PACH (Heerlen).
- f. Arbeiders ten plattelande, J. PACH (Venray).
- g. Propaganda, H. HERMANS (Maastricht).

17. BEEK, 1916. Onderwerp: OFFERVAARDIGHEID

- Onderwijzersbond*: H. H. KNIPPENBERG (Venlo).
Kruisverbond: Pater CLEOPHAS O.F.M. (Heerlen).
Landbouwbond: W. VAN DER HOVEN S.J. (Venlo).
Werkliedenbond: J. MAENEN (Heerlen).
St. Raphaël: J. RUTTEN (Lutterade-Krawinkel).
Middenstandsvereniging: Pater NIELEN O.F.M.
Mariabond: A. VAN DE VENNE (rede bij de vaandelwijding).
St. Petrus: F. HOEN (kapelaan te Roermond).
Jong Limburg: L. H. TIMMERMANS (leraar aan het Bisschoppelijk College te Roermond).
Turnbond: H. J. F. BRINKMAN (Roermond).
Volkszang (Ver. voor den—): (niet bekend).
Algemene vergadering: A. VAN DE VENNE (Rolduc).
Voorvergadering Werkliedenbond:
- a. De plattelandsafdeling, J. MAENEN (Heerlen).
 - b. Spaarbanken, J. H. SCHÖPPING (Maastricht).
 - c. Jeugdorganisatie, Mgr. Dr. H. A. POELS.
 - d. Ziekteverzekering, J. H. TITULAER (Venlo).
 - e. Ons Bondsorgaan, M. VERBOEKET (Hoensbroek).
 - f. Vakorganisatie, A. ROOYMANS (Weert).
 - g. Het woningvraagstuk, H. HERMANS (Maastricht).

18. ROERMOND, 1920. Onderwerp: CHRISTELIJKE
LEVENSERNST

- Onderwijzersbond*: Pater MEDARDUS O.F.M. (Maastricht).
Kruisverbond en Mariabond: Dr. J. KRIJN (Valkenburg).
Land- en Tuinbouwbond: A. H. J. ENGELS (Leiden).
Werkliedenbond en St. Raphaël: Pater BERNARDUS O.F.M.
Middenstandsvereniging: C. A. STOFFERS (Oosterhout).
Werkgeversvereniging: Pater CASSIANUS HENTZEN O.F.M. (Maastricht).
St. Petrus: TH. MULDER (kapelaan te Posterholt).
Jong Limburg: Pater O. HUF S.J. (Maastricht).

Turnbond: J. H. A. L. LEESENS (kapelaan te Roermond).
Voor Eer en Deugd: J. LUCKER (priester te Rolduc).
Vrouwenbond: A. HAGDORN (Maastricht).
Groene Kruis: F. HOEN (aalmoezenier van sociale werken te Roermond).

Algemene vergadering: A. LAUDY (hoofdredacteur van De Tijd te Amsterdam).

Voorvergadering Werkliedenbond:

- a. De organisatie der vrouwen en meisjes uit de arbeidersstand, Mgr. A. MUTSAERTS (adviseur van de Federatie der Dioceसानe R.K. Volks- en Werkliedenbonden in Nederland te 's-Hertogenbosch).
- b. De standsorganisatie en de coöperatieve verbruiksvereniging, J. DE KONING (secretaris van de arbeid te Roermond).
- c. De arbeider en het moderne leven, Pater CRAMER S.J. (rector van het retraitehuis te Aalbeek).

19. HEERLEN, 1921. Onderwerp: CHRISTUS IN HET
BIJZONDER, IN HET HUISELIJK, IN HET
MAATSCHAPPELIJK LEVEN

Onderwijzersbond: Pater RENATUS RITZEN O.F.M. (Heerlen).

Kruisverbond en Mariabond: Pater BERNARDUS O.F.M. (Heerlen).

Land- en Tuinbouwbond: Dr. L. DECKERS ('s-Gravenhage).

Werkliedenbond: J. H. MAENEN (Heerlen).

Middenstandsvereniging: (niet bekend).

Werkegeversvereniging: Pater Dr. CASSIANUS HENTZEN O.F.M.

Jong Limburg: Dr. G. BROM (Utrecht).

Turnbond: Pater CLEMENTINUS VRIJMOED.

Voor Eer en Deugd: Dr. J. KRIJN (Valkenburg).

Vrouwenbond: Mej. K. SLEYFER (Eindhoven).

Groene Kruis: Pater J. JACOBS M.S.C. (Sittard).

Afzonderlijke vergaderingen van nog niet aangesloten bonden:

St. Petrus: Pater EZECHIEL V. D. HELM O.F.M. (Bleyerheide).

Grafische Bond: L. NEUSSEN (Maastricht).

Algemene vergadering: H. HERMANS (lid Tweede Kamer te 's-Gravenhage) en Mr. Dr. JAN VAN BEST (Eindhoven).

Voorvergadering Werkliedenbond:

- a. De vrouwenorganisatie, P. J. IDING (secretaris van de arbeid te Sittard).

b. De verhouding tussen stands- en vakorganisatie, H. STINS (Heerlen).

c. Leo XIII of Karl Marx, Pater J. COLSEN (Rumpen).

20. SITTARD, 1923. Onderwerp: HET ZEDELIIKHEIDS-
VRAAGSTUK

Onderwijzersbond: J. JANSSEN (kapelaan te Venlo).

Kruisverbond en Mariabond: A. VAN DE VENNE (priester te Rol-
duc).

Land- en Tuinbouwbond: Pater W. VAN DER HOVEN S.J. (Aal-
beek).

Werkliedenbond: H. F. P. DONNEE (Venlo).

Middenstandsvereniging: C. JANSSEN (directeur Centraal Hanze-
bureau te Amsterdam).

Werkegeversbond: Niet doorgestaan.

Jong Limburg: Dr. MOLLER (Tilburg).

Gymnastiek- Athletiekbond en Korfbalbond: Pater CLEMENTI-
NUS VRIJMOED O.F.M. (Heerlen).

Voor Eer en Deugd: Het Neo-malthusianisme, Dr. MEULEMAN
(Heerlen).

Vrouwenbond: Pater COLSON O.F.M. (Eijgelshoven).

Groene Kruis: Dr. L. CROBACH (directeur St. Joseph Hospitaal
te Heerlen).

Afzonderlijke vergaderingen van nog niet aangesloten bonden:

Kunstenaarskring: Mr. H. THUNISSEN (architect, 's-Gravenhage).

Voetbalbond: J. JANSSEN (kapelaan te Venlo).

A.R.K.A.: J.H.A.L. VON FRIJTAG-DRABBE (algemeen voor-
zitter, Amsterdam).

St. Petrus en St. Raphaël: Dr. KRIJN (Valkenburg).

St. Michaël (Politiebond): KLEIN (Haarlem).

Algemene vergadering: Pater OTTEN (Zwolle) en J. MAENEN
(Heerlen).

Voorvergadering Werkliedenbond:

a. De standsorganisatie en de godsdienstige verenigingen, Zeer Eer-
waarde Heer HOEN (aalmoezenier te Roermond).

b. De verheven taak der arbeidersvrouw als echtgenote en moeder,
H. KERRES (Bleyerheide).

c. De voordelen van het afdelingensysteem voor de R.K. Werklieden-
verenigingen, M. VAN ROOY (secretaris van de arbeid te Ven-
lo).

21. MAASTRICHT, 1924. Onderwerp: EERBIED IN
GODS HUIS

Onderwijzersbond: F. J. KERSTEN (Roermond).

Kruisverbond en Mariabond: Ir. J. M. A. ZOETMULDER (Heer-
len).

Land- en Tuinbouwbond: J. A. PEETERS (kapelaan te Maastricht).

Werkliedenbond: P. KAAENEN (Maastricht).

Middenstandsvereniging: Pater LINUS ZUIDGEEST O.F.M.
(Weert).

Werkgeversvereniging en Kunstenaarskring: Prof. Dr. G. BROM
(Nijmegen).

Gymnastiek-Athletiekbond en Voetbalbond: A. VAN NIJNATTEN
(infanterie-kapitein te Maastricht).

Vrouwenvbond, Voor Eer en Deugd en Groene Kruis: Pater P. VAN
DEN TEMPEL O.P. (Rotterdam).

Algemene vergadering: Feestredes bij het 25-jarig bestaan, Dr. FE-
LIX RUTTEN (Geulle) en Zijne Excellentie Mr. CH. RUIJS DE
BEERENBROUCK (erevoorzitter der Limburgse Katholiekenda-
gen).

22. VENLO, 1926. Onderwerp: DE KATHOLIEKE PERS

Onderwijzersbond: Dr. MOLLER (Tilburg).

Kruisverbond en Mariabond: Pater M. MOLENAAR M.S.C. (Sit-
tard).

Land- en Tuinbouwbond: Mr. H. VAN HAASTERT ('s-Graven-
hage).

Werkliedenbond: H. MERKELBACH (kapelaan te Brunssum).

Middenstandsbond: CH. JANSSEN (Amsterdam).

Werkgeversvereniging: Ir. L. FEBER ('s-Gravenhage).

Jong Limburg: P. VAN DE KASTEELE (Amsterdam).

Gymnastiek-Athletiekbond en Voetbalbond: H. N. SMITS (Haar-
lem).

Vrouwenvbond, Voor Eer en Deugd en Groene Kruis: Prof. J. S. H.
BEMELMANS (Roermond).

A.R.K.A.: MAX VAN POL (Helmond).

St. Petrus: W. J. M. STOLTE (Eindhoven).

St. Christoffel: B. LUCASSEN (Helmond).

St. Michaël: Rector SUITBERTUS SMITS O.F.M. (Venlo).

Algemene vergadering: Prof. Dr. G. BROM (Nijmegen).

Voorvergadering Werkliedenbond:

- a. De priester en onze arbeidsorganisatie, J. COLSEN (rector van het gezellenhuis te Nuth).
- b. De geestesgesteldheid en de gemoedstoestand van de moderne arbeider in verband met zijn houding ten opzichte van godsdienst en kerk, J. JOOS (redacteur van de Westdeutsche Arbeiterzeitung).
- c. Het standpunt van onze organisatie ten opzichte van voorgenomen reorganisatie van de Katholieke Staatspartij, J. MAENEN (bondsvoorzitter).

23. WEERT, 1930. Onderwerp: KATHOLIEKE OFFERLEVEN

Onderwijzersbond: Dr. F. FERON (professor aan het Groot Seminarie te Roermond).

Kruisverbond en Mariabond: Pater J. JACOBS M.S.C. (professor aan het Studiehuis te Stein).

Land- en Tuinbouwbond: Pater Dr. RUYTER C.M. (Helden-Panningen).

Werkliedenbond: K. RONCKEN (aalmoezenier van sociale werken te Venlo).

Middenstandsbond: Pater PETRUS NIELEN O.F.M. (Weert).

Werkegeversvereniging: Pater Dr. D. A. STRACKE S.J. (Antwerpen).

Jong Limburg: Pater BLIJVOET S.J. (Spaubeek).

Gymnastiek-Athletiekbond en Voetbalbond: P. J. FRANTZEN (kapelaan te Weert).

Vrouwenbond, Voor Eer en Deugd en Groene Kruis: Pater WILH. DE LEEUW O.F.M. (Heerlen).

St. Petrus: Pater NIC. LOHUIS O.F.M. (Weert).

Algemene vergadering: J. COLSEN (rector van het gezellenhuis te Nuth).

24. HEERLEN, 1933. Onderwerp: DIENENDE LIEFDE

Onderwijzersbond: Pater L. Loos C.s.s.R. (Kapel in 't Zand, Roermond).

Kruisverbond en Mariabond: Pater GILBERTUS LOHUIS O.F.M. (Maastricht).

Land- en Tuinbouwbond: H. BEMELMANS (bondsadviseur te Roermond).

Werkliedenbond: Pater Dr. B. LIJDSMAN C.s.s.R. (Wittem).

Middenstandsbond: Pater PETRUS NIELEN O.F.M. (Heerlen).

Werkegeversvereniging: Dr. P. FRENCKEN (Breda).

Jong Limburg: Pater WILHELMUS DE LEEUW O.F.M. (Heerlen).

Gymnastiek-Athletiekbond en Voetbalbond: Pater THEOPHILUS SANDERS O.F.M.

Vrouwenbond, Voor Eer en Deugd en Groene Kruis: Pater J. SCHRIJNEN S.J. (Retraitehuis te Spaubeek).

Werknemende Middenstand: Pater J. COLSEN (rector van het gezellenhuis te Nuth).

De Jonge Werkman: Pater J. JACOBS M.S.C. (Stein).

Algemene vergadering: H. HERMANS (lid van de Tweede Kamer 's-Gravenhage).

Parallel met de algemene vergadering vergaderden Duitse, Italiaanse, Hongaarse, Joegoslavische en Poolse gastarbeiders.

Eveneens werd er een vergadering gehouden van de *K.J.V.* Spreker: Zeer Eerwaarde Heer FR. FRENCKEN (directeur van het vrouwelijk jeugdwerk in het bisdom Breda).

Tevens werd er een lof gehouden voor de *Patronatenbond*. Spreker: Pater BENEDICTUS COENE O.F.M.

25. ROERMOND, 1935. Onderwerp: BELIJDEN EN BELEVEN

Onderwijzersbond: Dr AHAUS (directeur van het missiehuis te Haelen).

Kruisverbond en Mariabond: Pater Dr. RENATUS RITZEN O.F.M. (Heerlen).

Land- en Tuinbouwbond: F. WEVERS (rector te Posterholt).

Werkliedenbond: Pater H. VERMIN M.S.C.

Middenstandsbond: J. A. GOVAERT.

Werkegeversvereniging: Techniek en ethiek, Ir. Mr. Dr. W. VAN WATERSCHOOT VAN DER GRACHT.

Vrouwenbond en Groene Kruis: Verhouding ouders kind, Pater BROUW (retraitehuis 'Manresa' te Venlo).

Werknemende middenstand: Pater Mr. Dr. KEULEMANS O.C.

De Jonge Werkman: Pater CAROLUS TESSER O.F.M. (Maas-tricht).

Algemene vergadering: Prof. Dr. F. FERON (president van het Groot Seminarie te Roermond).

26. SITTARD, 1939. Onderwerp: SAMEN LEVEN SAMEN
STREVEN

Onderwijzersbond: Pater BERTRAND C.P. ('Maria Hoop', Putbroek-Echt).

Kruisverbond en Mariabond: Pater CAROLUS TESSER O.F.M.

Land- en Tuinbouwbond: G. W. J. KOEVERDEN (lid der Gedeputeerde Staten van Gelderland).

Werkliedenbond: K. RONCKEN (hoofdaalmoezenier van sociale werken te Heerlen).

Middenstandsbond: A. LOONEN (aalmoezenier van sociale werken te Venlo).

Wergegeversvereniging en St. Adelbert: Pater VAN GESTEL S.J. (retraitehuis 'Manresa' te Venlo).

Vrouwenbond en Groene Kruis: Pater L. VAN WAYENBURG S.J. (retraitehuis te Spaubeek).

Werknemende Middenstand: H. HERMANS (lid der Tweede Kamer te 's-Gravenhage).

De Jonge Werkman: E. BEEL (aalmoezenier van sociale werken te Kerkrade).

Vrouwelijk Jeugdwerk: M. JENNESKENS (directeur, Meerssen).

Algemene vergadering: Dr. L. N. DECKERS (oud-minister van Defensie, lid van de Tweede Kamer).

BIJLAGE II

LIJST VAN BOEKEN EN OVERIGE ARCHIEFBESCHEIDEN OVER KATHOLIEKENDAGEN, AANWEZIG BIJ HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM

BOEKEN (Chronologisch per gewest of land)

A. Limburgse katholiekendagen

Dr. Poels. Een zestal redevoeringen. Kerkrade, 1935 ('Onze Roe-
ping', rede b.g.v. de 2de L.K.D. te Roermond, 1900, p. 9-22; 'Tij-
dig', rede b.g.v. de 5de L.K.D. te Weert, 1903, p. 23-69).

Keuller, J. M. L., Vakbonden, Vakorganisatie; Rede op den 6den
Limburgschen Katholiekendag te Heerlen. Maastricht, (1905).

7den Limburgschen Katholiekendag te Venray (Redes door P. Coeles-
tinus O.F.M. en Dr. J. M. A. van Oppen). Sittard, 1905. (Uitgave
van de) Sint-Willibrordusvereniging, 1905/1906, afl. 1.

10de Limburgsche Katholiekendag; Rede van Mr. E. R. H. Regout
en conclusiën (aangenomen in de afdelingsvergaderingen). Sittard,
1908. Onze gele boekjes, afl. 7.

Cramer, W., Rede uitgesproken te Venlo op den 12en Limburgschen
Katholiekendag. Sittard, 1910. Onze gele boekjes, afl. 3.

Beyaert, K., Katholiek in het openbaar leven; Rede van den Heer
Karel Beyaert uit Brugge in de Algemeene Vergadering van den
dertiende Limburgschen Katholiekendag in de Sint Pieterskerk te
Sittard op Pinkstermaandag 5 juni 1911. Sittard, 1911. Onze gele
boekjes, afl. 12.

Ruth, H. van, De Patronaten; Rede uitgesproken te Weert op den
14en Limburgschen Katholiekendag. Sittard, 1912. Onze gele boek-
jes, 1911/1912, afl. 8.

Term, J. P. van, Het familieleven; Rede uitgesproken te Heerlen
op den 15den Limburgschen Katholiekendag 12 mei 1913. Sittard,

(1913). Onze gele boekjes, jrg. 5, afl. 3.
Venne, A. van de, Genotzucht in verband met zondagsheiliging; Eene rede gehouden te Venray, op Pinkstermaandag 1914. Sittard, 1914.
Onze gele boekjes, jrg. 5, afl. 10.
Leiddraad voor den Limb. Katholiekendag 1917. Valkenburg, 28 mei-Pinkstermaandag. (Niet doorgegaan). Maastricht, (1917).
Nijnatten, A. A. van, Voordracht... op den 21en Katholiekendag te Maastricht op 15 Augustus 1924. Heerlen, (1924).

B. Overige gewestelijke katholiekendagen in Nederland

Verslag van de katholiekendag in het bisdom 's-Hertogenbosch, 1901 en programmaboekjes van de katholiekendagen aldaar, 1902-1903, 1905, 1912. (coll. jaarverslagen).
Hendrichs, F., De Katholiekendag. Breda, 1903.
Programma's van de katholiekendagen in het bisdom Breda, 1903, 1908. (coll. jaarverslagen).
Aalberse, P. J. M., Verleden, Heden en Toekomst; Rede gehouden op den Frieschen Katholiek Landdag MCMIV. Utrecht, 1904.
Verslag van de 4de katholiekendag in het bisdom Haarlem, 1911. (coll. jaarverslagen).
Hooyman, J. H., Dr. Schaepman en de emancipatie der katholieken; Rede... op den achtsten Twentschen Katholiekendag te Almelo 24 mei 1926. Almelo, (1926).

C. Algemene Nederlandse katholiekendagen

Programma's en verslagen van de 1ste-7de Nederlandse katholiekendag, 1919-1937. (coll. jaarverslagen).
Ildefonsus, P(ater), Reddingswerk en Reclassering; Inleiding... op den 2en Nederl. Katholiekendag te Nijmegen 7 juni 1922. Venlo, (1922). Uitgave van het Centraal Bureau der Dr. Ariëns-vereening.
Ariëns, A., Nieuwe tijden, nieuwe zeden; Rede... op den 3den Nederlandschen Katholiekendag te 's Hage 1925. Uitgave van Sobriëtas. 's-Hertogenbosch, (1925).
Dr. Poels. Een zestal redevoeringen. Kerkrade, 1935. ('Het Probleem', rede b.g.v. de 4de N.K.D. te Maastricht, 1928, p. 157-201).
Nijnatten, A. A. van, Het Koningschap van Christus door middel van het ontspanningswezen; Rede gehouden op den 4en Algeme-

nen Nederlandschen Katholiekendag te Maastricht, op 30 mei 1928. Z.pl. en j.

Verhoeven, Th., Christus' Koningschap in de school; Rede gehouden den 31 Mei 1928 op den vierden Nederlandschen Katholiekendag te Maastricht. Z.pl. en j.

D. Duitse katholiekendagen

Verslagen van de 'Generalversammlungen der Katholiken Deutschlands' in Münster, 1885; in Bochum, 1889; in Aken, 1912 en in Essen, 1968. (coll. jaarverslagen).

Gedenkblatt zur Erinnerung an die 50. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands; (Goldenes Jubiläum). Gefeiert in Köln vom 23. bis 27. August 1903. Köln, 1903.

Elpidius, P(ater), Wie bekämpft ein Seelsorger am wirksamsten in seiner Gemeinde die Trunksucht? Vortrag für Priester... auf dem Katholikentag in Mainz, am 9. August 1911, 3de vermeerderde dr. (Uitgave van het) Kreuzbündnis-Verlag, Heidhausen-Ruhr, z.j.

Savelsberg, H., Führer durch Aachen für die Besucher der Generalversammlung der Katholiken Deutschlands zu Aachen, 1912. Aachen, (1912).

E. Overige buitenlandse katholiekendagen

Verslagen van de 'Assemblées générales des catholiques en Belgique à Malines', 1863-1864, 1867, 1891. (coll. jaarverslagen).

Verslag van de 38ste 'Assemblée générale des catholiques du Nord et du Pas-de-Palais', 1911. (coll. jaarverslagen).

ARCHIEVEN

Archief van M. Souren, inv.nr. 89: Vermoedelijk manuscript van zijn rede betreffende het secretariaat van de arbeid b.g.v. de L.K.D. te Weert, 1903; inv.nrs. 113-115: Een vijftal stukken inzake de R.K. Volksbond en de Limburgse katholiekendagen, 1901-1902.

Archief van A. H. Vliegen, volgens diverse staten: Stukken ontvangen of opgemaakt als bestuurslid en lid van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag', 1902-1939.

Archief van H. H. Sips: Stukken ontvangen of opgemaakt als 1ste secretaris van de 'Plaatselijke Regelingscommissie voor den 24sten Limburgschen Katholiekendag te Heerlen', 1933.

LITERATUUROVERZICHT

Rheinische Geschichte, herausgegeben von Franz Petri und Georg Droege. Band 2, Neuzeit, mit Beiträgen von Franz Petri, Max Braubach, Karl-Georg Faber und Horst Lademacher. Schwann, Düsseldorf, 1976, 912 blz., krt., lit., reg. ISBN 3-590-34202-1.

Verschenen is het eerste deel van de reeds eerder aangekondigde Rheinische Geschichte, waartoe voornamelijk het Institut für Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande de stoot heeft gegeven en tot welk doel een kring van geleerden (vooral van de universiteit te Bonn) zich heeft ingespannen. 'Das Ergebnis der Zusammenarbeit ist eine neue, auf drei Bände veranschlagte Rheinische Geschichte... Sie behandeln unter Berücksichtigung aller Lebensbereiche die Epochen von der Vorzeit bis zur Gegenwart für den gesamten mittel- und niederrheinischen Raum von der niederländischen Grenze bis hinauf nach Worms und Speyer unter Einschluss auch des Saarlandes', aldus het voorwoord. Men heeft de verwachting, dat de drie delen een verantwoording zullen afleggen van het momentele kennisniveau der Landesgeschichte en aan de behoeften van zowel de vakgeleerden als de geïnteresseerde leken zullen beantwoorden.

Het thans verschenen, goed verzorgde deel lijkt daaraan te voldoen, hetgeen evenwel mede voortspruit uit het gelukkige feit, dat vier bij uitstek competente auteurs voorhanden waren om de uitgestrekte tijdsruimte (vanaf het einde der middeleeuwen tot de vorming van het Bondsgebied na de oorlog) doorlopend te behandelen. Franz Petri heeft het tijdperk van 1500 tot 1648 voor zijn rekening genomen. Max Braubach vervolgt na de vrede van Münster 'zijn' periode tot en met het congres van Wenen in 1815. Daarna gaan twee jongeren verder met de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw. Faber behandelt het zuidelijk deel van het Rijnland inclusief de Saar, dat in die periode een andere ontwikkeling ondergaat dan de vroegere (noordelijk gelegen) Rijnprovincie, waarvan de (politieke) lotgevallen worden beschreven door Lademacher.

Binnen dit korte bestek kunnen we niet meer doen dan de aandacht vragen voor dit belangrijke werk, dat ongetwijfeld velen zullen willen aanschaffen. Voor degenen, die zich bezig houden met de interregionale geschiedenis van het oostelijk grensgebied, is het bezit van dit werk zonder meer een absolute voorwaarde. Bovendien hoeft men het om de prijs niet te laten, want bij voorintekening bedroeg de prijs slechts DM 90,— voor drie delen.

J. F. R. Philips

E. H. Kossmann, De lage landen, 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België.

Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1976, 618 blz., bibl., reg.

ISBN 90 10 01513 0.

Onder een overeenkomstige titel als J. A. van Houtte twaalf jaar geleden zijn 'Economische en sociale geschiedenis van de lage landen' liet verschijnen, heeft thans E. H. Kossmann een historie van Nederland en België in de jongste tijd in het licht gegeven. Maar met de titel houdt de gelijkenis op, want het zijn heel andere boeken, zoals de schrijvers andere persoonlijkheden zijn. Het boek van Kossmann is breder van opzet en behandelt naast de materiële omstandigheden de geestelijke en culturele verworvenheden, maar de auteur is voornamelijk een man met politieke interesses, die daarmee vaak begint en eindigt.

Het is enigszins merkwaardig, dat juist voor een periode, dat de wegen van noord en zuid sterk gaan uiteenlopen, toch nog gekozen is voor een gemeenschappelijke behandeling. De verklaring ligt waarschijnlijk heel prozaïsch voor de hand: het boek is de Nederlandse versie van een werk, dat de schrijver in opdracht van de Oxford University Press verzorgde en dat verschijnt als bijdrage in de Oxford History of Modern Europe. De auteur zelf geeft meer-malen blijk, dat hij moeite heeft gehad met die gezamenlijke behandeling van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden. De enigszins overbodige ondertitel weerspiegelt misschien al iets van de aarzeling, die het boek kenmerkt, namelijk de twijfel of in de eerste plaats de verschillen in het oog dienen te springen – weerbarstige plooiën, die zich niet zo maar weg laten strijken – of dat de overeenkomsten toch zo groot zijn, dat primair aan die gemeenschappelijkheid uiting moet worden gegeven – niet enkel om de eigen identiteit, maar juist en vooral om de gezamenlijke wortels tot uitdrukking te brengen.

Het resultaat is een compromis, waarachter de auteur zich niet probeert te verbergen. Hij komt tot pregnant geformuleerde visies, die een persoonlijk stempel dragen, vooral op die momenten, waar hij bestuurlijke, culturele of economische aspecten met elkaar verbindt. Maar zijn voorstelling van zaken blijft toch die van de voorzichtige en nuchtere Hollander, die geneigd is de revolutionaire tendenties van het zuiden te onderschatten (b.v. het prinsbisdom Luik als brandhaard!), die slechts een krappe waardering opbrengt voor het Franse bestuur, evenzo de kritiek anders inschat, die tegen Willem I ontstaat enz. enz. Het heeft geen zin deze accentverschillen voor het hele boek aan te geven, want de auteur is zich deze noordelijke visie terdege bewust.

Hinderlijk is wel, dat uit de lezing van het boek de indruk ontstaat, dat het om twee gezindheden, instellingen of gemeenschappen zou handelen met eigen afwijkende trekken, maar innerlijk zo consistent, dat de karakteristieken voldoende waarheidsgetrouw zijn. Zulk een opvatting nu druist in tegen de gedachten, die aan de regionale en interregionale geschiedenis ten grondslag liggen. Wie zich b.v. met de Limburgse geschiedenis bezig houdt, zal al te vaak ontdekken, dat de nationale stereotiepen strijdig zijn met wat aan regionale werkelijkheid existeert. Het is op grond van deze gedachte, dat de bewoners van de randgewesten menen een brugfunctie te kunnen vervullen en dat Brabant en Limburg vaak meer gelijkenis en sympathie voor de zuiderburen opbrengen dan een noorderling rationeel voor mogelijk houdt.

P.

Historie van Groningen. Stad en Land, onder redactie van W. J. Formsma, M. G. Buist, W. R. H. Koops e.a.

Groningen, 1976, 821 blz., afb., graf., krt., lit., bibl., reg.

ISBN 90 6234 002 3.

Met de verschijning van dit standaardwerk over de provincie Groningen is thans ook voor de geschiedenis van deze provincie een handboek beschikbaar gekomen, dat een belangrijk hulpmiddel is voor de onderzoeker, die de gewestelijke historie verder wil bestuderen. Maar tevens wil dit boek een regionale bijdrage leveren tot de vaderlandse geschiedenis, in welke opdracht de auteurs zeker geslaagd zijn.

Het boek behandelt vooreerst de lotgevallen van dé stad — ontegenzeggelijk de dominant in de historische ontwikkeling — en daarnaast van de economisch ondergeschikte Ommelanden, die in hun verschillende aspecten op boeiende wijze zijn beschreven. Aandacht is niet alleen gegeven aan de politieke en bestuurs-geschiedenis, maar evenzeer aan de economische geschiedenis, aan de maatschappelijke en kerkelijke verhoudingen en de facetten van het Groninger cultuurpatroon. Aparte hoofdstukken handelen over de oudste bewonings- en nederzettingsgeschiedenis, over de waterstaat en over vormen van bouwkunst. Dank zij de medewerking van een groot aantal geleerden is het een bijzonder rijk boek met name vanwege de omvattendheid en variatie van zijn inhoud, dat menige andere provinciale synthese in de schaduw stelt.

P.

Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795, boek II, onder redactie van J. J. Poelhekke, G. J. Mentink, W. Jappe Alberts en H. K. Roessingh.

De Walburg Pers, Zutphen, 1975, 564 blz., ill., lit., reg.

ISBN 906011.292.X.

Nadat in 1966 reeds het eerste deel van de Gelderse geschiedenis was verschenen (van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen) heeft thans een tweede deel het licht gezien, dat het tijdvak tracht te overbruggen van de 16e tot en met de 18e eeuw. De redactie moet in zijn verantwoording vooraf echter met spijt constateren, dat een hoofdstuk over de kunstgeschiedenis niet op tijd gereed kwam en eerst over enkele jaren is te verwachten en dat een hoofdstuk over de sociale en economische geschiedenis van Gelderland bij gebrek aan voorstudies nog helemaal niet valt te schrijven. Er staat dus wel nog een en ander te wachten. Het accent valt daarom in hoofdzaak op de politieke en bestuursgeschiedenis en op de kerk- en cultuurhistorie, die ons met meer of minder uitvoerigheid wordt gepresenteerd. Met name de eerste vier hoofdstukken zijn door hun verhalend, soms barokke proza zeer leeswaard geworden en leveren een bewijs, hoe soms de beschrijving van de politieke gebeurtenissen en feiten van alle dag — hoezeer deze vorm van historiografie ook in het verdomboek dreigt te komen — voor een breed publiek meer kan aanslaan dan de hooggeprezen structurele aanpak. Waarschijnlijk kan de ene vorm ook niet buiten de ander?

Voor de Limburgse lezers is het opvallend, dat het Overkwartier na de tweede

heeft van de 16e eeuw nauwelijks meer in de Gelderse geschiedenis voorkomt. Het is dan een eigen verbrokkeld leven gaan leiden en men vraagt zich af, of in het Overkwartier dan wel onder de bevolking van de Nederkwartieren nog enig besef bleef leven, dat ze samen tot één Gelders territorium (natie?) behoorden. Poelhekke is van mening, dat na 1632 het Overkwartier voor goed was afgedwarreld... en nauwelijks nog iets met Gelderse geschiedenis heeft te maken (p. 193).

P.

Van standen tot staten. 600 Jaar Staten van Utrecht, 1375-1975. Uitgave Stichting Stichtse Historische Reeks. Utrecht, 1975, 264 blz. (Stichtse Historische Reeks, 1). ISBN 90 257 0272 4.

De rechtshistorische bundel bij gelegenheid van de herdenking van de Stichtse Landbrief van 1375 bevat bijdragen van C. A. Rutgers, W. Jappe Alberts, D. J. Roorda, M. van der Bijl en J. Schuttevåer over de Utrechtse Staten in verschillende tijdperken. Deze bundel opent tevens een nieuwe reeks historische publikaties, die door de samenwerkende historische verenigingen over de geschiedenis van het Sticht of het bisdom Utrecht worden uitgegeven. De redactieleden, die dit moedige besluit namen, wensen wij gaarne de verschijning toe van een belangwekkende serie monografieën.

P.

Varia Historica Brabantica IV, uitgegeven door de Historische Sectie van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch, 1975, 421 blz.

Na een lange onderbreking kwam een nieuw deel van dit seriewerk van de persen, dat interessante bijdragen bevat over allerlei aspecten van de Brabantse geschiedenis, voorlopig nog opgevat in de zin van de historie van het Staatse deel van het oude hertogdom. Uit persoonlijke voorkeur leken ons vooral lezenswaard de artikelen over Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648 (mej. Drs E. H. Korveze), 's-Hertogenbosch als perscentrum (Dr P. Hollenberg) en Een Brabants conflict om het concordaat van 1801 (Drs J. W. M. Peijnenburg).

P.

H. K. Roessingh, Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland. Proefschrift Landbouwhogeschool Wageningen, 1976. A. A. G. Bijdragen, nr 20, Wageningen, 1976, 594 blz., tab., graf., afb., lit., reg., bijl. (40); tevens verschenen als deel IX van de Gelderse Historische Reeks, Zutphen, 1976.

Vier jaar na het verschijnen van de kloeke proefschriften van J. A. Faber en A. M. van der Woude heeft nu ook de derde medewerker van de afdeling agrarische geschiedenis van de Landbouwhogeschool Ir H. Roessingh zijn dissertatie voltooid. In een iets minder lijvig boekdeel, dat evenwel de gemiddelde omvang van een proefschrift nog verre overtreft, doet de schrijver ons verslag van zijn jarenlange naspeuringen naar de tabaksteelt in Nederland. In de keurig verzorgde reeks A.A.G.-Bijdragen heeft hij zijn stof gepresenteerd in acht overzichtelijk ingedeelde hoofdstukken, die de verschillende aspecten van zijn onderzoek betreffen en waarvan de tekst ondersteund wordt door een uitgebreide reeks tabellen, grafieken, illustraties enz.

Zijn studie houdt zich bezig met de introductie en de economische ontwikkeling van de tabaksverbouw in Nederland in de 17e en 18e eeuw. Het is opmerkelijk, welke omvang deze tabaksteelt had aangenomen met name onder de kleine boeren van Utrecht en Gelderland en hoe dit verschijnsel tot heden in de literatuur werd miskend. Nadat het roken in het begin van de 17e eeuw min of meer was ingeburgerd en men elders in Europa tabak begon te verbouwen, heeft men direct in Nederland de verbouw ter hand genomen — voornamelijk onder stimulans van Amsterdamse kooplieden, die vanwege afzet en prijs inlandse tabak met buitenlandse soorten wilden vermengen. Deze kooplieden zochten contact met vooraanstaande families in de kleinere landstadjes of landeigenaars en grote boeren op het platteland, die de nieuwe teelt in halfbouw door de kleine boeren lieten verbouwen. De tabaksteelt werd een uitkomst voor de plattelandsbevolking tijdens de recessieperiode (1650-1750) die met behulp hiervan aan de armoede wisten te ontsnappen.

De beschrijving van de opkomst en de verbreiding van de tabaksteelt is een van de meest interessante delen van het boek. Aan de hand van uiteenlopend bronnenmateriaal weet de schrijver vernuftig te reconstrueren, wie de tabakstellers waren, waarom en hoe ze met de verbouw begonnen en welke nevengevolgen ontstonden. Zijn uitkomsten blijken in tegenspraak met de theoretische hypothese, dat in traditionele plattelandssamenlevingen 'nieuwigheden' slechts aarzelend en na grote tegenstand in zwang komen. Integendeel waren de dagloners, keuters en boeren maar al te snel genegen deze nieuwe verdienste te gaan beproeven. De auteur zal door deze conclusie wel enigszins terugkomen van de theoretische opvatting van Hofstee over de verschillen naar plaats en tijd, waarop (in de 19e eeuw) door groepen van de bevolking een modern-dynamisch cultuurpatroon aanvaard wordt. Men is na lezing van dit voorbeeld geneigd aan deze verschillen niet teveel gewicht toe te kennen en zou er uit moeten leren niet te vlug mentaliteitsverschillen te willen afleiden uit economische factoren. Enige voorzichtigheid betrachte de schrijver zelf al, als hij in het midden laat in hoeverre de tabaksteelt later leidde tot een verdere intensivering van de landbouw.

Toen in de 18de eeuw de graanprijzen begonnen te stijgen, zien we het opmerkelijk feit van het geleidelijk verdwijnen en inschrimpelen van de tabaksteelt. Dit is niet zo'n vreemd verschijnsel, want ook elders hebben we vaker gezien, dat de verbouw van handsgewassen een compensatie-effect heeft en spontaan wordt opgegeven, als de graanbouw weer daarvoor in de plaats treedt. In deze studie wordt deze verandering vooral gezien als ingegeven door commerciële overwegingen, maar het lijkt te eenvoudig te veronderstellen, dat de aardappel de tabak als gewas zonder meer is gaan vervangen. Hier zou een bestudering van andere Europese productiegebieden (b.v. Vlaanderen, de Elzas of

het Rijnland tot Kleef toe) wellicht meer duidelijkheid kunnen verschaffen. Het typische verbreidingsgebied in Nederland roept trouwens meer vragen op, die onbeantwoord bleven, namelijk waarom deze tabaksteelt zich niet verder noordelijk en zuidelijk heeft uitgestrekt en later wederom tot de Veluwezoom beperkt bleef. Voor de streekgeschiedenis was een probleemstelling, die uitdrukkelijker de relatie van bestaanswijze en landstreek voorop had gesteld, wellicht meer verhelderend geweest. Maar de schrijver is uiteraard gerechtigd zelf zijn vraagstellingen te kiezen. Het is mogelijk mede het gevolg van de lange voorbereidings-tijd, dat hij geleidelijk zijn programma verwijd heeft tot een all-round-onderzoek naar de expansie en contractie van de binnenlandse tabaksteelt. We danken daaraan enige bijzonder boeiende hoofdstukken, die voor de opzet niet wezenlijk waren, maar die we niet graag hadden gemist, zo de beschrijving van de tabaksmarkt en -nijverheid en de biohistorie van de tabak.

P.

E. J. Th. A. M. A. Smit, De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland, 1795-1817.

Gelderse Historische Reeks, VII, De Walburg Pers, Zutphen, 1975, 175 blz., lit., afb., reg.

ISBN 906011.442.6.

Dit Nijmeegs proefschrift beschrijft de overgang onder Nederlandse souvereiniteit van een aantal kleinere gebieden (de Lijmers en een aantal losse enclaves), die in de middeleeuwen al door Kleef verworven waren en die ook later ondanks Gelderse inlijvingspogingen Kleefs bleven en als zodanig na 1666 aan Brandenburg en na 1701 aan Pruisen waren gekomen. Deze gebieden kwamen in 1802 definitief aan de Bataafse Republiek na de vrede tussen de oude (Pruisen) en de nieuwe landsheer (Frankrijk), die dit gebied na langdurige onderhandelingen afstond, waardoor het gebied achtereenvolgens deel werd van het koninkrijk Holland en daarna toch weer bij Frankrijk werd ingelijfd. Strubbelingen ontstonden in 1813, toen Pruisen en Nederland elkaar deze gebieden betwisten en afwisselend bezet hielden, totdat ze in 1816 definitief Nederlands werden. Het werk beschrijft bijna uitsluitend de politieke verwickelingen, terwijl de zwaarwegende economische en sociale gevolgen nauwelijks belicht worden.

P.

Henk van Dijk, Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving.

Historische Werken nr 17 van de Stichting Historische Publicaties Roterodamum.

Interbook International, Schiedam, 1976, 376 blz. + XXXII bijlagen, graf., tab., lit., ill., reg.

Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1976.

De stadsgeschiedenis is niet een terrein, dat in Nederland druk beoefend wordt, hoeveel ook jaarlijks aan kleinere opstellen hierover mag verschijnen. Na het proefschrift uit 1965 van Th. van Tijn 'Twintig jaren Amsterdam; de maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876' en de befaamde studie van wijlen J. de Jonge over Delft is thans een uiterst belangwekkende publikatie over Rotterdam verschenen en wel over een van de moeilijkste perioden in de geschiedenis van de stad toen zich, in tegenstelling tot elders, in Rotterdam een sterke stedelijke groei voordeed, maar het voorzieningenniveau van de stad ('een haven met huizen') daarmee geen gelijke tred hield en de overheid (nog) niet bereid was in die maatschappelijke ontwikkeling in te grijpen.

De knelpunten en problemen, die daarvan het gevolg zijn, maar eveneens de stuwende vitaliteit van de grote werkstad – in 1952 al door Bouman beschreven – vormen het onderwerp van het historisch onderzoek, dat vooral op demografische en sociale aspecten werd toegespitst. Tegen de achtergrond van het Nederlands urbanisatiepatroon en de kenmerken van de economische structuur van de havenstad gaat Van Dijk in de hoofdstukken 3 t/m 6 verder met een minitieuze ontleding van de demografische opbouw, waarin verschijnselen worden behandeld als de groei van de bevolking, de migratie, gezin en huishouden, sociale structuur en sociale mobiliteit. Zijn uiteindelijke uitspraken zijn sterk met cijfers onderbouwd en vormen een betrouwbare basis voor verder onderzoek. Toch blijft de indruk bestaan, dat verschillende verschijnselen zich aan zijn (voornamelijk cijfermatige, ooit geregistreerde, derhalve semi-statistische) waarneming onttrekken, hetgeen b.v. duidelijk blijkt, als we van de migratie de balans opmaken. Een andere opzet (b.v. analyses van de burgerlijke stand) had hier tot meer relevante uitkomsten kunnen leiden.

P.

Mike L. Samson, Population mobility in the Netherlands, 1880-1910. A case study of Wisch in the Achterhoek.

Acta Universitatis Upsaliensis, dissertatie 1977, Studia Historica Upsaliensa 87.

Uppsala, 1977, Almquist & Wiksell International, Stockholm, 178 blz., graf., tab., krt., lit.

ISBN 91 554 0556 8.

Binnen het verband van een migratieproject aan de universiteit van Uppsala (Zweden en Amerika na 1860) bedoelt deze bijdrage een casestudy te leveren van een migratieverschijnsel in Nederland door de interne en externe migratie in de Achterhoek te bestuderen in de jaren van de landbouwcrisis (1880-1910). Wisch werd voor deze streek als type-gemeente gekozen, waar een vast migratiepatroon kon worden vastgesteld met opmerkelijke verschillen naargelang de godsdienstige gezindte van de bevolking. Van belang was de migratie naar nabijgelegen geïndustrialiseerde gemeenten en vooral naar het naburige Duitse achterland, waar de snelle industrialisatie om veel arbeidskrachten vroeg. De schrijver heeft veel materiaal verzameld, dat vanwege de overeenkomst ook voor Limburg van betekenis is. Zo stelde hij o.m. vast, dat ongeveer 20% van degenen, die de gemeente verlieten en naar Duitsland vertrokken, later weer terugkeerden. Vele

anderen keerden waarschijnlijk wel naar de Achterhoek terug, maar dan naar grotere industriegemeenten.

P.

Geschichte und Soziologie, herausgegeben von Hans-Ulrich Wehler. Köln, Neue Wissenschaftliche Bibliothek, no. 53, 1971, 367 blz., bibl., reg.

ISBN 3-462-00899-4.

Soziologie und Sozialgeschichte, herausgegeben von Peter Christian Ludz, in Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 16, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1973, 623 blz., bibl., reg.

Waarschijnlijk blijft de vraag naar de interdisciplinaire vervlechting van sociologische en historische vraagstellingen vooral de sociaal-historicus boeien. In het verleden heeft zelfs ons Jaarboek zich aan een beschouwing over deze relatie bezondigd (*Sociologie en sociale geschiedenis; een proeve tot terreinafbakening en samenwerking, in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, V, Maastricht, 1960, 9-44*) zonder overigens tot veel klaarheid te komen. Het probleem is er sindsdien niet eenvoudiger op geworden, hetgeen deze twee bundels bewijzen. Het zijn niet enkel meer de sociologen, die een aanzet tot de discussie leveren, maar een repliek van de kant van de historici is op gang gekomen, die hun eigen gebied in bescherming nemen. Niet tevergeefs overigens. Al zijn de oude kentheoretische tegenstellingen wat achterhaald, toch mag men wel zeggen, dat de geschiedwetenschap aan het gevaar van een sociologisering is ontkomen en nog steeds springlevend is. De poging om de geschiedenis zonder meer bij de sociale wetenschappen in te lijven, mislukte toen kwam vast te staan, dat wezenlijke aspecten van geschiedenis en sociale verandering nu eenmaal door de mazen van de sociologische concepten heen glippen. (*Beerling, Tijdschrift voor Geschiedenis 88 (1975), 367-369*).

Hoe nuttig het ook zijn mag het belang van een samenwerking tussen de sociale en de geschiedwetenschap te onderstrepen, vooraf dienen zij toch aan hun zelfstandigheid vast te houden. Dit geldt ook voor de historische sociologie en de sociale geschiedenis, die de laatste jaren steeds vaker als structuurgeschiedenis wordt opgevat. De moeilijkheid blijft hierin bestaan, dat men sociologie en geschiedenis niet naar hun terrein van onderzoek van elkaar kan afgrenzen. Zij onderzoeken geen empirisch te onderscheiden objecten, die apriori aan de ene of de andere discipline toegewezen kunnen worden. De verschillen liggen meer in de vraagstelling en het niveau, waarop een probleem wordt aangepakt. Desondanks worden de grensovergangen soms vager, vooral sedert Braudel en de *Annales* een structuurbegrip hebben geïntroduceerd, dat nauwelijks meer onder de traditionele historische methodiek valt. Toch ligt hier primair geen taak voor de socioloog, want de correlatieanalyse van het verloop van structuren en conjunctuurelementen (d.w.z. hoe onder de oppervlakteverschijnselen de langdurige en fluctuerend-middellange structuren verborgen liggen) blijft toch het onovervreedbaar kernstuk van de nieuwe historiografie.

P.

Jan de Vries, The Dutch rural economy in the golden age, 1500-1700. Yale University Press, New Haven/London, 1974, 316 blz.

De naam van deze Amerikaanse hoogleraar van Nederlandse afkomst – niet te verwarren met zijn collega's-naamgenoten in Tilburg, Leiden, Jerusalem enz. – behoeft geen aanbeveling meer. Befaamd zijn de historische studies, die hij schreef over de Hollandse welvaart tijdens de Republiek, waarvan dit boek het eerste is. Niet in het minst ontleen zijn studies hun waarde aan de gebruikte methodiek. Aan de hand van de economische of demografische theorie ontwikkelt hij zijn vraagstellingen, die in het bronnenmateriaal worden uitgediept, zodat zijn onderzoek kan starten met behulp van descriptieve modellen, die nader worden onderzocht. Zodoende worden zijn boeken een ongezocht en overtuigend pleidooi voor een meer theoretische fundering van de geschiedschrijving.

P.

Armoede en Armenzorg, aflevering 4 van het Tijdschrift voor Geschiedenis, 88e jrg. (1975), 449-645, speciaal nummer, onder redactie van H. F. J. M. van den Eerenbeemt, P. C. Jansen en R. van Uytven.

Het nummer bevat de volgende bijdragen:

E. Scholliers, De materiële verschijningsvormen van de armoede vóór de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken. (Bevat waardevol cijfermateriaal.)

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, Armoede in de 'gedrukte' optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850.

W. P. Blockmans en W. Prevenier, Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw; bronnen en problemen. (Eveneens met uitvoerig cijfermateriaal.)

L. van Buyten, De 'ellendigen' in moderne bronnen der zuidelijke Nederlanden.

G. J. Mentink (met medewerking van J. H. M. Wieland), Armenzorg en armoede in archivalische bronnen in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1854.

M.-J. Tits-Dieuaide, Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge.

H. Soly, Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden.

F. Vanhemelrijck, Pauperisme en misdadigheid in Brabant in de 18e eeuw.

P. C. Jansen, Armoede in Amsterdam aan het einde van de 18e eeuw.

C. Lis, Krotten en ghetto's: exponenten van verpaupering en polarisering. Een concreet voorbeeld: Antwerpen, 1780-1850.

Het nummer eindigt met zeven boekbesprekingen, waaronder enige opmerkelijke Franse boeken, die de armoede in regionaal-historisch verband bestuderen.

P.

Friedrich-Wilhelm Henning, Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 1: Das vorindustrielle Deutschland, 800 bis 1800.

Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1974, 319 S., graf., krt., lit., reg.
Friedrich-Wilhelm Henning, *Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914*.

Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1975, 297 blz., lit., reg.
Rondo Cameron, *La France et le développement économique de l'Europe, 1800-1914*.

Editions du Seuil, Paris, 1971.

J. Mokyr, *The industrial revolution in the low countries in the first half of the nineteenth century: a comparative case study*. in: *The Journal of Economic History*, XXXIV, 1974, 2, pp. 365-391.

De grote structuurverandering, die sedert de industriële revolutie West-Europa van karakter heeft veranderd, blijft een van de voornaamste onderwerpen uit de economische geschiedenis. De verdienste van het economisch-historisch compendium van de Keulse hoogleraar Henning ligt in zijn overzichtelijkheid en beknoptheid. In het eerste deel maakt de auteur duidelijk, hoever de economie en de maatschappelijke verhoudingen evolueerden sinds de middeleeuwen en waarschuwt hij tegen een te gemakkelijke simplificering.

In een vijftal hoofdstukken geeft hij een bondige beschrijving van tien eeuwen Europese economische geschiedenis: de evolutie van de feodaliteit, het tijdperk van de stichting van de steden, de bloeitijd van de stedelijke economie, het tijdperk van de prijsrevolutie (1470-1618) en de daarop volgende periode, die als de bloei van het kameeralisme wordt aangeduid. De afsluiting van het eerste deel had hij beter iets vroeger kunnen leggen, want tijdens de 18e eeuw beginnen al zoveel moderne facetten te overheersen, dat hij die in het volgende deel had kunnen behandelen. In dit vervolg deelt hij het daarin behandelde tijdperk tot 1914 in door drie perioden te onderscheiden, die sectorsgewijze worden behandeld: de 'take-off' 1780-1835, de eerste fase in de industrialisering (1835-1873) en de tijd van de grote industriële expansie, die na de Gründerkrise begint en versneld doorloopt tot de eerste wereldoorlog.

Volledigheidshalve wijzen wij op een parallelwerk van Rondo Cameron voor Frankrijk, dat overigens een vertaling in het Frans is van het in 1961 in Princeton oorspronkelijk verschenen werk. In het derde deel spreekt hij in paragraaf 11 over de industrialisering in België.

Het artikel van Mokyr is van betekenis voor de toepassing van de comparatieve methode, waarmede vooral de economische ontwikkelingen in een grensgebied kunnen worden bestudeerd.

P.

Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft. Mit Beiträgen von Otto Doppelheld, Edith Ennen, Klara van Eyll, Susanna Gramulla, Friedrich-Wilhelm Henning, Walther Herrmann, Frans Irsigler, Hermann Kellenbenz und Hans Pohl.

Bd 1, 1975, 612 blz., lit., afb., krt., graf., reg.

Bd 2, 1975, (Vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart), 542 blz., lit., afb., krt., graf., reg.

Greven Verlag Köln, 1975, herausgegeben im Auftrag des Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsarchiv zu Köln von Hermann Kellenbenz unter Mitarbeit von Klara van Eyll (Gesamtredaktion).

Er zijn projecten, die wegens hun omvang alleen al respect afdwingen. Een dergelijke onderneming was zonder twijfel het plan om een alomvattend overzicht te willen presenteren over de geschiedenis van het economisch leven in de agglomeratie Keulen. Met bewonderenswaardige Duitse grondigheid is deze totale presentatie tot stand gekomen. In negen overzichten, die alle volgens een gelijk stramien zijn opgezet, is een 'volledige' economische geschiedenis van Keulen in het licht gegeven: twee kloeke banden van niet minder dan 1150 dichtbedrukte bladzijden. We kunnen uiteraard hier niet meer doen dan deze verschijning aankondigen en de hoop van de redacteuren onderstrepen, dat deze kolossale uitgave het onderzoek beduidend zal stimuleren. Chronologisch bevat het werk de volgende onderdelen:

Kölner Wirtschaft von den Anfängen bis zur Karolingerzeit.

Kölner Wirtschaft im Früh- und Hochmittelalter.

Kölner Wirtschaft im Spätmittelalter.

Wirtschaftsgeschichte Kölns im 16. und beginnenden 17. Jahrhundert.

Getreide- und Brotpreise, Brotgewicht und Getreideverbrauch in Köln vom Spätmittelalter bis zum Ende des Ancien Régime.

Wirtschaftsgeschichte Kölns im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert.

Wirtschaftsgeschichte Kölns vom Beginn der preussischen Zeit bis zur Reichsgründung.

Die Stadterweiterung unter dem Einfluss der Industrialisierung.

Wirtschaftsgeschichte der Stadt Köln, 1914 bis 1970.

Uitvoerige registers, bronvermeldingen en verwijzingen ontsluiten dit enorme opus.

P.

Ger Harmsen en Bob Reinalda, Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging. Socialistische Uitgeverij Nijmegen, 1975, 461 blz. lit., ill., reg.

Het boek is voornamelijk gewijd aan de socialistische arbeidersbeweging van het einde van de vorige eeuw tot de recente tijd. Het is voortgekomen uit een syllabus voor de kaderscholing van de Industriebond N.V.V. en draagt daarvan de sporen. Het accent valt vooral op de vakbondsstrijd en de organisatiebeginselen. Het boek loopt door tot en met de problematiek van de 60er en 70er jaren.

P.

Fr. de Jong Edz., Een beeld van een vakbeweging. Geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, zoals die spreekt uit prenten en documenten, gebouwen en gedichten. Wageningen, Van Veen, 1976, 208 blz., geïll.

De schrijver van het vorige gedenkboek van het N.V.V. ('*Om de plaats van de arbeid*', 1956) kreeg ook nu weer de opdracht een overzicht samen te stellen bij gelegenheid van het 70-jarig bestaan. Het is een rijk geïllustreerde documentaire geworden met slechts een summier tekst maar veel beeldend materiaal als getuigenis. Het is vergelijkbaar met een andere popularisering: de documentaire van *Martin Schouten, De socialisten zijn in aantocht* (Amsterdam, Van Genneep, 1976) die meer tekst bevat. Het boek van De Jong is waardevol en nieuw vanwege zijn oorspronkelijke behandeling van de laatste periode (na 1956): aanvankelijk tot 1970 een verzakelijke vakbeweging, die de oude klassenstrijd-gedachte heeft prijs gegeven en sterk verweven is in het maatschappelijk bestel en dan na 1970 een terugrijpen naar de oude symbolen en idealen en een herleving van de vroegere strijdbaarheid.

P.

Paul Coomans, Truike de Jonge en Erik Nijhoff, De Eenheidsvakcentrale (EVC), 1943-1948.

Serie: Historische Studies, XXX, H. D. Tjeenk Willink, Groningen, 1976, 507 blz.

ISBN 90 01 39016 1.

De belangstelling voor maatschappijvernieuwing en de opkomst van radicalistische stromingen in het socialisme komen in verschillende publikaties tot uiting, o.m. in een oplevende aandacht voor eenheid en radicalisme in de vakbeweging, zoals die in de EVC was belichaamd. Deze eenheidsbeweging had ook in Limburg aanhang na de bevrijding, hetgeen tot een harde confrontatie leidde tussen de aanhangers van de nieuwe weg en de oude confessionele vakbonden, die thans onderwerp van studie zijn en eerlang interessante publikaties doen verwachten. Wie na lezing behoefte gevoelt aan wat meer theoretische geleiding van de stof, kunnen we onderstaande boeken ter lezing aanbevelen.

P.

John P. Windmuller, Arbeidsverhoudingen in Nederland.

Utrecht/Antwerpen, 1970, Aulaboeken 449, 506 blz., lit., reg.

Dit werk handelt niet over de arbeidsrelatie werkgever-werknemer, maar over de collectieve arbeidsverhoudingen, die zich al vóór de oorlog begonnen te ontwikkelen, maar vooral na 1945 gestalte krijgen met nieuwe instituties en samenwerkingsorganen als het College van Rijksbemiddelaars, de Stichting van de Arbeid, de S.E.R. enz. De auteur is hoogleraar in de Verenigde Staten en kon daardoor beter afstand nemen van de stof. Wellicht daardoor is hij er in geslaagd de ontwikkeling van het georganiseerd overleg, de rol van de overheid en de houding van de vakbeweging en andere belangengroepen in zijn juiste proporties weer te geven.

P.

H. J. van Zuthem, Inleiding in de economische sociologie. Mensen en machten in het economisch leven.

Uitgeverij J. H. de Bussy en Oosthoek's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam/Utrecht, 1973, 250 blz., lit., reg.

ISBN 90 6054 685 7.

De schrijver behandelt in dit boek de sociologie van de economische orde (de basisposities van de partijen, de doelstellingen, de instrumenten en instituties en de aard en dynamiek van de plansystemen) van de onderneming en van de arbeid.

P.

W. H. J. Reynaerts, Het investeringsloon als instrument van bezitsvormingsbeleid.

Stenfert Kroese, Leiden, 1975, 220 blz., lit., reg.

ISBN 90 207 052 7 X.

Op grond van verschillende overwegingen spreekt de auteur zijn voorkeur uit voor de toekenning van een vorm van investeringsloon, al voorziet hij de problematiek die in de volkshuishouding ontstaat door het optreden van een structureel stijgende arbeidsinkomensquote, een structureel dalend kapitaalrendement en een al even structurele verslechtering van de muntwaarde en de arbeidsmarkt.

P.

Waarheen gaat onze sociaal-economische orde? Met bijdragen van N. H. Douben, M. Eyskens, W. van Gerven e.a.

Amboboeken, Baarn, 1976, 167 blz.

Annalen Thijmgenootschap, jrg. 64, afl. 2.

ISBN 90 263 03491.

Over enige van de in het vorige boek genoemde problemen (overheidsfinanciën en sociale wetgeving, de onderneming, geldontwaarding en arbeidsmarkt) verscheen onlangs een bundel met voordrachten voor het Thijmgenootschap.

P.

Arbeiterbewegung an Rhein und Ruhr, Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung in Rheinland-Westfalen, herausgegeben von Jürgen Reulecke.

Wuppertal, Hammer, 1974, 468 blz., lit., afb., reg.

Op het eerste oog lijken hier totaal uiteenlopende onderwerpen te zijn samengebracht. Veertien volledig verschillende artikelen over de arbeidersbeweging in Duitsland vanaf het begin van de industrialisering tot na de tweede wereldoorlog vullen deze bundel, die – ondanks de suggestie van de titel – bijna geheel op het

Ruhrgebied betrekking heeft. Toch was er niet van geïsoleerde kernen van arbeidersorganisaties sprake, zelfs niet in de moeilijke beginjaren. De verschillende concentraties hebben elkaar sterk beïnvloed, hergeen in deze artikelen niet tot uiting komt. Hier is een kans gemist iets van de onderlinge verbondenheid van industriegebieden en hun specifieke personeelssamenstelling aan te tonen, die met name in de mijnbouw tot uiting komt.

De sociale geschiedenis schijnt in West-Duitsland niet zover gevorderd te zijn, dat reeds pogingen ondernomen kunnen worden om een meer omvangrijke geschiedenis van de arbeidersbeweging in een breder kader samen te stellen, hetgeen o.m. zou moeten verklaren, waarom in deze bundel de christelijke en liberale arbeidersbeweging niet behandeld werd. Dat over de confessionele arbeidersorganisatie geen studies voorhanden waren, is bezijden de waarheid. In dit verband zijn met name aan te stippen de werken van *K. Prinz S.J., Kirche und Arbeiterschaft, gestern, heute, morgen*, en *H. Grebling, Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung; ein Ueberblick, München, 1966*.

P.

Th. Wöltgens, Mislukte doorbraak. Geschiedenis van de socialistische mijnwerkersbond, 1909-1965.

Valkenburg, Volkshogeschool, 1974, 50 blz., bibl.

Een belangrijk facet uit de mijnstreekgeschiedenis werd destijds door Th. Wöltgens ter hand genomen als onderwerp voor zijn Utrechtse doctoraal scriptie onder Prof. Dr J. H. Kernkamp, waarvan in de verwachting lag, dat hij deze studie tot een proefschrift zou uitbreiden. De actuele politiek schijnt echter de plannen gedwarsboomd te hebben, zodat thans – wat overhaast en te weinig uitgerijpt – deze scriptie op de markt is verschenen. Het blijft een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de Limburgse arbeidsverhoudingen, die nu eens van een andere kant worden belicht, maar het is minstens een even belangrijke uitnodiging tot verder onderzoek van het inmiddels beschikbaar gekomen bronnenmateriaal.

Willy Massin, De opkomst van het socialisme in Limburg, 1890-1914. De moeilijke doorbraak in een sterk verzuilde katholieke maatschappij.

Diest, 1975, 132 blz., afb., bibl., bijl. (12).

Min of meer vormt deze Belgisch-Limburgse studie (eveneens in offset) een pendant van die van Wöltgens, omdat ook daar het socialisme moest oproeien tegen een katholieke beweging, die in sociaal opzicht was ontwaakt en in verzet kwam, waardoor de strijd vaak fel en persoonlijk werd. De herinneringen aan die tijd zijn levend gebleven, maar veel minder is het bronnenmateriaal bewaard, dat daarvan getuigenis aflegt. In zoverre vertonen de provincies identieke trekken, dat de geschiedenis van het socialisme er sterk werd verwaarloosd. Die achterstand probeert men nu in te halen. De studie van Massin is een bescheiden poging daartoe, die vooral is te waarderen wegens zijn scherpe maatschappelijke en politieke situatietekening. Zijn relaas wordt vooral door de berichtgeving in

een aantal weekbladen gestaafd. Hij schrijft vlot en met verve over de eerste socialistische deiningen in de jaren vóór 1900, die bij gebrek aan nationale steun en provinciale kadervorming weer verliepen. Het was vooral in Tongeren, waar het socialisme in het begin van de eeuw vaste voet kreeg en waar ook de katholieke weerstand het felst was. Opmerkelijk is, dat deze beroeringen blijkbaar niet vanuit Nederland beïnvloed werden.

P.

G. V. Rimlinger, *International differences in the strike propensity of coal miners; experience in four countries, in Industrial and Labor Relations Review*, vol. 12, 1959, 389-405.

Otto Hue, *Die Bergarbeiter. Historische Darstellung der Bergarbeiter-Verhältnisse von der ältesten bis in die neueste Zeit.*

Stuttgart, 1913, 2 Bde.

Hermann Koebe, *Neuere Veränderungen im industriellen Gefüge des Raumes Aachen-Lüttich-Maastricht.*

Köln, 1970, 201 blz.

C. L. Holtfrerich, *Quantitative Wirtschaftsgeschichte des Ruhrkohlenbergbaus im 19. Jahrhundert; eine Führungssektoranalyse.*

Dortmund, 1973, *Untersuchungen zur Wirtschafts-, Sozial- und Technikgeschichte; Bd. I, 197 blz., tab., afb.*

Marcel Gillet, *Les charbonnages du nord de la France au XIXe siècle.*

Paris, *Ecole pratique des hautes études, VIe section, 1973, 508 blz., graf., kert., tab., bibl., bijl.*

Nicole Caulier-Mathy, *La modernisation des charbonnages liégeois pendant la première moitié du XIXe siècle. Technique d'exploitation. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. Paris, 1971, 308 blz., afb., tab., reg.*

De mijnbouw en de arbeidersbeweging in deze bedrijfstak lenen zich in meerdere opzichten tot vergelijkende studies, die op verschillende gebieden betrekking kunnen hebben. Het eerste artikel handelt over stakingen en arbeidsconflicten. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen. Inspirerend is nog altijd het oudere werk van Otto Hue naast andere werken, die zich lenen voor een vergelijkende bestudering van de verhoudingen in de mijnbouw. Binnen de Europese driehoek van het Land zonder Grenzen is een studie als van Koebe van bijzondere waarde. Hoewel de lezing van de laatste drie werken enige kennis vraagt van de situatie in de mijnbouw, dienen zij voor het Limburgse bekken niet ongelezen te blijven, omdat zij belangrijke aanknopingspunten bevatten voor de economische groei en de technische innovatie in de mijnbouw in het algemeen, waaruit het algemene kader als ook het differentiatieproces binnen de verschillende bekkens kan worden afgeleid.

P.

Degenen, die zich bezig houden met en geïnteresseerd zijn in de mijngeschiedenis van Zuid-Limburg, worden voor wat de Oranje Nassau Mijnen betreft vanaf 1908 tevens geconfronteerd met de geschiedenis van het huis de Wendel, sinds 1704 ijzer- en staalproducenten in Lotharingen. In 1908 nam dit huis het aandelenpakket van de Oranje Nassau Mijnen van de familie Honigmann over en werd eigenaar van het grootste particuliere mijncomplex in Zuid-Limburg. De eigenlijke opzet, een uitbreiding van de cokesdekking van de staalbedrijven in Lotharingen, slaagde niet als gevolg van het feit dat de Oranje Nassau concessie onvoldoende cokeskoollagen bleek te bevatten.

Sinds 1906 als opvolger van zijn vader voorzitter van de 'gérance', de raad van bestuur van het huis de Wendel, werden de onderhandelingen voor de overname geleid door François de Wendel. Over de betekenis van François de Wendel in Frankrijk tussen de jaren 1914-1940 verscheen onder bovenstaande titel een studie van J. N. Jeanneney, een nadere bewerking van zijn dissertatie aan de Universiteit van Nanterre. Voor de publikatie werd door de oudste dochter van F. de Wendel het particulier archief en het dagboek van haar vader ter beschikking gesteld. Het zijn de daaruit geputte gegevens die de publikatie bijzonder interessant maken. Zij gelden echter in hoofdzaak voor de geschiedenis van Frankrijk in de periode tussen twee wereldoorlogen. Het boek schetst de betekenis van F. de Wendel in zijn loopbaan als politicus in de Kamer en Senaat, zijn rol die hij gespeeld heeft als 'regent' van de banque de France, als president van het comité des forges en als groot aandeelhouder van de kranten 'Le Temps' en 'Le journal des débats'. Uit deze publikatie blijkt dat hij niet altijd de volle instemming genoot van zijn jongere broers Humbert en Maurice de Wendel, medebestuurders van de onderneming 'Les petits fils de François de Wendel', meermalen zelfs het tegendeel. Voor wat de mijnpolitiek in Limburg betreft, bevat de publikatie slechts enkele gegevens. Nadat gebleken was dat voor de cokeskolendekking van de bedrijven in Lotharingen de Oranje Nassau Mijnen van slechts gering belang waren, heeft de holding ORNAS wel een belangrijke rol gespeeld bij het verwerven van de cokeskolenmijn Friedrich-Heinrich in Kamp-Lintfort (Niederrhein).

Ook blijkt dat in de moeilijke jaren van de wereldcrisis er serieus over gedacht is de Oranje Nassau Mijnen te verkopen. De door de experts in 1932 vastgestelde waarde is waarschijnlijk te laag geweest, in ieder geval is de verkoop niet doorgegaan en werd het beleid na een directiecrisis bij deze mijn weer vast in handen genomen.

Deze publikatie geeft een goed beeld van de persoon F. de Wendel, zijn invloed en macht in Frankrijk. Hij is een omstreden figuur geweest, ook in de eigen familie. Wanneer hij in zijn dagboek de balans opmaakt schrijft hij:

'Ayant orienté ma vie vers la politique, sans vouloir pour cela renoncer à ma tâche industrielle qui raisonnablement et traditionnellement, doit rester l'essentiel de mon existence, je n'étais pas sans me rendre compte depuis de nombreuses années que les services que je rendais dans la politique ne justifiaient pas toujours les sacrifices que m'imposaient du côté industriel les heures de présence si souvent inutiles au Palais de Bourbon'.

Voor wie in de Franse politieke geschiedenis geïnteresseerd is, is het een belangrijke publikatie. Voor wat de mijnpolitiek in Limburg betreft, is zij behalve voor de enkele bovenvermelde feiten van weinig belang.

C. E. P. M. Raedts

Pierre Fritsch, Les Wendel, rois de l'acier français.
Uitgave Laffont 1976.

Joeuf, ma ville natale, est malade, is het motto van waaruit de schrijver P. Fritsch de geschiedenis behandelt van het huis de Wendel. Joeuf is het middelpunt van de staalindustrie van het bekken van Briey, het gedeelte van Lotharingen dat na 1871 Frans territorium bleef en rond 1880 door de Franse staalindustrie werd ontsloten. In 1878 verwierf Sidney Chilchrist Thomas zijn patent op de verwerking van fosforhoudend ijzererts tot bruikbaar staal. Dit betekende dat enorme fosforhoudende minette-ijzerertslagen, hoewel van een laag ijzergehalte, in Lotharingen en Luxemburg het belangrijkste ijzerertsvoorkomen van West-Europa werden. Het huis de Wendel wist in vroeg stadium de patentrechten van dit procédé te verwerven. Aan beide zijden van de grens van het in 1871 gedeelde Lotharingen met Joeuf en Hayange-Thionville als middelpunt zien we als gevolg hiervan een explosieve ontwikkeling van de staalindustrie.

De schrijver geeft na een inleiding vanaf 1704 een beeld van deze ontwikkeling met alle problemen van, voor en tijdens de eerste wereldoorlog en van de periode voor, in en na de tweede wereldoorlog. Ook hier wordt de politieke betekenis van François de Wendel en de rol die hij gespeeld heeft in de jaren 1914-1940 vanuit een ander oogpunt als door Jean Noël Jeanneney belicht. Ook in deze publikatie worden de Oranje Nassau Mijnen te Heerlen, zij het slechts zeer kort, gememoreerd. De schrijver stelt: 'En 1908 ils (de Wendels) louent à bail la concession d'Orange Nassau à Heerlen'. Op dit punt is hij in ieder geval niet goed ingelicht. In dat jaar werd het aandelenpakket van de familie Honigmann door het huis de Wendel overgenomen waardoor het in hun volle eigendom overging en tot nu toe bleef. Belangrijk in deze publikatie is het laatste deel waarin de neergang van de Lotharingse staalindustrie zich aankondigt en de crisis waaronder momenteel de gehele staalindustrie gebukt gaat. De schrijver onderkent echter niet dat de staalindustrie, gebaseerd op ertsbekkens met een laag ijzergehalte en niet aan de kust gelegen, het moeten afleggen. Waar destijds IJmuiden voorging in Europa, zijn de anderen gevolgd zoals Sidmar in België, Duinkerken, Fos in Frankrijk en elders.

Als geheel is het een vlot geschreven en goed gedocumenteerde publikatie, zij het dat zij niet vrij is van zekere lacunes.

R.

Die Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und von Müffling, 1801-1828. Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinlande, Bd. 10.

Rudolf Schmidt, Geschichte des Kartenwerkes und vermessungstechnische Arbeiten.

Köln-Bonn, 1973, 2 delen, afb., krt., lit., reg. met een afzonderlijk deel bijlagen (tab. en krt).

ISBN 3 7756 0503 7.

Heinrich Müller-Miny, *Das Gelände. Eine quellenkritische Untersuchung des Kartenwerkes.*

Köln-Bonn, 1975, lit., afb., krt., reg.

ISBN 3 7756 0506 1.

Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, XII.

Peter Hanstein Verlag GmbH, Köln-Bonn, 1973-1975.

Al degenen, die destijds geïnteresseerd waren in de verschijning van de zg. Tranchotkaart (officieel aangeduid als 'Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und von Müffling, 1801-1828') en speciaal zij, die in toenemende mate deze kaarten willen benutten voor verschillende onderzoeken, zal het genoeg doen te vernemen, dat zoveel jaren later twee uitvoerige delen met commentaar zijn verschenen in de reeds bestaande reeks 'Erläuterungen zum geschichtliche Atlas der Rheinlande'.

Het eerste werk is vooral geodetisch van aard en behandelt de trigonometrische en topografische meetwerkzaamheden aan deze kaart. Deze aspecten zijn van niet weinig belang om de details van deze kaart te verstaan.

Het tweede deel geeft een grondig onderzoek van de oorspronkelijke kaartontwerpen om de geografische en topografische betekenis van dit bronnenmateriaal te toetsen. Behalve het overzicht, dat gewijd wordt aan landschap, bossen, cultuurland, straten en wegen gaat dit deel uitvoerig in op de verschillende gesteldheid van het terrein. Afzonderlijk wordt de aanvulling door von Müffling besproken en gewezen op andere vergelijkbare kaartbeelden.

Aangezien deze delen niet in de boekhandel verkrijgbaar zijn en enkel zijn uitgegeven door de Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde (Stadtarchiv Köln, Severinstrasse 222-228, 5 Köln 1) is het Sociaal Historisch Centrum bereid bestellingen te noteren en verder door te geven.

P.

J. J. Vredenberg-Alink, *Kaarten van Gelderland en de kwartieren. Proeve van een overzicht van gedrukte kaarten van Gelderland en de kwartieren vanaf het midden des zestiende eeuw tot circa 1850.* De Walburg Pers, Zutphen, 1975, Werken, uitgegeven door Gelre, nr 34, 144 blz., ill., lit., reg.

Bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de historische vereniging Gelre werd een wetenschappelijk beredeneerd overzicht uitgegeven van alle in openbare archieven en bibliotheken aanwezige oude kaarten, waaronder 45 kaarten van het Overkwartier van Gelder. Het is derhalve ook voor grote delen van het huidige Limburg voor iedere belangstellende in de historische kartografie een handige verwijzing.

P.

Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit, herausgegeben von der Stadtverwaltung anlässlich der 650-Jahr-Feier der Stadt Erkelenz.

Schriftenreihe der Stadt Erkelenz I. Rheinland-Verlag Köln und Rudolf Habelt Verlag Bonn, 1976, 185 blz., krt., lit.

ISBN 3-7927-0285-1.

Het stadsjubileum van de Nederrijnse buurstad Erkelenz werd aanleiding tot de uitgave van een reeks geschriften over de historie van de stad en omgeving. Het eerste werk werd meteen een schot in de roos, want de vier artikelen, die in het eerste geschrift zijn samengebracht, zijn van degelijke kwaliteit en voldoende importantie. Twee zijn van Nederlandse hand: W. Jappe Alberts behandelt de betrekkingen tot het hertogdom Gelder, waarvan de stad (?) Erkelenz in de middeleeuwen deel uitmaakte; G. Venner geeft een beknopte beschrijving van enige relevante akten van het Roermondse schepengerecht vanwege procesgangen, waarvan de normering in het Erkelenzer stadsrecht niet gecodificeerd was. Severin Corsten gaat in op het ingewikkelde probleem van de toekenning van stadsrechten en zoekt naar een interpretatie, waaraan de andere auteurs voorbijgingen.

Het hoofdbestanddeel van het boek vormt de uitvoerige bijdrage van Wolfgang Herborn en Wilfried Krings, Kulturlandschaft und Wirtschaft im Erkelenzer Raum. In een eerste hoofdstuk wordt de evolutie van het cultuurlandschap geschetst vanaf de vroegmiddeleeuwse nederzetting via de concentratievorming op kerkelijk, grondheerlijk en economisch terrein tot het latere proces van de gemeentevorming. Aan de interregionale relaties van Erkelenz en met name aan de nabuurbetrekkingen met andere Gelderse steden wordt ook hier niet voorbijgegaan. In een tweede hoofdstuk wordt de economische concentratievorming nader voor een aantal niet-agrarische bedrijfstakken uitgewerkt, zodat de grondtrekken van de economische structuur in de 15e en 16e eeuw een duidelijke inhoud krijgen.

P.

Walter Föhl, Aufsätze aus zwei Jahrzehnten.

Schriftenreihe Nr. 28 des Kreises Viersen (vormals Kempen-Krefeld), herausgegeben vom Oberkreisdirektor.

Kempen-Niederrhein, 1976, 477 blz.

Deze selectie van geschriften van de beminnelijke en te vroeg overleden Kreisarchivaris Walter Föhl mag men zien als een eerbewijs aan zijn heemkundige arbeid. De veelheid van deze lokaalhistorische bijdragen (over Viersen, Kempen, Oedt, Uerdingen, Linn, Brüngen, Krefeld, Hüls en Büderich) leggen getuigenis af van zijn veelzijdigheid. Daarnaast zijn nog artikelen verzameld over monumentenzorg, kerkgeschiedenis, genealogie en economische geschiedenis.

P.

Roerstreek '76. Jaarboek 8 van de Heemkundevereniging Roerstreek. Roermond, 1976, 176 blz., geïll.
Roerstreek '77. Jaarboek 9 van de Heemkundevereniging Roerstreek. Roermond, 1977, 192 blz., geïll.

De actieve heemkundevereniging, die haar activiteiten ontplooit in de gemeenten Melick-Herkenbosch, Herten, Linne, Montfort, Posterholt, St. Odiliënberg en Vlodrop en sedert 1966 steeds weer nieuwe activiteiten op zich neemt, geeft een bijzonder aantrekkelijk jaarboek uit, waarvoor wij hier graag de aandacht vragen. Het zijn meestal goed geïllustreerde opstellen over de verschillende facetten van de streek (archeologie, toponymen, volkskundige bijdragen, artikelen over rivieren en beken, molens en landgoederen, monumenten en cultuur enz.) volgens de methode van de Duitse Heimatkalender. In het jaarboek 1976 verwijzen wij speciaal naar een ontdekking door Drs G. Venner van een kaart uit 1623 van de Montfortse domeingoederen en naar een artikel van Drs B. Walraven over de betekenis van het bier en de herberg in het volksleven. In het jaarboek 1977 heeft ons speciaal aangesproken het goed gedocumenteerde artikel over De Romeinen in de Roerstreek.

P.

JAARVERSLAG 1976

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

INLEIDING

Het is een veel herhaalde klacht, dat de vaderlandse geschiedenis zich weinig om de historie van de huidige provincie Limburg bekommerd heeft. Inderdaad hebben in het verleden slechts weinigen aan de Nederlandse universiteiten zich met deze regionale geschiedenis ingelaten noch daarop hun studenten afgestuurd om daar hun scriptieonderwerpen te zoeken. Maar daarin stond Limburg niet alleen, want diezelfde klacht hoort men ook in andere randprovincies.

De aandacht, die het gewest Holland in de bestudering kreeg, spruit voort uit twee begrijpelijke motieven. In de eerste plaats ligt daar ten tijde van de Republiek, maar ook sedert de 19e eeuw onmiskenbaar het zwaartepunt van het landelijk gebeuren. Op de tweede plaats zijn daar ook de voornaamste gegevens geconcentreerd (Koninklijke Bibliotheek, Algemeen Rijksarchief, C.B.S. enz. enz.) en wel zodanig dicht in de buurt van een zevental universiteiten en hogescholen, dat men het die instellingen nauwelijks kwalijk kan nemen, dat zij putten uit de rijke overvloed in eigen omgeving.

Sinds kort is echter veel ten goede gekeerd, nu in het wetenschappelijk bedrijf meer aandacht wordt geschonken aan de regionale differentiaties van sociale verschijnselen. Hoogleraren en studenten zijn in andere provincies graag geziene gasten. Maar nog steeds geldt de stelling van H. H. E. Wouters uit 1959, dat de historische bronnen door eigen inventarisatie en onderzoek eerst moeten worden ontsloten m.a.w. dat de Limburgse akker eerst door ons zelf moet worden voreploegd.¹ Dit is een op zich weinig spectaculaire, maar hoogst noodzakelijke taak, waaraan veel werk is en wordt besteed, ook en niet in

¹ H. H. E. Wouters, De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedschrijving in Limburg. Bijdrage tot een geschiedenis van de Limburgse historiografie, Nederlands Archievenblad, 63 (1958-1959), 215-241.

het minst door de collectievorming en materiaalontsluiting, die bij het Sociaal Historisch Centrum gebeurt. In dit jaarverslag wordt op die aspecten breedvoeriger ingegaan dan in vorige jaren.

Een tweede factor, die lange tijd een extra belemmering heeft gevormd voor de bestudering van de geschiedenis van dit gebied, is het feit, dat Limburg een betrekkelijk jonge — negentiende eeuwse — constructie is en voordien nooit een staatkundig gewest is geweest. De huidige grenzen komen dan ook geenszins overeen met die van de laat-Middeleeuwse territoria, die veelal als administratieve eenheden bleven functioneren ten tijde van de latere staatsvorming. Wat thans als Limburgs gebied zo één en ondeelbaar lijkt, dat men hier nog vuriger dan elders tegen de nieuwe provincieplannen van De Gaay Fortman is uitgevaren, was historisch ooit over zoveel gebieden opgedeeld, dat deze segmenten meestal vergeleken worden met de bekende bonte lappendeken, d.w.z. dat het een onhandelbaar gebied was, dat — naar een woord van Rogier — de ondernemendste vorser tot vertwijfeling kon brengen.²

De nadelen van deze excentrische ligging en van die politieke versnippering worden meestal breed uitgemeten. De innerlijke eenheid zou er door zijn verstoord; een onderlinge gewestelijke solidariteit kon niet ontluiken, laat staan dat een nationaliteitsgevoel kon ontkiemen; het cultureel zwaartepunt lag buiten de eigen streek; de bevolking was begonnen zich te oriënteren op veraf gelegen centra, waar haar belangen slechts marginaal werden behartigd; onveiligheid, politieke onrust en economische labiliteit waren het droeve gevolg van de verdeeldheid in een gebied, dat met zoveel grenslijnen was doorsneden.

Het is echter de vraag, of men de schaduwzijden van het maatschappelijk leven in dit grensland terecht zo zwart mag aftekenen. Waren deze grenzen wel zulke strenge scheidslijnen zoals die thans worden begrepen? Hadden de territoriale grenzen ten tijde van de Republiek niet het voordeel opgeleverd, dat de katholieken op die manier gemakkelijk de strenge repressie konden ontlopen? In hoeverre bood het besef van de gemeenschappelijkheid van taal en dialecten, van opvoeding, cultuur en godsdienst een tegenwicht tegen de nivellerende gelijkenschakelingstendensen van de opkomende staten en hun metropolen? Wanneer wij minder gefixeerd worden door die grenslijnen, maar ons oog scherpen voor de samenhangen, komen wij tot de ont-

² L. J. Rogier, *Nederlands-Limburg 1813-1963*, in *De Maasgouw*, 83 (1964), 71-86.

dekking, dat in het gebied van Maas en Rijn meer eenheid aanwezig was dan men op grond van de politieke verdeeldheid geneigd is aan te nemen. Weliswaar tenderde het bestuur binnen de 'Limburgse' gebieden van de Republiek, van de Zuidelijke Nederlanden, van die van Gulik, Luik en Pruisen tot verschillen in opvatting en uitvoering, maar meestal bleef dat steken in de bedoelingen. Het staatsverband en de politiek kon in die eeuwen het leven en de samenleving slechts marginaal beïnvloeden. Omdat er nog geen sprake was van die strakke eenheid en centralisatie, die het Franse en Nederlandse bestuur sinds 1795 kenmerkte, was op menig levensterrein nauwelijks zichtbaar tot welke heerschappij en invloedssfeer een streek behoorde.

De gebieden vertonen een eigen signatuur, niet op grond van verschillen, die door de overheid geïnduceerd worden, maar door de geografische relaties, de economische samenhangen, het levensklimaat en de samenhang van de menselijke relaties. De politiek beroerde de maatschappij slechts in bescheiden mate, waarbij met name Pruisen op het einde van de 18e eeuw nog de grootste rol speelde b.v. in de bevordering van handel en nijverheid, in het stimuleren van ontginningen enz. Maar meestal speelde de werkelijkheid zich buiten de overheid af en lag achter de staatkundige band een andere dimensie verscholen. In economisch opzicht is het verrassend te constateren, hoe bepaalde nijverheden (textiel, mijnbouw) zich van het ene staatsgebied naar het andere verplaatsen en blijkbaar door andere normen en invloeden worden bepaald. Hier ligt de ruimte bij uitstek voor een vorm van interregionale geschiedbeoefening, die kan bestuderen hoe culturele, sociale en economische samenhangen over deze politieke verbanden heen schuiven.

Uit dit oogpunt is het verschijnsel van de politieke versnippering, dat al te vaak een rem is geweest voor serieus historisch onderzoek (mede door de internationale verspreiding van de meeste archiefbronnen) ook onder een ander licht te zien. Het oorspronkelijk nadeel kan tot een voordeel verkeren, wanneer men meerdere stelsels met elkaar wil vergelijken. Het leert ons dan, hoe beperkt de invloed van de politiek op de samenleving was en leert ons een maatschappij ontdekken, die samenhangen vertoont, regionaal en interregionaal, die ver uit gaan boven het staatsverband. Wil een studie zich tot een betrekkelijk kleine regio beperken en met behulp van dwarsdoorsneden daarvan een diepere synthese opbouwen, dan is het Maasgebied bijzonder geschikt voor een dergelijke comparatieve studie naar de continuïteit en de verandering van de maatschappelijke structuur. Vele onderwer-

pen kunnen interregionaal bestudeerd worden door de resultaten van het eigen onderzoek te confronteren aan soortgelijke uitkomsten uit naburige streken, zodat uit die toetsing eventueel een eigen patroon kan worden geëvalueerd. Dit programma laat zich in een grens-provincie als Limburg, die van oudsher een trait-d'union-functie vervult, wellicht met de meeste kans op succes verwezenlijken. Met name zou hier een taak gelegen kunnen zijn voor het Sociaal Historisch Centrum, dat zijn onderzoek in deze richting zou kunnen uitdiepen en over de grenzen heen zou kunnen richten door een intensivering van de samenwerking met binnen- en buitenlandse universiteiten en onderzoekinstellingen.

BESTUUR

In de vergadering van 27 augustus 1976 werden de heren Drs A. J. Hutschemaekers, Dr H. C. W. Roemen, Dr Ir J. Stuffken en Prof. Dr Th. L. M. Thurlings opnieuw tot lid van het Bestuur benoemd. In deze vergadering, die een huishoudelijk karakter droeg, werden de jaarstukken behandeld.

Het past ons op deze plaats het plotseling overlijden te memoreren van ons oud-Bestuurslid Drs L. E. M. A. van Hommerich, die vele jaren lang met grote belangstelling de ontwikkeling van het instituut volgde en met verschillende praktische raadgevingen behulpzaam was.

In de samenstelling van het Dagelijks Bestuur had een wijziging plaats, doordat Dr H. C. W. Roemen aftrad als lid van het Dagelijks Bestuur, maar wel nog van het Algemeen Bestuur deel blijft uitmaken. Vergaderingen hadden plaats op 5 mei, 10 juni en 27 augustus 1976, die voornamelijk handelden over het financiële en het jaarverslag en over enige nota's, die werden uitgebracht aangaande nieuwe beleidsuitgangspunten.

Nuttige besprekingen vonden plaats met de Provincie Limburg, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en met andere subsidiënten. In dat verband was het zeer verheugend, dat enkele departementale ambtenaren naar Maastricht kwamen om ter plaatse kennis te nemen van het werk van het Centrum. De bij die gelegenheid met hen gevoerde besprekingen verliepen erg positief. Tussentijds hielden met name de voorzitter en de secretaris frequent voeling met de directie.

Voor de samenstelling van het Bestuur verwijzen wij naar de lijst, die aan het einde van het jaarverslag is opgenomen.

BUREAU

In de personeelsopbouw hadden minder mutaties plaats dan in vorige jaren. De belangrijke sectoren van het instituut staan momenteel onder een eigen leiding en hebben zodoende gelegenheid zich verder te consolideren. Met de leiding van het wetenschappelijk onderzoek is belast Drs J. C. G. M. Jansen, die tevens als adjunct-direkteur mede de algemene leiding waarneemt. De leiding van het archief is in handen van Drs Th. P. M. Huijs, die op 4 november 1976 het tweede deel van zijn hoger archiefexamen behaalde en thans als gekwalificeerd archivaris zich geheel aan de uitbouw van de archiefsector kan wijden. De leiding van de bibliotheek berust bij Mej. Drs E. C. M. Fleré, die in het vorig jaar haar opleiding aan de Universiteit van Amsterdam als wetenschappelijk bibliothecaris voltooide en zich sindsdien volledig aan de bibliotheek kan geven. Het is verheugend, dat momenteel de grondslag is gelegd voor een goede functionering van de verschillende onderdelen van het werk, nu het initiatief en de verantwoordelijkheid voor deze taken in goede handen zijn.

Per 31 december 1976 was de samenstelling van het bureau als volgt:

Direktie en secretariaat

Drs J. F. R. Philips, directeur
Mevr. M. C. Mommers-Bakker, secretaresse
F. G. J. Jacobs
M. J. Rikers
M. G. M. Schreurs

Bibliotheek

Mej. Drs E. C. M. Fleré
Dr Remigius Dieteren OFM (part-time)
F. J. N. L. Rasquin
Mej. R. M. van Ierland
Mej. I. B. M. T. Ganzevles
Mej. M. Maenen (part-time)
Mr A. J. G. Hustinx

Archief

Drs Th. P. M. Huijs
M. H. A. I. Schrammen (part-time)
M. I. M. A. Wijnen
J. J. G. Luyten
J. Vangangel

Onderzoek

Drs J. C. G. M. Jansen (adjunkt-direkteur)
V. Ch. Nederveen
E. J. G. Boshouwers
H. M. Janssen

Gedurende het verslagjaar werkten nog geruime tijd in het kader van tijdelijke arbeidsplaatsenregelingen mede L. H. Pieters, H. E. Monfrance, H. L. Brands, Mej. E. J. M. Brouwers en Mej. D. C. C. Lucassen.

Op verzoek van het bestuur van die instelling, alsmede op verzoek van het College van Gedeputeerde Staten werd aan Drs J. C. G. M. Jansen opnieuw toestemming verleend voor de periode medio 1976 tot medio 1980 op te treden als voorzitter van de Provinciale Raad voor het Jeugdbeleid Limburg. Ter vervulling van deze functie is hij voor 1/10 van de werktijd vrijgesteld van zijn verplichtingen ten opzichte van het Sociaal Historisch Centrum.

Het personeel bestond op het einde van het jaar uit 21 personen, waarvan 7 personen in vaste dienst werkzaam waren; de overigen werkten in tijdelijk verband of in het kader van sociale regelingen. De opbouw was samengesteld volgens voorgaande staat. Bovendien waren nog twee personen als stagiaires werkzaam vanwege de Bibliotheek- en Documentatieacademie te Sittard.

Een woord van dank komt toe aan de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau en van de Dienst Sociale Zaken van de gemeente Maastricht, door wiens bemiddeling medewerkers bij het instituut waren aangesteld. Ook dient met erkentelijkheid te worden gememooreerd, dat enige personen belangeloos hun medewerking aan het instituut verleenden.

Het Bestuur is alle medewerkers erkentelijk voor de inspanning die zij zich hebben getroost in het belang van het instituut en zijn doelstellingen.

Evenals in vorige jaren werd in 1976 deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen, congressen enz. om zodoende bewust het contact met binnen- en buitenlandse collega's te intensiveren. Zo werden door een of meer stafleden regelmatig de vergaderingen bezocht van het Nederlands Historisch Genootschap, de Studievereniging voor sociale en economische geschiedenis, de Vereniging voor landbouwgeschiedenis en de Historisch-Demografische Kring. De directeur is momenteel penningmeester van het Nederlands Historisch Genootschap; de adjunct-directeur van de Vereniging voor landbouwgeschiedenis en de Historisch-Demografische Kring. De archivaris onderhield contact met enige binnen- en buitenlandse verenigingen van archivarissen. De goede relatie bleef gehandhaafd met het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen; in de adviesraad van dit Centrum had de directeur zitting; op de vergadering van deze adviesraad werden vruchtbare besprekingen gevoerd.

Acte de présence werd gegeven op de Paasleergang en de excursie van het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn. Voorts werd het congres bezocht, dat in Gent werd gehouden naar aanleiding van de herdenking van de Pacificatie van Gent. Binnen de eigen provincie werden goede relaties onderhouden met de Culturele Raad Limburg, de Kamers van Koophandel, de Nederlandse Maatschappij van Handel en Nijverheid, de Vereniging Veldeke, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de archiefdiensten in de provincie Limburg en enige regionale historische kringen. Steun en medewerking werd geboden ten behoeve van de onderzoeken van de kringen te Kerkrade, Beek, Meijel, Valkenburg, Noord-Limburg, Blerick en de Roerstreek. Het instituut werd bezocht door een groep studenten uit Tilburg onder leiding van hun docent Dr Th. de Jong, door leerlingen van de pedagogische academie te Roermond en door het personeel van de Stadtbibliothek te Mönchengladbach. Verder ontving het Centrum een aantal hoogleraren, waarmede nuttige contacten werden gelegd en bezoekers uit het bedrijfsleven (o.a. de Nederlandse Spoorwegen). Een vruchtbaar overleg werd geopend met de afdeling van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, die zich speciaal met de industriële archeologie bezig houdt. Dit studieterrein stond in het afgelopen jaar bijzonder in de aandacht. Omtrent de vorderingen, die in Engeland werden geboekt,

waar pionierswerk op dit terrein is verricht, stelden Dr G. Linssen en de directeur zich nader op de hoogte. Een actieve bijdrage leverde de adjunct-directeur door zijn medewerking aan de organisatie van de Culturele Dag 1976, die speciaal gewijd was aan industriële archeologie. Inleidingen werden daar gehouden door Prof. Dr H. Balthazar, Dr G. C. P. Linssen en A. Linters. De heer Jansen verzorgde ook de inzending, die het Centrum namens Nederlands-Limburg leverde voor de tentoonstelling Mens en Machine, 1750-1940, die in Tongeren vanaf 28 november 1976 georganiseerd werd. Contacten in eigen land en buurprovincies werden nadien nog voortgezet met betrekking tot dit specifieke studieterrein.

Zoals gewoonlijk werd meermalen informatie verstrekt aan de pers en aan de Regionale Omroep Zuid. Het Centrum prijst zich gelukkig, dat bij diverse gelegenheden aan het werk en aan de instelling aandacht werd besteed.

FINANCIEN

Het zorgwekkend beeld, dat culturele instellingen van deze aard doorgaans vertonen, bleef ons in 1976 goeddeels bespaard, al moesten enige wenselijkheden in de personeelssector worden opgeschort. De jaarrekening werd afgesloten met een totaalbedrag, dat bijna *f* 24.000,— hoger uitkwam dan de raming. Uit het fonds 'uitbreiding bibliotheek- en archiefdienst' behoefde niet meer dan *f* 16.121,38 te worden geput, hetgeen niet in verhouding staat tot de gedane investeringen ten bedrage van *f* 40.801,— die vooral ten behoeve van de nieuwe bouwlaag in het depot plaats hadden.

De Provincie Limburg droeg met een subsidie van *f* 267.745,35 een aandeel van 50% van de totale exploitatiekosten. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie wederom op 7/9 van het Provinciaal subsidie (exclusief de investeringskosten), hetgeen neerkwam op *f* 192.085,25. De gemeente Maastricht verleende een vestigingssubsidie van *f* 5.000,— en verstrekte daarnaast een exploitatie-subsidie van *f* 16.664,72. Met deze bedragen bedroeg dit gemeentelijk subsidie een veelvoud van wat aan subsidies van andere gemeenten werd verkregen (*f* 6.558,40). De subsidies van Limburgse bedrijven, instellingen, organisaties e.d. waren nagenoeg gelijk aan andere jaren (*f* 6.679,67). De bijdragen van persoonlijke contribuanten namen toe tot *f* 9.984,74.

Een nijpend probleem begint te ontstaan, doordat ruim acht procent van de exploitatiekosten uit niet waarde vaste bijdragen van kleinere subsidiegevers en uit eigen inkomsten en retributies moet worden bestreden. Naarmate de inflatie sneller voortschrijdt, blijven deze bedragen van jaar tot jaar verder achter. Onoverkomelijk wordt het probleem, als binnenkort verdere personeelsuitbreidingen plaats gaan vinden, zodat thans dringend naar een oplossing moet worden gezocht. De administratie is evenredig met de omvang van het instituut gegroeid en wordt gevoerd door Mevr. M. C. Mommers-Bakker. Het systeem voldoet aan de daaraan te stellen eisen. De financiële controle van de jaarrekening heeft plaats door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

HUISVESTING

Sinds 14 januari 1975 bezit het Sociaal Historisch Centrum in het hart van Maastricht een eigen gebouwencomplex, t.w. kantoorruimten langs de straatzijde van de Boschstraat (nr. 73), enige vleugels voor archief en bibliotheek, loodrecht op dit gebouw aan de achterzijde, en een afzonderlijk archief- en bibliotheekdepot. Deze gebouwen verkeren in redelijke staat en worden goed onderhouden. In 1976 werd het schilderwerk aan de binnen- en buitenkant van deze gebouwen geheel voltooid. Tevens werd in het depot een derde laag in eigen beheer ingericht, zodat thans nieuwe bergruimte is verkregen. Op enige kleinere voorzieningen na (verlichting e.d.) zijn momenteel alle ruimtelijke beschikkingen getroffen, die wenselijk waren en enige jaren geleden als verlangens op het renovatieplan stonden genoteerd.

Op de derde verdieping van het kantoorgebouw worden thans nog enige vertrekken in gereedheid gebracht, die in de naaste toekomst dienen voor de opvang van de personeelsuitbreiding en eventueel beschikbaar zijn voor al die werkzaamheden, die met het terrein van het Centrum in verwijderd verband staan (volkskundig onderzoek, voorbereiding historische atlas enz.). Tot de nog steeds niet gerealiseerde wensen behoort de inrichting van een fotografisch reproductie-atelier.

Gedurende de uitzonderlijk hete zomermaanden werden temperatuur- en vochtigheidsgraad zowel in als buiten het depot gemeten.

Er kwam vast te staan dat in de periode 18 juni-31 augustus de temperatuur in het depot steeds boven 20°C en meestal boven 25°C lag bij een relatieve vochtigheidsgraad, die varieerde tussen 48% en 59%. Als norm wordt geadviseerd een *constante* temperatuur van 16°C bij een relatieve vochtigheid van gemiddeld 60% (N.A.B. 79 (1975), 442-449).

Het kantoorgebouw komt aan de achterzijde uit op een stadsdeel, dat momenteel volop in renovatie is. De plannen daaromtrent hebben nog geen exacte afronding gekregen, maar besprekingen zullen worden begonnen om te bereiken, dat de gebouwen van het Centrum ook aan die zijde harmonisch binnen de nieuwe omgeving worden aangepast.

PUBLIKATIE EN ONDERZOEK

Reeds vaker is aangestipt, dat de werkzaamheden op archief- en bibliotheekterrein evenals de vele verwijzingen en de diensten en inlichtingen, die ten behoeve van grotere researchprojecten of ter informatie aan beleidsinstanties worden verstrekt, vaak zoveel aandacht opeisen van de leden van de staf, dat het eigen onderzoekprogramma daardoor onvermijdelijk tekort *schijnt* te komen. Hier is opzettelijk het woord 'schijnt' gebezigd, want de ervaring leert zo langzamerhand vrede te hebben met zulke stagnaties van eigen onderzoek, indien daarmee wordt bereikt, dat men anderen bij hun naspeuringen op het goede spoor zet, dat men waardevolle onderzoekingen kan bevorderen en men de betekenis van het hier aanwezige bronnenmateriaal kan expliceren, hetgeen steeds een van de doelstellingen van het hier verrichte onderzoek is geweest. Vanuit dit licht bezien behoeft de balans niet negatief te worden beoordeeld als men nagaat, wat aan gegevens is verzameld en verwerkt en in welke mate publikaties in een verdere fase van voorbereiding zijn gekomen. In de eerste plaats moet dan de medewerking worden gememoreerd, die het Centrum pleegt te verstrekken bij de voorbereiding van publikaties, die eerlang in het Jaarboek of in de reeks Maaslandse Monografieën verschijnen. De hier bedoelde artikelen en boeken vroegen niet zelden veel tijdrovende inspanning om tot een persklare versie te komen. Ook verschillende nog te verschijnen studies in artikel- of monografievorm werpen doorgaans lang van tevoren hun schaduwen vooruit.

Naarstig werd voortgewerkt aan enige projecten van grotere omvang, waarvan de prioriteit eerder is vastgesteld. Drs J. C. G. M. Jansen zette zijn omvangrijk onderzoek voort betreffende de vestiging van Joden in de Maasstreek tegen de achtergrond van de veranderingen in de samenleving in de 17e en 18e eeuw. Enige hoofdstukken kwamen in concept gereed; aanvullend materiaal werd verzameld voor de overige delen. Tevens verzorgde hij over dit onderwerp spreekbeurten te Heerlen, Erkelenz, Venray en Sittard. Dit boekwerk zou zijn voltooiing verder genaderd zijn, indien niet tussentijds een andere studie door hem was begonnen, die voor zijn eerste onderwerp van groot belang is. In de loop van 1976 begon hij namelijk een onderzoek, waarin aan de hand van uitzonderlijk lange tijdreeksen het verband wordt onderzocht in deze streken tussen tienden, landbouwproductie en stedelijke belastingen. Het manuscript over dit onderwerp wordt thans persklaar gemaakt en zal mede als verslag dienen voor het internationaal congres voor economische geschiedenis te Edinburgh in 1978, alsmede voor een in april 1977 in Brussel te houden studiedag.

Drs J. F. R. Philips hield zich bezig met een bundeling en omwerking van eerdere publikaties over de volksgezondheid en de stand van de medisch-hygiënische zorg in Limburg. Twee andere projecten moesten blijven liggen, omdat geen medewerkers ter assistentie meer beschikbaar waren, nl. een studie naar de aard en omvang van de migratie door middel van de bestudering van Limburgse genealogieën en een analyse van de veranderingen in de samenstelling van de gegoede klasse aan de hand van de 19e eeuwse lijsten van hoogstaangeslagenen. Hij beperkte zich nu tot het verzamelen van materiaal over de bevrijdingsperiode, over de Limburgse Liga en over de figuur van Jules Schaepkens van Riepst. Ten behoeve van het Jaarboek gaf hij een beknopt literatuuroverzicht uit over de jeugdbeweging in Limburg in de eerste helft van de 20e eeuw. In de loop van het jaar werd gevolg gegeven aan het verzoek van het Bestuur van het I.Z.A.-Limburg om ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan in 1977 een bijdrage te leveren over deze ziektekostenvoorziening voor ambtenaren, zulks in het licht van de veranderde gedachten over de ziekteverzekering in Nederland. Inmiddels werden verder pogingen aangewend een andere studie, die enige jaren geleden is gestrand, weer vlot te trekken: bedoeld is de geschiedenis van de landbouw en de boerenstand in Limburg in de laatste driekwart eeuw. Vermelding verdient, dat Drs Th. P. M. Huijs zijn onderzoek voort-

zette naar de geldspeculatie in de Nederlanden in 1720 en de rol van de bankiersfamilie Law. Hij legt thans de laatste hand aan de voorbereiding van een uitgave van een inventaris van de in Maastricht bewaarde papieren van de bankier John Law en diens zoon William (1715-1732). Deze inventaris zal — in Franse vertaling — eerlang verschijnen in de reeks van het Rijksarchief in Limburg. In het kader van de voorbereidingen voor het tweede gedeelte van het examen hoger archiefambtenaar verrichtte hij een onderzoek naar de bevoegdheden en de betekenis van de geërfdenvergaderingen in de streek rond Venlo in de 18e en het begin van de 19e eeuw. Tenslotte verleende hij zijn medewerking aan een syllabus Documentenkennis van de rijks archiefschool, waarvoor in het voorwoord aan het Sociaal Historisch Centrum dank werd betuigd. De heer J. Luyten hield zich geruime tijd bezig met een studie naar cijnsregisters betreffende Beek (L), waarbij ook andere bronnen voor economisch en demografisch onderzoek werden betrokken. Mej. Drs E. C. M. Fleré stelde een voorlopige bibliografie samen van Nederlandse en Belgische literatuur over de relatie van de in het raam van de katholieke sociale beweging in Duitsland tot stand gekomen Volksverein für das katholische Deutschland en de katholieke sociale beweging in Nederland en België. Dit onderzoek werd als scriptie in het kader van haar bibliotheekopleiding begonnen en zal verder als een bijdrage voor het Jaarboek 1978 worden uitgewerkt.

In het Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek, deel 38, Den Haag 1975, verscheen van de hand van Drs J. C. G. M. Jansen een artikel getiteld 'De relatie tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning.' (p. 73-94). Het artikel bevat de tekst van een voordracht, die hij hield op het congres voor maatschappijgeschiedenis te Oosterbeek in het voorjaar van 1975.

Tenslotte zij vermeld, dat op 91-jarige leeftijd te Aarle-Rixtel is overleden de heer Jos. Ritzen, die tijdens zijn leven menige bijdrage heeft geleverd over diverse sectoren van het maatschappelijk leven in Limburg in de eerste decennia van deze eeuw en die als levende getuige daarover treffende informatie wist te verschaffen. Hij zou als voorbeeld kunnen dienen voor hen, die zich geroepen voelen hun herinneringen vast te leggen. Het Centrum zal dit soort persoonlijke documenten graag in zijn collectie opnemen en zich de rol van Jos. Ritzen in dankbaarheid blijven herinneren.

In de afgelopen jaren is het bibliotheekbezit snel gegroeid. De totale omvang er van, die in 1973 werd geraamd op \pm 500 strekkende meter, bedraagt momenteel bijna 1600 strekkende meter bezette boekenplank. Hiervan komt rond 200 strekkende meter voor rekening van de boeken, ruim 90 voor de brochures e.d., ongeveer 80 voor de statistische publikaties en ruim 80 voor de verzameling krantenknipsels e.d. Naslagwerken, bibliografieën e.d. beslaan 32 strekkende meter. De overige worden ingenomen door de periodieken. Het merendeel van de betreffende dokumenten dateert van de laatste honderd jaar. Een aantal stamt uit de rest van de vorige eeuw. Oudere werken zijn zeer sporadisch voorhanden.

Zwaartepunten in de collectievorming liggen vooral op de volgende terreinen: arbeid in de meest ruime zin inclusief werkgevers- en werknemersorganisaties, handel, bankwezen, nijverheid, mijnbouw, landbouw, verkeer en vervoer, ruimtelijke ordening, bouwwezen, volkshuisvesting, maatschappelijke dienstverlening inclusief sociale aspecten van de gezondheidszorg, jeugdzorg, openbaar bestuur, politieke partijen, bevolking, maatschappelijke vraagstukken, kerk en samenleving, plaatsbeschrijvingen en biografieën.

Wat de wetenschappelijke literatuur betreft, is het Centrum met name op het terrein van de sociale wetenschappen in belangrijke mate afhankelijk van andere bibliotheken. De aanwezige vakliteratuur functioneert vooral voor eigen gebruik. Het Centrum is geabonneerd op een goede vijftig internationale wetenschappelijke tijdschriften c.q. lopende vakbibliografieën op demografisch, economisch, sociologisch en historisch gebied. Een voorname plaats wordt ingenomen door wetenschappelijke tijdschriften die handelen over economische, resp. sociaal-economische geschiedenis.

De bibliotheek bestaat voor een belangrijk deel uit werken met een documentair karakter en uit geschriften van historische aard, met name over Nederlands-Limburg. Voorzover uit historisch oogpunt relevant, worden ook dokumenten uit en over aangrenzende gebieden en grotere maatschappelijke verbanden, waarvan Nederlands-Limburg deel uitmaakt, bewaard.

Evenals in de voorafgaande jaren groeide de collectie in het verslagjaar vooral dankzij een aantal min of meer omvangrijke schenkingen, resp. deponeringen. Voor een deel betrof het voortzettingen van eerder gedane overdrachten.

Het Centrum ontving in het afgelopen jaar bibliotheekmateriaal onder meer van de volgende instellingen, bedrijven, organisaties en personen: Centrum voor Sociale Woningbouw (C.S.W.) Heerlen, Consulaat-Generaal van België, DSM Heerlen, E.T.I.L., Gewestelijk Arbeidsbureau, Paters Minderbroeders, Provinciale Griffie Limburg en Provinciale Planologische Dienst in Limburg Maastricht, Sociale Academie Sittard, P. C. A. 't Hoen Eijsden, Mej. W. J. Jansen Horst-Meterik, C. G. A. Mertens Hout-Blerick, Drs J. H. M. Banens, H. W. M. van Bommel, Drs J. H. A. E. Cornips, J. M. G. Hoen, Drs J. Notermans, Dr H. C. W. Roemen, Mej. Schweitzer en J. A. A. G. Winckers Maastricht, Drs C. Aerts Meerssen, L. J. Lucas-sen Meijel, Drs J. H. W. M. Hansen Roermond, T. H. van Bommel Sittard, G. A. Roelink Treebeek, P. G. Diederens Ulestraten, Prof. Dr W. Jappe Alberts Voorst, Ir W. van de Westeringh Wageningen, A. L. M. van der Lande Oisterwijk, M. Th. Jansen Ravestein, Prof. Dr E. Hélin Luik, Dr E. M. Wermter Mönchengladbach. Behalve meer omvangrijke schenkingen kreeg het Sociaal Historisch Centrum in 1976 weer een aantal incidentele schenkingen, die als volgt kunnen worden gerubriceerd:

Ontvangen jaarverslagen, nota's, rapporten e.d. naar sectoren:

	1975	1976
volkshuisvesting	4	6
handel, nijverheid, bankwezen	13	27
arbeidszaken	4	2
overheid incl. openbare nutsbedrijven	16	37
transport en vervoer	3	2
land- en tuinbouw	4	—
onderwijs, vorming	7	11
cultuur, recreatie	17	8
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	10	11
gezondheidszorg	5	5
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	4	2
archiefdiensten, wetensch. instellingen	15	24
pers	—	1
vrouwenbeweging	—	2

Het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum zegt allen, die aan de opbouw van de bibliotheek een bijdrage hebben geleverd, hartelijk dank.

Behalve door aanschaf en schenking resp. deponering, wordt het bibliotheekbezit verrijkt via een aantal ruilabbonnementen.

Beheer en ontsluiting van het verzamelde bibliotheekmateriaal:

De materiële verzorging van het bibliotheekmateriaal heeft ook in 1976 veel tijd in beslag genomen, met name wat de tijdschriften en jaarverslagen betreft. Voor een belangrijk deel moest ook in het verslagjaar worden volstaan met het opbergen van deze documenten in kartonnen portefeuilles, die in eigen beheer worden vervaardigd. Er is te weinig geld beschikbaar voor bindwerk.

Over de toegankelijkheid van de bibliotheekcollecties kan het volgende worden gezegd: Er is een alfabetische hoofdwoordencatalogus van de boeken in de vorm van de zogenaamde Leidse boekjes. Op deze en de standcatalogus van de boeken na, zijn de aanwezige catalogi uitgevoerd in kaartvorm. Naar onderwerp zijn de boeken globaal ontsloten door middel van een catalogus die het midden houdt tussen een alfabetische trefwoorden- en een systematische catalogus. De brochures e.d. werden tot voor kort alleen, voorzover ze een auteur hadden, opgenomen in een alfabetische auteurscatalogus. Momenteel worden hierin ook de als anoniem beschreven werken van minder dan 100 bladzijden opgenomen. Deze catalogus wordt zoveel mogelijk terugwerkend omgevormd tot hoofdwoordencatalogus. Gestreefd wordt naar een samensmelting van de alfabetische hoofdwoordencatalogi van de boeken en van de brochures e.d. Voor het toegankelijk maken van de brochures e.d. naar onderwerp wordt gebruik gemaakt van de Universele Decimale Classificatie.

Er is een alfabetische titelcatalogus van de tijdschriften. Hierin worden ook andere periodieken opgenomen. De tijdschriften zijn voorlopig heel globaal naar algemene inhoud ingedeeld aan de hand van een alfabetische trefwoordenlijst. Voor de ontsluiting van de verzameling jaarverslagen, jaarboeken e.d. naar onderwerp werd een catalogus samengesteld, die evenals de onderwerpscatalogus van de boeken het midden houdt tussen een alfabetische trefwoorden- en een systematische catalogus. Een alfabetische index geeft aan onder welke categorieën bepaalde jaarverslagen e.d. gegroepeerd zijn. De collectie statistieken is naar onderwerp toegankelijk voorzover het

CBS-publikaties betreft aan de hand van de codering van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Personeelssituatie:

Indien men de personeelsbezetting beziet tegen de achtergrond van de snelle stijging van de omvang van het bibliotheekbezit en de vele werkzaamheden, die in de bibliotheek moeten worden uitgevoerd om tot een zo goed mogelijke dienstverlening te kunnen komen, dan moet worden vastgesteld, dat deze ontoereikend is. Er is met name een tekort aan bibliotheektechnisch geschool personeel.

In de afgelopen jaren hebben regelmatig studerende aan bibliotheek- en documentatieopleidingen hun stageperiode doorgebracht in de bibliotheek van het Centrum. Vóór 1976 waren dit meestal studenten van de Bibliotheek- en Documentatieacademie te Tilburg. In het verslagjaar zijn twee eerstejaars stagiaires van de Bibliotheek- en Documentatieacademie te Sittard gedurende zes weken werkzaam geweest bij het Centrum. Zij hebben onder meer medewerking verleend bij het maken van titelbeschrijvingen van boeken en aan het catalogiseren van statistieken, uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek.

ARCHIEF

In 1976 waren er 35 archiefaanwinsten, hetgeen in het spoor ligt van de voorafgaande jaren (in 1973: 32, in 1974: 28 en in 1975: 34). Ook de spreiding van de aanwinsten over de brede scala van het maatschappelijk gebeuren was gelijk vroeger, zoals uit de lijst van aanwinsten blijkt. De meest indrukwekkende aanwinst werd gevormd door een rijk conglomeraat archieven afkomstig van de N.V. Limburgsche Tramweg Maatschappij, aangevuld met de archieven van commissies en maatschappijen, die er aan waren voorafgegaan. Er is nu een bron beschikbaar gekomen, waardoor de ontwikkeling van verkeer en vervoer in het gebied van Venlo tot Vaals als één geheel kan worden bestudeerd.

In het verslagjaar werden archieven van twaalf instellingen van protestantse signatuur verworven. Het is verheugend, dat de besturen van de protestantse instellingen ons de mogelijkheid hebben geboden weer opnieuw te laten blijken dat het instituut aan iedereen ten dienste wil staan. Aan alle schenkers en bruikleengevers van archieven betuigen wij onze dank.

Op 31 december 1976 beheerde het Sociaal Historisch Centrum ongeveer 240 archieven (in 1974: 163), die samen ongeveer 1380 meter planklengte besloegen.

Selectie:

In de voorafgaande verslagjaren was veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van maatstaven voor de waardebeoordeling van afzonderlijke archiefbescheiden. De reeds aanwezige archieven waren tijdens de overbrenging naar het nieuwe depot ontdaan van die stukken, waarvan reeds bij eerste oogopslag vaststond, dat zij niet voor blijvende bewaring in aanmerking kwamen. Bij de aanvang van het selectieproces bij een archief kan binnen korte tijd bepaald worden, welke grote series van gelijksoortige bescheiden voor vernietiging in aanmerking komen. Deze beslissing wordt genomen door de directie van de overdragende instantie en de archivaris van het Centrum. Voor de individuele serie, b.v. de kasstukken, is dat bijna steeds een keuze tussen alles of niets. Dit is de eerste schoning, waarbij de ene keer veel (ruim 90% bij het Willem-Sophia archief, 1975), de andere keer helemaal niets wordt vernietigd. Daarna moet een selectieproces op gang komen, waarbij het niet meer gaat om 'alles of niets', maar waarbij individuele dossiers geschoond moeten worden volgens tevoren in overleg vastgestelde richtlijnen, die er in moeten resulteren, dat het ene individuele archiefstuk vernietigd wordt doch het andere stuk bewaard blijft. Dit is een tijdrovende zaak, waarbij gedegen kennis van de archivaliek en van administratieve technieken noodzakelijk is. Bij de huidige personeelsbezetting is zij niet mogelijk. Dit alles doet echter niets af aan het grote belang van de schoning in eerste aanleg, waarvan de resultaten duidelijk waarneembaar zijn. De toepassing van een eerste schoning op archieven, die vroeger waren overgenomen, heeft er toe geleid dat de totale omvang van het archiefbestand vanaf oktober 1974 tot en met 31 december 1976 slechts netto toegenomen is met 68 (\pm 15) strekkende meter. De toepassing van deze eerste schoning had o.m. tot resultaat, dat de benodigde ruimte wegens de verwerving van omvangrijke nieuwe bestanden nagenoeg geheel werd verkregen door schoning van in het verleden overgebrachte archieven. Naast het ruimtebesparend en kostenbesparend effect van de selectie werd een neveneffect gerealiseerd, dat minstens zo belangrijk is als argument voor de noodzaak tot selectie. De ervaringen met de grote archieven maakten duidelijk, dat de meest waardevolle archiefstukken eerst volledig te voorschijn

komen tengevolge van een selectieproces in eerste aanleg ten kantore van de onderneming of vereniging.

Inventarisatie:

Tijdens het verslagjaar eiste de verwerking van de binnengekomen aanwinsten zoveel tijd op, dat de inventarisatie van het in 1975 verworven archief der Limburgse Katholiekendagen en van andere archieven kwam stil te liggen. De inventarisatie van het archief van de Katholieke Jonge Middenstands Vereniging in Limburg werd voltooid. De inventaris werd in het jaarboek gepubliceerd. Ten dienste van de L.W.V. werd het archief van de Limburgse Werkgeversvereniging geordend, al kwam het niet tot een volledige inventaris.

Er is in het verslagjaar bergen werk verzet aan de ordening van de L.T.M.-archieven, voordat deze werden overgenomen, doch men kan dit geen inventarisatie in de rechte zin van het woord noemen. Dat neemt niet weg, dat door deze arbeid een toekomstig inventarisator zijn werk veel sneller zal kunnen verrichten.

Acquisitie:

De reeds jaren bestaande achterstand op het terrein van de acquisitie is niet ingehaald. Gezien de noodzaak van een eerste schoning ter plaatse is dit ook niet te voorkomen. Een belangrijke vraag hierbij is overigens of het Centrum niet een meer actieve acquisitie moet voeren, waarbij gestreefd wordt die archieven te verwerven, welke door het instituut als onmisbaar voor het historisch onderzoek worden beschouwd. Ook bij de over te nemen archieven dient dat laatste een zeer belangrijke overweging te vormen bij de beslissing over het al dan niet aanvaarden van de betreffende archieven.

Er werd in het afgelopen jaar één verlies genoteerd. Na ruggespraak met de toenmalige schenker en na overleg met het Centraal Register voor familie-archieven werden twee registers van het beheer van de Hof op 't Gasthuijs te Bemelen afgestaan aan Jhr E. J. K. Hesselt van Dinter ter terugplaatsing in zijn familiearchief (EAN 384).

JAARBOEK

In de maand juli 1976 — ongelukkigerwijze midden in de zomervakantie — verscheen deel XXI van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Het bevatte de teksten van de

lezingen van Prof. Dr H. van der Wee en Prof. Dr A. M. van der Woude, die op de Culturele Dag 1975 werden gehouden over het thema 'regionaal historisch onderzoek en algemene geschiedschrijving'. Onze ere-voorzitter Ir C. E. P. M. Raedts publiceerde in deze aflevering zijn uitvoerig artikel over Ir Cornelis Lely en de Nederlandse mijnbouw. Het literatuuroverzicht handelde over jeugd en jongeren in de jaren 1900-1950. In dit jaarboek kon na een onderbreking van enkele jaren tot onze voldoening weer een archiefinventaris gepubliceerd worden en wel van onze medewerker M. Wijnen over de Katholieke Jonge Middenstands Vereniging. Tenslotte werd het jaarboek als gewoonlijk besloten met het jaarverslag. De druk van het jaarboek, dat een omvang had van 192 pagina's, verscheen in een oplage van 941 exemplaren en werd verzorgd door Drukkerij H. van der Marck & Zn. te Roermond.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

Deze reeks, die door het Centrum in samenwerking met Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt uitgegeven, kent nog steeds een bevredigende voortgang. In het afgelopen jaar werden drie nieuwe delen uitgebracht:

J. Brepoels, Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830). Assen, 1976, 385 blz., Maaslandse Monografieën 22.

W. Krings, Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Assen, 1976, XXII + 107 blz., Maaslandse Monografieën 20.

H. Schillings, Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw. Assen, 1976, XIX + 320 blz., Maaslandse Monografieën 23.

Het boek van J. Brepoels is de uitwerking van een doctoraal-scriptie en kan menigeen tot voorbeeld strekken, hoe een onderwerp uit de studietijd alsnog tot een publikatie kan worden uitgewerkt.

Het tweede werk is een bekroonde inzending voor een prijsvraag van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en behandelt een interregionaal onderwerp, dat voor beide grensgebieden van belang is. Het boek werd dan ook aan weerszijden van de grens goed ontvangen.

Het werk van J. Schillings is vooral voor onze provincie Limburg van belang en probeert in enige grote lijnen de geschiedenis van het

druk beoefende toneelmétier te schetsen in de 19e en 20e eeuw. Het boek werd als premiedeel aan alle relaties toegezonden.

Een brede scala van onderwerpen wordt momenteel bestudeerd, afwisselend naar tijdsperiode, thema en plaats van handeling, waarvan de werkstukken in verschillende fasen van voorbereiding verkeren en waarvan er naar verwachting vele tot lezenswaardige monografieën zullen uitgroeien.

Naast de uitgave van deze boekwerken heeft de Stichting zich in het verleden ook beijverd om het historisch-cartografisch werk te bevorderen. De uitgave van de Tranchotkaart (in samenwerking met de Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde) en het recente werk van Dr W. Krings leveren daarvan de bewijzen. Maar sedert jaren sluimerden verderreikende plannen, die in 1976 in de openbaarheid traden, toen de eerste kaart met toelichting verscheen van de Historische Atlas van Limburg en de aangrenzende gebieden. Hiermede is een belangrijk object van start gegaan, dat als werkapparaat hopenlijk nog veel instrumenten zal leveren om de geschiedenis van de streken aan Maas en Rijn verdere diepgang te verlenen.

Op hetzelfde vlak verscheen tegelijkertijd een herdruk van de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden voor het grondgebied van de beide Limburgen, dat als apart deel — waarvan afzonderlijk de kaarten en in één boekwerk de commentaren — door het Cultureel Centrum van het Gemeentekrediet van België wordt uitgegeven. Dit aparte deel wordt nu door de Maaslandse Monografieën op de markt gebracht evenals losse kaartbladen voor de gebieden, waaruit het Limburgdeel werd opgebouwd.

In de samenstelling van Bestuur en Redactie kwam geen wijziging. In de Raad van Advies volgde Prof. Dr E. Hélin zijn voorganger op de Luikse leerstoel Prof. Dr P. Harsin op. Tegen het einde van het jaar werd in een vergadering afscheid genomen van Mr Dr Ch. van Rooy als (actief) lid van de Adviesraad. Daarnaast kwam Bestuur en Redactie nog viermaal in vergadering bijeen en vergaderde de Redactie tweemaal afzonderlijk.

De vaste werkzaamheden van de Stichting werden wederom verdeeld tussen het bureau van het Sociaal Historisch Centrum en het secretariaat van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. De Stichting Maaslandse Monografieën geniet geen vaste subsidies, maar ontving wel voor zijn verschillende publikaties incidentele subsidies, die het mogelijk maakten boeken op de markt te brengen tegen acceptabele en betaalbare prijzen.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

De gegevens over de gebruikers van het Centrum zijn ontleend aan de in 1976 ingevoerde registratiekaarten van de bezoekers en aan de geregistreerde gegevens met betrekking tot de uitleen. Telefonische informatie is hierbij niet inbegrepen.

Het gebruik van de diensten van het Centrum vertoont een stijgende lijn.

Jaren	aantal gebruikers
1973	55
1974	76
1975	118
1976	153

In acht van de 153 gevallen betrof het uitleen per post.

Ter vergelijking met enkele gegevens over de gebruikersgroep in het vorige jaarverslag volgen hier soortgelijke gegevens over 1976. Genoemde 8 gevallen van postleenverkeer worden verder buiten beschouwing gelaten.

<i>Categorieën van gebruikers</i>	1975	1976
Studenten, medewerkers aan universiteiten of hogescholen	58	67 ¹⁾
Andere instellingen van onderwijs	24	19
Instellingen, bedrijven	22	25
Privé-belangstellenden	14	34
Totaal	118	145

Over de geografische herkomst van de gebruikersgroep zijn alleen gegevens voorhanden over 1976. Bij het samenstellen van het volgende overzicht werd voor degenen, die een opleiding volgen, c.q. verbonden zijn aan opleidingsinstellingen en voor degenen, die aan

¹ Inclusief 4 studenten die een M.O.-opleiding volgen en 8 promovendi.

bepaalde universiteiten gaan promoveren, uitgegaan van de plaats waar het opleidingsinstituut gevestigd is.

Univ. of hogesch.	Geschiedenis	Geografie, soc. geografie	Sociologie, pol. soc., pol. wetensch.	Psychiatrie	Recht	Theologie	Nederlands	Landbouw-wetenschappen	Geneeskunst	Kunstopleidingen	Onbekend	Totaal
Amsterdam (V.U.)	1	1	2									4
Groningen											1	1
Heerlen (H.T.P.)						2						2
Leiden	3											3
Maastr. (v. Eyck)										1		1
Nijmegen	28		1	1			5		1		1	37
Tilburg			1									1
Utrecht	3											3
Wageningen (LH)								2				2
Brussel (V.U.)			1									1
Leuven	1											1
Luik	1											1
Aken (TH)			2									2
Bonn		2										2
Parijs	1											1
Onbekend					1							1
Totaal	38	3	7	1	1	2	5	2	1	1	2	63

Ongeveer de helft van de studenten die van de diensten van het Centrum gebruik gemaakt hebben vanuit niet in Limburg gelegen universiteiten of hogescholen, heeft als vakantieadres een plaats opgegeven in Limburg. Voor de categorie studenten, medewerkers aan universiteiten enz. staat hierboven een specificatie van de herkomst in geografisch opzicht en van de spreiding naar studierichting. Ongeveer tweederde bestaat uit geschiedenisstudenten resp. docenten.

Categorieën van gebruikers	Geografische herkomst					Totaal
	Maastricht	Overig Limburg	Overig Nederl.	Buitenland	Onbekend	
Studenten, medewerkers aan universiteiten of hogescholen	1	4	53	8	1	67
Andere instellingen van onderwijs	7	9	3			19
Instellingen, bedrijven	5	12	6	2		25
Privé-belangstellenden	16	14	1	3		34
Totaal	29	39	63	13	1	145

Ruim de helft van de 67 studenten is afkomstig van de R.K. Universiteit Nijmegen.

De meerderheid van de gebruikers wendt zich tot het Centrum in verband met het verzamelen van gegevens voor het samenstellen van een scriptie, werkstuk, proefschrift e.d. resp. het schrijven van een boek of artikel c.q. het houden van een lezing. Sommige bezoekers komen in verband met het voorbereiden van een tentoonstelling of excursie, het samenstellen van een documentaire of televisie-serie. Een andere categorie bezoekers bestaat uit vertegenwoordigers van bedrijven of instellingen, die bepaalde inlichtingen wensen, soms uit door hen bij het Centrum gedeponeerde archieven.

Doel van het bezoek	Studenten, medew. aan univ. of hogesch.	Idem aan andere instellingen v. onderw.	Instellingen, bedrijven	Privé-belangstellenden	Totaal
Scriptie e.d.	51	17			68
Proefschrift	8				8
Boek, artikel of lezing	5		7	10	22
Tentoonstelling			4		4
Documentaire, t.v.-serie			6		6
Excursie	1	1			2

Pers. of zak. inf.			3	11	14
Onbekend	2	1	5	13	21
Totaal	67	19	25	34	145

Onder de studenten van universiteiten en hogescholen (in totaal 67) zijn tevens vier geschiedenisstudenten aan M.O.-opleidingen begrepen, namelijk een in Nijmegen, een in Tilburg en twee in Sittard.

De onderwerpen, waaromtrent gegevens werden gezocht in 1975 en 1976, hadden betrekking op de volgende categorieën:

	1975	1976
Sociale geschiedenis	30	24
Geschiedenis van het bedrijfsleven (w.v. geschiedenis van de mijnindustrie)	17	35 (17)
Landbouw en ambacht	5	8
Arbeidsmarkt	4	1
Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	5	12
Politieke partijen en stromingen	8	8
Verkeer en vervoer	3	—
Onderwijs en pers	4	2
Kerkgeschiedenis	4	4
Herstructurering van Zuid-Limburg	12	10
Historische demografie	2	3
Historische geografie	3	3
Toponymie	3	3
Lokale geschiedenis	12	14
Genealogie	—	1
Industriële archeologie	—	2
Biografie	—	4
Kunst en cultuur	—	3
Algemene onderwerpen	8	7
Onbekend	—	1

De onderzoeken van de acht promovendi, die het Centrum bezochten in verband met hun proefschrift, hadden betrekking op: geschiedenis (4), geografie (1), geneeskunde (1) en politieke wetenschappen (2).

In het afgelopen jaar werd medewerking verleend aan:

— de tentoonstelling architectuur volkshuisvesting mijnstreek Limburg, die in het najaar werd gehouden in het Eijkhagencollege te Schaesberg;

— de tentoonstelling *Mens en Machine 1750-1940*, ontwikkelingen op het terrein van de industriële archeologie in Belgisch en Nederlands Limburg. Deze tentoonstelling werd gehouden in het Gallo-Romeins Museum te Tongeren (B) van 28 november 1976 tot 13 maart 1977.

In verband met de eerste tentoonstelling heeft het Centrum contact gehad met vertegenwoordigers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam; in verband met de tweede met vertegenwoordigers van resp. Monumentenzorg Gent en van het Limburgs Kunstpatrimonium in Sint-Truiden in België. Uit Bonn en Utrecht werd het Centrum benaderd in het raam van de voorbereiding van excursies van studenten c.q. scholieren naar Maastricht.

De toename van het aantal bezoekers heeft er toe geleid, dat er naar een betere ruimte werd gezocht om de bezoekers zo goed mogelijk te ontvangen. De voormalige sacristie van de als depot in gebruik zijnde kerk, werd in het verslagjaar verbouwd en op 19 maart als studiezaal geopend. Deze biedt plaats aan acht tot tien bezoekers.

In het verslagjaar heeft het Sociaal Historisch Centrum een exemplaar ontvangen van de volgende scripties:

Brummans, J. H. M., Een overzicht van de discussie over het annexatievraagstuk in de illegale pers, in Nederland en in het bijzonder in Limburg. Nijmegen 1976.

Coolen, M., Van agrarische gemeente naar regionale industriekern (Weert). Weert 1976.

Haanen, E., Het ontstaan van de Limburgsche R.K. Volksbond. Amsterdam 1975.

Salm, J. J. van der, De aalmoezeniers van de arbeid te Maastricht 1902-1915. Nijmegen 1976.

Twaalf keer werden archiefbescheiden van het instituut bij andere archiefdiensten gedeponereerd. Er werd ongeveer vijftien keer schriftelijk of telefonisch inlichtingen over archieven verschaft, voornamelijk aan de bruikleengevers.

BESLUIT

Een jaarverslag heeft weliswaar primair tot taak verantwoording af te leggen, hoe de financiële middelen werden besteed, hoe verzamelingen zijn aangelegd, studies opgezet en hoe personeelsleden hun tijd en energie voor dit doel hebben aangewend, maar heel deze registra-

tie van het feitelijk verloop moge tot neveneffect hebben, dat daardoor tevens enig begrip groeit voor de beweegredenen en de doelstellingen, die ons instituut met zijn werk beoogt. Mogen wij hopen, dat de lezing van dit jaarverslag inderdaad een stimulans tot meer waardering mag betekenen en dat hieruit die welwillende sfeer mag voortvloeien, waarin overdracht van gegevens in de vorm van archieven of geschriften niet gezien wordt als een afstand doen van eigen materiaal, maar als een constructieve bijdrage tot de kennis van het sociaal-economisch klimaat, dat ons werd overgeleverd.

Het Sociaal Historisch Centrum blijft voortdurend afhankelijk van de goodwill van talloze kringen uit de Limburgse samenleving, die er belang bij hebben het overgeleverde deel van de verstolde maatschappijstructuur vast te leggen om daaruit de kracht te kunnen putten tot een nieuwe visie. In zulk een nieuwe conceptie, die richting geeft aan ons toekomstdenken, kunnen wij immers dat verleden niet ontberen, dat als uitdaging fungeert en als inspiratiebron om de oude gestalten in eigentijdse vormen door te geven.

LIJST VAN AANWINSTEN, 1976

Hieronder zijn alle aanwinsten van 1976 vermeld volgens de systematische indeling die gehanteerd werd in het archiefoverzicht, dat in het Jaarboek 1974 is gepubliceerd. Het nummer dat vóór de aanwinst staat, duidt het eenheidsadministratienummer aan. Tussen haakjes is de bruikleengever vermeld. De omvang van het archief is aangegeven na een eerste schoning, welke meestal tijdens de overnameprocedure heeft plaatsgevonden.

ARCHIEVEN VAN ONDERNEMINGEN

- 765 Archieven afkomstig van de N.V. Limburgse Tramweg Maatschappij te Roermond, sinds 1945 te Heerlen, 1903-1973 (N.V. L.T.M., Heerlen) 94 meter
N.B. Dit conglomeraat bevat de volgende bestanddelen:
- Archieven van het Comité voor de totstandkoming van de Stoomtramwegen Roermond-Belgische en Pruisische grens, en het Comité tot voorbereiding van den Tramweg Roermond-Kessenich, 1903-1912
 - Archief van de N.V. Centrale Limburgsche Spoorweg (Stoomtramweg)-Maatschappij (C.L.S.M.), 1909-1924
 - Archief van de N.V. Limburgsche Electriche Spoorweg Maatschappij (L.E.S.M.), 1915-1922
 - Bouwrekeningen (aanleg lijnen) en exploitatiedossiers van de N.V. Stoomtramweg-Maatschappij Venlo-Maasbree-Helden, 1913-1929
 - Archief van de N.V. Limburgs(ch)e Tramweg Maatschappij en van de daaraan verbonden raden, verenigingen en fondsen, 1920-1973
 - Archief van de Vereeniging van Gemeenten. Gemeenschappelijk Bezit van Aandeelen in de Limburgsche Tramweg Maatschappij (Gegaltram), 1920-1936
- De overname is nog niet voltooid

- 778 Archief van de rijwielandel, annex busonderneming, kolenhandel, borstelmakerij, brouwerij en kruideniersbedrijf P. Kerckhoffs te Beek, 1919-1948 (Winand Roukens Fonds, Maastricht) 10 dozen
- 789 Archief van Mathieu Verlaek & Gommans, meester-timmerlieden, later Mathieu Verlaek-Gommans, meestertimmerman te Helden, 1913-1943 (Wed. Verlaek, Helden) 1 port.
- 761 Eerste aanvulling op het archief van de N.V. Bergerode, Maatschappij tot Exploitatie van Mineralen te Brunssum, 1919 (A. L. M. van der Lande, Oisterwijk) 2 kistjes diapositieven
- 779 Derde aanvulling op het archief van Henri de Beaumont's Metaal-Industrie N.V. te Maastricht, 1949-1973 (J. M. L. A. de Beaumont, Maastricht) 1 port.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN VAN OVERLEG IN EN REGULATIE VAN HET ECONOMISCH LEVEN

- 764 Tweede aanvulling (afd. Statistiek) op het archief van de Vereniging „De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg”, geliquideerd per 31 december 1975, 1974-1975 (G.S.L., afd. Statistiek, Heerlen) 3 port.
- 772 Eerste aanvulling op het archief van de N.V. Economisch-Technologisch Instituut in Limburg (E.T.I.L.) te Maastricht, 1949-1972 (E.T.I.L., Maastricht) 17 port.

ARCHIEVEN VAN VAKORGANISATIES

- 776 Archief van de afdeling Ons Limburg te Heerlen, van de Kabo, Katholieke Bond van personeel in de sectoren overheid, volksgezondheid, maatschappelijk welzijn en sociale werkvoorziening, 1955-1974 (Bestuur van de Kabo-Afdeling Ons Limburg, Geleen) 2 dozen
- 777 Archief van de Vereeniging van Grossiers in Koloniale Waren der Provincie Limburg, opgericht 1911, voortgezet als Limburgse Grossiersbond, 1945-1967 (Ch. J. P. Brasse, Ubach over Worms) 1 port.

- 786 Eerste aanvulling op het archief van de Protestants-Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam in het Mijnbedrijf (P.C.V.B.M.), 1944-1976 (A. P. Dalm, Heerlen) 10 port.
- 774 Eerste aanvulling op het archief van de Nederlandse Katholieke Bond van Werknemers in de Industriële Bedrijven „St. Willibrordus”, 1965 met diverse stukken van bestuurders, 1953-1968 (Industriebond N.K.V., Utrecht) 113 dozen
- 773 Derde aanvulling op het archief van „St. Eloy”, katholieke Bond van werknemers in het metaal- en elektrotechnisch bedrijf en aanverwante bedrijven, gevestigd te Utrecht, 1965 (Industriebond N.K.V., Utrecht) 96 dozen

ARCHIEVEN VAN JEUGD- EN JONGERENORGANISATIES

- 794 Archief van de Classicale Commissie voor het werk onder jonge lidmaten classis Maastricht, voortgezet als Classicale Commissie voor het Jeugdwerk, waarin opgenomen het archief van de jeugdpredikant, 1942-1971 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 39 port.
- 795 Archief van de Protestantse Jongeren Gemeenschap in Limburg, 1963-1971 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 3 meter
- 760/767 Tweede en derde aanvulling op het archief van de Beweging van Katholieke Jongeren uit de Middengroepen (K.J.M.) in Limburg, gevestigd te Venlo, 1962-1973 (Bestuur Stichting Serviceburo voor Jeugd en Jongeren in Limburg, Roermond; Lozo, Venlo; M. te Baerts, Brunssum en M. Debats, Maastricht) 3 dozen, 2 port.
- N.B. Deze aanwinsten zijn verwerkt in de inventaris, die in het jaarboek 1976 is opgenomen.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN ONDERWIJS, STUDIE, CULTUUR, EMANCIPATIE EN POLITIEK

- 781 Eerste aanvulling op het archief van de R.K. School voor Maatschappelijk Werk, in 1960 voortgezet als Katholieke Sociale Academie te Sittard, 1938-1968 (Katholieke Sociale Academie, Sittard) 19 port.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN
VOLKSGEZONDHEID, VERPLEGING, HULPVERLENING
EN BEJAARDENZORG

- 790 Archief van de Kring Limburg van het Oranje-Groene Kruis, sinds 1950 voortgezet als Provinciale Vereniging „Het Limburgse Oranje-Groene Kruis”, alsmede van het Protestantsch Centrum voor Kraamhulp te Sittard, 1947-1971 (Bestuur Oranje-Groene Kruis, Sittard) 26 port.
- 792 Archief van de Protestantse Stichting voor de geestelijke volksgezondheid in Limburg, 1962-1969 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 2 port.
- 793 Archief van de Protestantse Raad van Overleg in Limburg, het Protestants Centrum voor Sociale Arbeid in Limburg, de Nederlands Hervormde Stichting voor Sociale Arbeid in het Zuiden (sectie Limburg) en andere daarin besloten archieven, 1956-1972 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 12 port.
- 796 Archief van de Stichting Protestants Centrum voor Gezondheidszorg in Limburg, 1962-1968 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 1 port.
- 787 Archief van de Vereniging Protestantse Wijkverpleging Maastricht, opgericht in 1912, 1912-1975 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 8 port.
- 797 Eerste aanvulling op het archief van de Vereniging „Protestantsche Ziekenverpleging” te Roermond, 1960-1974 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 2 port.
- 791 Archief van de Stichting Hervormde Wijkverpleging Sittard te Sittard, 1960-1973 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 2 port.
- 775 Archief van de Vereeniging Protestantsche Wijkverpleging Treebeek en Omstreken, opgericht 1918, 1918-1976 (R. P. Hummel, Hoensbroek) 5 port.
- 763 Tweede aanvulling op het archief van de Vereeniging „Zuid-Limburgsch Drankweer-Comité”. 1917-1972 (A. P. Dalm, Heerlen) 2 port.

ARCHIEVEN VAN OVERIGE INSTELLINGEN

- 799 Archief van het bestuur van de Landbouw-Tentoonstelling op 28 en 29 juni 1922 te Heerlen, 1922 (Drs. J. Cornips, Maastricht) 1 pak
 N.B. Aan dit archief zijn door de bruikleengever bidprentjes en andere gegevens (1943-1947) van Limburgers, die in de illegaliteit zijn omgekomen, toegevoegd.
- 800 Archief van de afdeling Ziekenfonds van het Algemeen Mijnwerkersfonds te Heerlen, 1919-1967 (A. M. F., Heerlen) 36 port.

ARCHIEVEN VAN PERSONEN

- 798 Brieven gericht aan Mr. Alphons Haffmans, notaris te Helden, 1851-1870 (F. Weerts, Meijel) 1 pak
 N.B. Tussen deze stukken bevinden zich de statuten van de Maatschappij tot Ontginning en Verveening der Peel, genaamd Helena-Veen, 1858, met acten van wijziging der statuten, 1871 en 1875.
- 768 Aanvulling op het archief van Drs. J. C. G. M. Jansen als bestuurslid van de Statenkring Maastricht, 1968, 1970-1975 (Drs. J. C. G. M. Jansen, Maastricht) 1 port.
- 802 Eerste aanvulling op het archief van W. H. Janssen, hoofd der School en landbouwonderwijzer te Horst-Meterik, 1914-1952 (W. J. Janssen, Horst-Meterik) 1 pak
 N.B. Het merendeel der stukken is ontvangen als secretaris van de afdeling Siebengewald van de Landbouwbond, 1914-1916
- 801 Eerste aanvulling op het archief van G. Oyen te Horn, 1913-1968 (G. Oyen, Horn) 1 pak
- 788 Stukken ontvangen of opgemaakt door Ir. J. G. van Poppel en P. C. A. 't Hoen als leden van het Dagelijks Bestuur van het S.H.C. namens de Provinciale Planologische Dienst in Limburg, 1958-1961 (van Poppel), 1961-1976 ('t Hoen). (Directie Provinciale Planologische Dienst Limburg, Maastricht) 3 port.
- 762 Archief van G. A. Roelink inzake diens betrokkenheid bij de Protestantisch Christelijke Vereeniging van Beambten werkzaam in het Mijnbedrijf, 1931-1945 (G. A. Roelink, Treebeek) 1 pak
- 766 Archief van pastoor S. Th. Tijssen te Grathem, voornamelijk inzake zijn functie als geestelijk adviseur van de Jonge Boeren- en Tuindersbond, 1933-1953 (S. Th. Tijssen, Grathem) 1 port.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

ERE-VOORZITTER

IR C. E. P. M. RAEDTS (1949) Heerlen

DAGELIJKS BESTUUR

MR P. M. M. C. PALMEN, voorzitter (1968) Heerlen
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, secretaris (1949) Maastricht
DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester (1954) Maastricht
P. C. A. 'T HOEN (1961) Eijsden
DR G. C. P. LINSSSEN (1973) Roermond
MR A. A. RIJK (1973) Valkenburg-
Houthem
DRS M. K. J. SMEETS (1968) Maastricht
DRS J. H. M. WILBERS (1968) Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS (1960) Sittard
P. J. H. CRIJNS (1975) Heerlen
M. DEBATS (1972) Maastricht
J. H. ENSINCK (1965) Maastricht
DRS L. J. C. HORBACH (1975) Roermond
DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS (1953) Roermond
DRS P. J. C. LEBENS (1949) Buchten-Born
L. J. LUCASSEN (1975) Meijel
G. J. LOOS (1962) Maastricht
DRS H. R. VAN OMMEREN (1972) Bunde
DR G. W. A. PANHUUSEN (1949) Bunde
DRS J. C. M. PONTEN (1962) Roermond
DR H. C. W. ROEMEN (1949) Maastricht
MR E. G. G. M. RUTTEN (1961) Tegelen

F. SAMPERS (1965)
PROF. DR M. G. SPIERTZ (1962)
DR IR J. STUFFKEN (1973)
DR J. G. H. TANS (1972)
PROF. DR TH. L. M. THURLINGS (1958)
DRS P. C. TIELROOIJ (1967)
J. M. WEIJERS (1952)

Maastricht
Nijmegen
Heerlen
Mechelen
Wageningen
Sittard
Hoensbroek

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Aalbregt, W. C. L. G. (1977)	Nieuwstadt
Aannemersbedrijf Gebr. Cremers B.V. (1958)	Maastricht
Adams, G. H. H. (1959)	Zutphen
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)	Horn
Adviesburo voor Ruimtelijke Ordening E.H. Starren B.V. (1974)	Maastricht
Adviesgroep Partners B.V. (1974)	Maastricht
AKZO Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Algemene Bond van Werknemers (1958)	Heerlen
Alphonsianum, Bibliothecaris van het (1959)	Wittem
America, Dr G. G. J. (1973)	Amstenrade
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Architectenbureau Peutz B.V. (1974)	Heerlen
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Arts, A. J. M. (1974)	Nijmegen
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H. A. M. (1974)	Vessem
Baerts, M. W. P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)	Maastricht
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Baltis, C. H. J. M. (1974)	Susteren
Baltus, C. J. (1975)	Rosmalen
Banens, Drs J. H. M. (1958)	Maastricht
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J. C. (1958)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J. C. A. (1977)	Roermond
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Beaujean, H. A. (1977)	Hoensbroek
Beckers, J. J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr. W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, Drs J. V. (1970)	Hulsberg
Berden, Drs J. V. C. M. (1977)	St. Geertruid
Berenschot, Th. E. A. (1958)	Maastricht
Berger, Mr E. A. (1974)	Ottersum

Bergmans, N. H. M. (1974)	Roermond
Bertens, Drs J. W. (1975)	Havanna (Cuba)
Bibliotheek- en Documentatieacademie (1976)	Sittard
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg-Houthem
Biggelaar, J. C. van den (1977)	Wintelre
Bischoff, P. J. H. M. (1974)	Maastricht
Bisdóm Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bloemen, H. A. C. (1966)	Zeist
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Boelens, F. P. (1966)	Oldenzaal
Boersma, H. J. L. M. (1976)	Eijsden
Bogman, B. (1974)	Brussel (B.)
Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)	Willich-Anrath (D.)
Boonstra, B. P. A. (1970)	Rosmalen
Bos, R. W. J. M. (1974)	Ede
Bosch, Drs D. A. van den (1976)	Maastricht
Bosman, Prof. Dr H. W. J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr J. L. J. (1974)	Nijmegen
Botman, S. J. G. M. (1974)	Sittard
Bots, Dr A. C. A. M. (1976)	Nijmegen
Bouw- en Aannemings Mij. Vic. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwens, J. G. T. (1967)	Simpelveld
Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen B.V. (1962)	Venray
Bouwprojekt Melchior B.V. (1961)	Maastricht
Boven, Mr P. M. H. van (1974)	Breda
Brassee, Ch. J. P. (1973)	Ubach over Worms
Brassée, J. H. J. (1958)	Oirsbeek
Bremmers, M. J. (1974)	Roermond
Broens, J. W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, Mr N. W. J. G. (1960)	Weert
Brorens, F. M. C. (1960)	Munstergeleen
Brouwers, E. H. (1974)	Klimmen
Brouwers, J. L. A. (1970)	Maastricht
Brouwers, P. C. M. (1975)	Utrecht
Brouwers, P. J. H. (1958)	Maastricht
Brouwerij 'De Ridder' (1957)	Maastricht
Bruine, Drs J. C. de (1974)	Venlo
Bult, C. van de (1974)	Klimmen
Bureau voor Architectuur en Stedebouw E. Hoen, R. Ubachs en J. Roomans (1970)	Maastricht
Campina (1966)	Sittard
Can, Drs A. J. M. L. van (1959)	Roosendaal
Centrale Bibliotheek (1961)	Maastricht
Centrum voor Sociale Woningbouw C.S.W. B.V. (1961)	Heerlen
Chambille, Ing. H. (1974)	Valkenburg-Houthem

Chambille-de Beaumont, Mevr. V. M. A. (1958)	Maastricht
Claessens, Drs Th. J. A. H. (1960)	Dommelen
Cluitmans, Drs J. H. (1958)	Swalmen
Cobben, Drs Ing. N. P. (1976)	Roermond
Coebergh, Drs P. M. (1960)	Maastricht
Coenen, Drs H. L. M. (1973)	Moergestel
Coenen, L. W. (1958)	Hoensbroek
Coerver, H. (1974)	Bocholtz
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Hulsberg
Colsen, J. H. M. (1959)	Venray
Coöperatieve Afzetvereniging voor Eieren,	
Roveco G.A. (1958)	Roermond
Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank B.A.	
(1970)	
Corten, A. J. A. M. (1960)	Utrecht
Coumans, W. K. (1976)	Heerlen
Courtens, Dr N. G. M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G. W. H. (1958)	Maastricht
Creemers, H. A. J. (1974)	Goirle
Crolla-Baggen, Dhr en Mevr. A. M. G. (1964)	Haarlem
Crousen, Dr A. M. F. B. (1960)	Nijmegen
Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)	Venlo
Culturele Raad Limburg (1959)	Bunnik
	Maastricht
Daems, J. G. (1973)	Maastricht
Dakpannen- en Kleiwarenindustrie 'De Valk' N.V.,	
v/h J. Meeuwissen (1961)	Echt
Daniëls, A. L. M. J. (1977)	Maastricht
Darley, W. (1968)	Maastricht
Dassen, H. M. J. (1964)	Sittard
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R. M. C. (1974)	Maarssen
Deckers, D. (1972)	Mönchengladbach (D.)
Defesche, Mr H. J. M. (1974)	Venray
Delissen, Th. M. J. (1958)	Bocholtz
Depot van Nederlandse Publikaties KB (1976)	's-Gravenhage
Dewez, Dr J. Th. M. (1960)	Sittard
Diedereren, Drs J. A. M. (1958)	Zaandam
Diederiks, Drs H. A. (1973)	Amsterdam
Dierick, P. A. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J. W. (1964)	Spaubeek
Disch, A. J. M. M. (1975)	Groningen
Dittrich, Drs M. J. A. R. (1958)	Meerlo-Wanssum
Dohmen, F. S. (1958)	Heerlen
Donker, Mr J. G. (1974)	Afferden
Dooren, E. E. J. M. van (1974)	Heerlen
Dorenbosch, M. K. W. (1975)	Roermond

Driessen, M. A. W. (1973)	As (B.)
Dubois, J. A. (1971)	Utrecht
Dijk, K. R. van (1976)	Santpoort
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
E.B.A.D. B.V. en Reisbureau Ebatours (1965)	Beek
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)	Tilburg
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Einig, Drs P. C. A. (1974)	Maasniel
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Engelen, J. P. J. (1975)	Klimmen
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinck, J. H. (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Erens, F. (1977)	Elsloo
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Es, Drs F. N. van (1975)	Capelle a/d IJssel
Evers, Drs L. J. J. (1974)	Roermond
Eijck, Drs F. A. (1958)	Maastricht
Eyck, J. A. D. (1974)	Eijsden
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fabry, A. J. E. (1973)	Maastricht
Faessen, J. H. (1977)	Lomm
Fanchamps, Ir J. J. (1958)	Kerkrade
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen, Praeses Paters (1958)	Maastricht
Franssen, Drs G. H. (1977)	Tilburg
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P. W. J. M. (1974)	Geleen
Frusch, H. J. M. (1960)	Kerkrade
Gales, B. (1975)	Nijmegen
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. F. L. (1974)	Kerkrade
Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H. (1958)	Wassenaar
Gemeentearchief Eindhoven (1974)	Eindhoven
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Berg en Terblijt (1977)	Berg en Terblijt
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Cadier en Keer (1968)	Cadier en Keer
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt

Gemeentebestuur Elsloo (1950)	Elsloo
Gemeentebestuur Eijgelshoven (1950)	Eijgelshoven
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Grevenbicht (1977)	Grevenbicht
Gemeentebestuur Gronsveld (1950)	Gronsveld
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hoensbroek (1950)	Hoensbroek
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hulsberg (1961)	Hulsberg
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Klimmen (1977)	Klimmen
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maasbree (1973)	Maasbree
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Merkelbeek (1954)	Merkelbeek
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Munstergeleen (1953)	Munstergeleen
Gemeentebestuur Nieuwenhagen (1976)	Nieuwenhagen
Gemeentebestuur Nuth (1950)	Nuth
Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1976)	St. Odiliënberg
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Schaesberg (1950)	Schaesberg
Gemeentebestuur Schimmert (1977)	Schimmert
Gemeentebestuur Schinveld (1951)	Schinveld
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Stramproy (1955)	Stramproy
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Ubach over Worms (1953)	Ubach over Worms
Gemeentebestuur Ulestraten (1976)	Ulestraten
Gemeentebestuur Urmond (1952)	Urmond
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem (1953)	Valkenburg-Houthem
Gemeentebestuur Venlo (1950)	Venlo
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal

Gemeentebestuur Weert (1951)	Weert
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem
Gemeentebestuur Wijlré (1950)	Wijlré
Gemeentekrediet van België, Cultureel Centrum van het (1976)	Brussel (B.)
Gemmeke, Drs. Ch. E. A. (1960)	Maastricht
Genders, Drs C. J. A. (1969)	Nijmegen
Gerrits, H. P. A. J. (1958)	Blerick
Geurts, J. H. J. (1974)	Nijmegen
Geux, A. J. (1972)	Helden
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo
Gielen, Mej. G. F. M. (1973)	Meijel
Gieskens, Drs J. H. H. (1960)	Sittard
Goes, Mej. H. M. (1974)	Maastricht
Gool, A. M. A. van (1964)	Venlo
Goossens, G. (1958)	Tegelen
Gootzen, P. J. (1969)	Melick-Herkenbosch
Grimbergen, J. M. (1974)	Sittard
Grotens, A. H. P. (1974)	Nieuwenhagen
Grijsbach, Drs J. P. P. (1964)	Groenlo
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J. M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E. P. H. P. T. (1974)	Amsterdam
Haas, Drs J. A. K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B.)
Haens, F. P. M. d' (1974)	Ooij
Haffmans, Mr F. M. A. (1958)	Helden
Hahmes, C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hall, J. H. M. van (1960)	Eijsden
Hansen, Drs J. H. W. M. (1958)	Roermond
Hardy, L. V. H. (1958)	Heerlen
Harsin, Prof. Dr P. (1972)	Liège (B.)
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Heggen-Schils, Mevr. M. B. M. (1960)	Maastricht
Heldens, Drs A. L. (1963)	Halsteren
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Liège (B.)
Heltzel, J. J. M. (1974)	Herten
Hendriks, A. J. G. (1975)	Kessel
Hendriks, W. Th. M. (1958)	Venlo
Hennekens, Drs W. J. J. M. (1966)	Maastricht
Henrar, A. F. (1975)	Maastricht
Herp, Drs P. J. van (1964)	Treebeek
Herten, Drs J. H. S. van (1975)	Herten
Hesselt van Dinter, Jhr E. J. K. (1970)	Pijnacker
Heus, G. M. de (1974)	Valkenburg-Houthem

- Heuvel, J. van den (1976)
 Heijboer, Drs H. J. (1959)
 Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)
 Heijen, Drs F. J. (1958)
 Heijtel, P. A. J. M. (1974)
 Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)
 Hoebers, P. C. M. (1974)
 Hoen, J. G. H. (1975)
 Hoenderdos, Th. H. A. (1968)
 Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)
 Hogere Technische School (1960)
 Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)
 Hogesteeger, Drs G. (1974)
 Hommes, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)
 Hoof, M. H. J. van (1974)
 Höppener, Mr R. G. A. (1958)
 Houben, Drs C. J. M. (1974)
 Houben, Drs J. J. M. M. (1975)
 Hout, Ir L. W. M. van (1974)
 Hove, J. J. T. van den (1974)
 Hove, Mr P. J. J. van den (1975)
 Hove-Peters, Mevr. Drs M. J. H. L. van den (1974)
 Hövell tot Westerfliet, J. G. F. M. G. Baron van (1970)
 Hummel, R. P. (1975)
 Hustinx, Mr F. P. J. (1958)
 Huyben, Drs J. J. C. (1975)
 Huijts, F. L. (1974)
- Nijmegen
 Heerlen
 Maastricht
 Kerkrade
 Amsterdam
 Geldern (D.)
 Horst
 Maastricht
 Maastricht
 Hoeselt (B.)
 Heerlen
 Heerlen
 Rotterdam
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Roermond
 Nijmegen
 Zelhem
 Maastricht
 Maastricht
 Bunde
 Ohé en Laak
 Hoensbroek
 Maastricht
 Kessenich (B.)
 Cadier en Keer
- Industriebank LIOF N.V. (1976)
 Industrieschap Oostelijk Mijnged (1964)
 Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)
 Internaat voor Jongens (1967)
- Jacobs, F. G. J. (1976)
 Jacobs, H. M. A. G. (1969)
 Jacobs, J. H. M. (1960)
 Jaegers, A. P. J. M. (1973)
 Jamar, Drs J. T. J. (1972)
 Jammers, M. (1974)
 Jans, A. (1975)
 Jansen, Drs P. C. (1974)
 Janssen, A. L. W. (1975)
 Janssen, Mr C. M. J. M. (1958)
 Janssen, Drs H. A. J. (1966)
 Janssen, Drs J. A. J. (1974)
 Janssen, J. H. (1960)
 Janssen, J. Th. (1958)
 Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)
 Janssen S.J., Prof. Dr L. H. (1974)
- Maastricht
 Heerlen
 Roermond
 Venray
- Maastricht
 Hellevoetsluis
 Geleen
 Schinnen
 Heerlen
 Maastricht
 Oostrum
 Amsterdam
 Reuver
 Nijmegen
 Willemstad (N.A.)
 Nuth
 Hoensbroek
 Heerlen
 Nijmegen
 Tilburg

Janssen, Mr P. F. E. J. (1974)	Leidschendam
Janssen, Mej. P. L. F. (1975)	Meterik-Horst
Jenneskens, Mgr M. (1958)	Imstenrade
Jenniskens, Drs A. H. (1975)	Westervoort
Jennissen, H. H. (1976)	Meers-Elsloo
Jong, D. de (1968)	Borkel-Schaft
Jongh, J. W. (1975)	Helden
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jorritsma, H. H. M. D. (1976)	Amsterdam
Jurriëns, Drs R. (1971)	Hulsberg
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kamm, J. V. P. (1960)	Maastricht
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek Schaesberg (1964)	Eijgelshoven
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek Hoensbroek (1970)	Amstenrade
Kerckhoffs, Drs J. H. H. (1974)	Spaubek
Kerckhoffs, J. H. L. (1974)	Maastricht
Kernkamp, Prof. Dr J. H. (1975)	Bilthoven
Kersten, Mej. A. H. H. M. (1964)	Maastricht
Kesselaer, C. A. F. (1971)	Margraten
Kessels, F. A. H. (1974)	Venlo
Keijsers, P. J. A. M. (1965)	Nijmegen
Klaassen, Drs W. J. M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Kleuters, Mej. M. H. (1959)	Roermond
Kleijnen, H. A. J. (1958)	Roermond
Klomp, J. A. H. M. (1974)	Kerkrade
Knapen, J. G. J. (1975)	Bunde
Knoors, J. A. (1972)	Grevenbicht
Kok, G. (1968)	Borkel-Schaft
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Korsten, Drs H. S. M. (1974)	Venlo
Koster, J. (1976)	Echt
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D.)
Kreukels, L. (1976)	Utrecht
Kreijn, M. H. M. (1960)	Brunsum
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kuis, E. B. J. M. (1975)	Sittard

Kuypers, Drs H. M. M. (1974)	Heerlen
Lammeretz, H. H. (1968)	Heerlen
Lardinois, P. M. J. P. (1975)	Maastricht
Leenarts, J. A. D. (1974)	Roermond
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W. F. Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W. L. M. (1976)	Tilburg
Lendfers, J. M. (1972)	Roermond
Leurs, Ing. C. J. P. (1974)	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Libois, F. J. M. (1970)	Maastricht
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Kaarsenfabriek van de Weyer en Zn. C.V. (1958)	Maastricht
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie	
Limagas N.V. (1958)	Heerlen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	
Limburgse Tramweg Maatschappij N.V. (1958)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Heerlen
Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Roermond
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Nuth
Linssen, Drs C. A. A. (1960)	Oirsbeek
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Zuidhorn
Linssen, H. H. J. (1974)	Roermond
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Weert
Loontjens, H. (1973)	Roermond
Looyenga, Drs A. J. (1974)	Maastricht
Lucardie, G. R. E. (1974)	Haarlem
Lucassen, Drs. J. M. W. G. (1974)	Cuijk
Lucassen, L. J. (1971)	Gouda
Lücker, B. P. L. (1974)	Meijel
Luthjens, Ir L. H. (1975)	Schaesberg
Luykx, P. M. (1975)	Delft
	Nijmegen
Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana' v/h L. Muyres (1949)	Urmond
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maden, F. J. C. van der (1974)	Nijmegen
Maenen, Dr A. J. F. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1958)	Heerlen
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Manders, W. G. A. (1974)	Horst
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond

Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, H. J. M. E. (1977)	Leiden
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meelfabriek 'Weert' B.V., v/h Gebr. van de Venne (1960)	Weert
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meeuws, J. B. R. G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P. G. H. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Blerick
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Echt
Meuwissen, Mr M. P. R. (1975)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Meerssen
Meyer Viol, Mr P. G. (1974)	Maastricht
Minderbroeders (1960)	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaal der Paters (1959)	Utrecht
Minderbroedersklooster (1958)	Heerlen
Ministerie van Landbouw en Visserij (1960)	's-Gravenhage
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht
Montfortanen (1959)	Valkenburg-Houthem
Mosmuller, Drs J. M. H. (1972)	Voerendaal
Motké Woninginrichting, L. (1960)	Maastricht
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van den (1958)	Goirle
Mulder, Ing. H. E. (1971)	Roermond
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Muyres' Aannemingsbedrijven B.V., Marcel (1959)	Sittard
Mijland, H. J. M. (1976)	Arnhem
Natronchemie B.V. (1950)	Roermond
Naus, J. H. (1975)	Meijel
Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg (1961)	Heerlen
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D.)
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Niesten, J. J. C. M. (1973)	Herten
Nieuwhof, C. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, Drs. J. H. M. (1974)	Eys-Wittem
NIVE, Nederlandse Vereniging voor Management, Informatiedienst (1974)	's-Gravenhage
Notenboom, Drs H. A. C. M. (1958)	Venlo
Notermans, Drs J. (1960)	Maastricht
Nouwen, A. M. C. (1974)	Stramproy
Nusteling, Dr H. P. H. (1974)	Bemmel
N.V.N. Limburg (1958)	Hoensbroek

- Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)
 Ommeren, Drs H. R. van (1973)
 Oomen, A. J. M. G. (1975)
 Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1962)
 Openbare Werken (1957)
 Op het Veld, A. J. G. (1975)
 Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)
 Oppen, Mr M. A. W. van (1960)
 Ottenheim, C. J. C. (1958)
 Ottenheim, Dr G. C. J. J. (1974)
 Oudenaarden, Drs J. J. C. (1974)
- Pagen, Drs J. J. (1974)
 Palmen, C. J. M. (1963)
 Palmen, Ir H. M. J. (1974)
 Palmen, J. C. (1963)
 Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)
 Panhuysen, Dr G. W. A. (1964)
 Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)
 Parren, Drs H. P. C. M. (1974)
 Paulussen, Mr C. (1958)
 Paulussen, J. M. H. H. (1960)
 Pedagogische Academie (1960)
 Pedagogische Academie Dr van Gils (1966)
 Pedagogische Akademie (1958)
 Peeters, Drs J. G. H. (1958)
 Pelzer, Dr L. H. (1958)
 Penders, L. H. M. (1964)
 Perry, J. (1976)
 Peters, H. W. J. R. (1976)
 Philips' Gloeilampenfabrieken N.V. (1965)
 Piercy, Drs L. J. M. (1974)
 Pieters-Dortu N.V. (1958)
 Pluymaekers, L. (1974)
 Poell, Drs W. A. G. (1974)
 Poell-Roggen, Mevr. M. (1977)
 Poeth, Mej. Y. G. M. I. (1975)
 Porselein- en Tegelfabrieken 'Mosa' B.V. (1949)
 Procuratuur P. P. Augustijnen (1960)
 Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)
 Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)
 Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)
 Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)
 Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volksforschung (1967)
 Psychiatrisch Centrum 'St. Servatius' (1962)
 Puijenbroek, Dr F. J. M. van (1974)
- Maastricht
 Bunde
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Helden-Panningen
 Tilburg
 Valkenswaard
 Maastricht
 Cadier en Keer
 Stramproy
- Heerlen
 Amstenrade
 Sittard
 Tervuren (B.)
 Heerlen
 Bunde
 Gennep
 Heerlen
 Maastricht
 Maastricht
 Echt
 Roermond
 Heerlen
 Boxmeer
 Maastricht
 Nijmegen
 Nijmegen
 Beek
 Eindhoven
 Heerlen
 Heerlen
 Valkenburg-Houthem
 Ulestraten
 Malden
 Tilburg
 Maastricht
 Venlo
 Maastricht
- Maastricht
 Valkenburg-Houthem
 Maastricht
- Münster i/W (D.)
 Venray
 Tilburg

Pijls, V. (1970)	Gouda
Raymakers, Drs L. F. M. J. C. (1974)	Helmond
Rensch, Mr T. J. van (1975)	Horst
Roebroek O.S.A., Dr E. J. M. G. (1967)	Utrecht
Roebroeks, J. W. M. (1975)	Nijmegen
Romans, L. M. G. (1974)	Hoensbroek
Römken's Autobussenonderneming B.V., W. J. (1960)	Eijgelshoven
Roomans, N. A. J. (1958)	Maastricht
Rooms-Katholieke MAVO Pius XII (1975)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)	Horst
Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)	Heerlen
Roosen, Ir M. H. (1959)	Maastricht
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)	Kerkrade
Roy, H. L. van (1975)	Neer
Rutten, J. (1976)	Geleen
Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J. (1960)	Holtum
Rijk, Mr A. A. (1973)	Valkenburg-Houthem
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
<p>Saes, Drs J. L. (1964)</p> <p>Sampers, F. J. W. A. (1960)</p> <p>Sanders, H. (1960)</p> <p>Santvoord, J. H. M. van (1973)</p> <p>Scaf, A. (1964)</p> <p>Schimmelpenninck van der Oije, Drs C. O. A. Baron (1975)</p> <p>Schippers, R. M. G. (1968)</p> <p>Schlösser, Ir J. C. (1959)</p> <p>Schlijper, M. (1976)</p> <p>Schmitz, L. J. M. C. (1975)</p> <p>Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)</p> <p>Schoolmeesters, M. (1975)</p> <p>Schrammen, M. H. A. I. (1958)</p> <p>Schreuder, P. F. J. M. (1975)</p> <p>Schreurs, Drs J. J. G. (1958)</p> <p>Schreurs, Drs J. J. M. (1963)</p> <p>Schreurs, J. W. J. (1976)</p> <p>Schreurs, Mej. M. J. J. G. (1973)</p> <p>Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)</p> <p>Schümmer, P. C. H. (1976)</p> <p>Schürmann, F. A. P. (1974)</p> <p>Schutgens, Drs C. H. G. (1968)</p> <p>Schutgens, N. H. J. (1966)</p> <p>Schwanen, H. M. M. (1975)</p> <p>Schwartz, G. A. H. de (1960)</p> <p>Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)</p>	<p>Cadier en Keer</p> <p>Maastricht</p> <p>Oirsbeek</p> <p>Jutphaas</p> <p>Maastricht</p> <p>Ellecom</p> <p>Amstelveen</p> <p>Heerlen</p> <p>Meerssen</p> <p>Roermond</p> <p>Geleen</p> <p>Roermond</p> <p>Maastricht</p> <p>Maastricht</p> <p>Valkenburg-Houthem</p> <p>Heerlen</p> <p>Herten</p> <p>Eindhoven</p> <p>New York (U.S.A.)</p> <p>Valkenburg-Houthem</p> <p>Maastricht</p> <p>Beek</p> <p>Maastricht</p> <p>Heerlen</p> <p>Stein</p> <p>Venlo</p>

- Seems, J. H. B. (1974)
 Sillekens, Drs J. Th. (1972)
 Simons, Ir J. P. J. (1958)
 Sleebe, J. C. (1958)
 Sliepen, Ing. W. L. A. G. (1960)
 Smeets, H. M. A. A. (1974)
 Smeets, Drs M. K. J. (1967)
 Smeets, N. H. (1972)
 Smeets, P. J. (1974)
 Smeets, Mr S. H. F. (1971)
 Smeijsters, Drs E. M. A. (1974)
 Snel, H. (1960)
 Snoep, Drs I. A. M. (1960)
 Spaan, P. J. M. (1968)
 Spaarbank Limburg (1970)
 Specker, C. (1968)
 Speetjens, Mr Dr T. (1958)
 Spierts, P. J. G. (1968)
 Spiertz, L. J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)
 Spitz, E. J. C. (1958)
 Spreuwenberg, H. (1977)
 Stadsarchief en -Bibliotheek (1958)
 Stassen, Mr R. J. (1969)
 Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)
 Steen, F. M. J. van der (1970)
 Steur, A. G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, M. J. (1975)
 Steijvers, J. L. (1974)
 Stouthart, Drs L. G. M. (1964)
 Strada B.V. (1966)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J. C. M. van (1965)
 Stroom, A. M. G. G. (1974)
 Stuurman, J. A. G. M. (1967)
 Swinkels-Lucassen, Mevr. E. J. J. A. (1958)
 Swinnen, C. (1974)
- Technisch Bureau Vromen N.V. (1958)
 Teewen B.V. (1958)
 Telefoondistrikt Maastricht (1958)
 Theelen, J. E. (1974)
 Theelen, Drs R. C. C. (1964)
 Thiel, Drs G. G. M. van (1964)
 Thomas Regout N.V. (1949)
 Thurlings, Prof. Dr T. L. M. (1960)
 Thijs, Drs P. (1975)
 Tomlow, G. G. P. M. (1960)
- Horn
 Nijmegen
 Swalmen
 Maastricht
 Geleen
 's-Hertogenbosch
 Maastricht
 Dommelen
 Bocholtz
 Weert
 Spaubeek
 Maastricht
 Eijsden
 Elsloo
 Venlo
 Waubach
 Venlo
 Rimborg
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Helden
 Haarlem
 Groningen
 Venray
 Paterswolde
 Maastricht
 Horst
 Geldern (D.)
 Rosmalen
 Maastricht
 Hoensbroek
 Maastricht
 Hasselt (B.)
- Amstenrade
 Tegelen
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Wageningen
 Maastricht
 Heerlen

Tonnaer, J. J. G. (1958)	Sittard
Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)	Venray
Tummers, Drs A. A. V. (1974)	Nijmegen
Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)	Nijmegen
Tunissen, Drs P. C. (1975)	Weert
Uitgeversmaatschappij De Limburger B.V. (1949)	Roermond
Université Catholique de Louvain, Bibliothèque Centrale (1969)	Louvain (B.)
Universiteitsbibliotheek Economisch Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B.)
Vaessen, J. S. G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J. W. (1972)	Sittard
Valk, J. C. de (1967)	Roermond
Velzen OFM, Drs M. J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Drs G. H. A. (1975)	Roermond
Verbeet, Drs G. J. B. (1960)	Maastricht
Verheggen, H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Veuglers, G. M. (1965)	Heerlen
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B.)
Vissers, Drs F. A (1975)	Haarlem
Vissers' Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Vlerken, Drs J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Volkshogeschool Valkenburg (1958)	Valkenburg-Houthem
Volvo Car Productie Born B.V. (1969)	Born
Vooyo, L. (1976)	Heerlen
Voragen, J. (1974)	Weert
Vorbach, A. H. J. (1975)	Venlo
Vries, Prof. Dr J. de (1974)	Tilburg
Vromen, G. J. (1975)	Nijmegen
Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Sittard
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Wagemans en Van Tuinen N.V., Artifort N.V. (1958)	Maastricht
Walenberg, P. J. (1969)	Eindhoven
Waltmans, Dr H. J. G. (1958)	Oosterhout
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo
Warreburg, W. F. M. van de (1974)	Nederweert
Waterleiding Maatschappij Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Welter, Mevr. S. (1975)	Nijmegen
Wennekers, F. H. A. (1960)	Thorn
Werf, W. L. E. van der (1974)	Heerlen

Wessem, Mr J. J. van (1960)	Heerlen
Westerhuis, W. A. A. (1968)	Venlo
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P. J. M. (1975)	Nijmegen
Widdershoven, Drs G. M. J. (1965)	Maastricht
Wiel, Mr M. H. J. S. van de (1958)	Heerlen
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen
Wilma Weert B.V. (1962)	Weert
Win, J. T. H. de (1964)	Maastricht
Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijnhoven, J. J. T. (1970)	Nijmegen
Zanders, Drs H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zedelijk Lichaam 'De H. Ursula' (1960)	Sittard
Zeekaf, Ing. J. G. M. E. H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid' (1960)	Sittard
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zwanikken, Dr W. A. C. (1958)	's-Hertogenbosch

